

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**AFFİRMATİVLİYİN KOQNİTİV TƏHLİLİ
(İNGİLİS DİLİ MATERİALLARI ƏSASINDA)**

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Türkan Mehrac qızı İsmayılı**

Elmi rəhbər: _____ Filologiya elmlər doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev

Naxçıvan - 2022

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I FƏSİL. AFFİRMATİVLİK KONSEPTİ	9
1.1. Affirmativlik konsepti dilçilik və fəlsəfi tədqiqatlarda	9
1.2. Affirmativliyin əhatə dairəsi və çoxmənənliliyi	19
1.2.1. Affirmativliyin çatdırılmasında jest və mimikaların rolu.....	35
1.3. İnkarlığın ifadə etdiyi affirmativlik.....	42
II FƏSİL. AFFİRMATİVLİK VƏ KOQNİTİV DİLÇİLİK	
MODELLƏRİ	64
2.1. Dilə funksional yanaşma və koqnitiv modellər	64
2.1.1. Dilə konstruktiv yanaşmalar	71
2.1.2. Affirmativlik və koqnitiv modelləşmə	74
2.2. Affirmativlik modallığın ifadə forması kimi.....	81
2.2.1. Mürəkkəb və budaq cümlələrdə affirmativ modallıq.....	91
2.3. Affirmativliyin realizə olunmasında koqnitiv konstruksiyalar.....	100
2.3.1. Bağlayıcılar vasitəsilə affirmativ işarələnmə.....	127
Nəticə	132
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı	136

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi: Koqnitiv linqvistika dilçiliyin yeni bir qolu olduğuna görə onun nəzəri məsələləri və tədqiqat metodlarında müzakirəli məsələlər də çoxdur. Dilin leksik sistemi, dil vahidlərinin çoxluğu və onlar arasında qarşılıqlı münasibətlər olsa da, onlar koqnitiv baxışdan ətraflı araşdırılmalıdır. İngilis dilinin qrammatika bölməsində mövcud olan inkarın əksi təsdiq koqnitiv dilçilikdə daha geniş bir kateqoriyadır və indiyə qədər koqnitiv nöqteyi-nəzərən tədqiqata cəlb edilməyib. Mövzuya müraciət müxtəlif səviyyələrdə affirmativliyin daha dərindən dərk edilməsinin vacibliyi ilə bağlıdır. Tədqiqat işində affirmativliyin koqnitiv aspektdə sistemli şəkildə araşdırılması, bu kateqoriyanın semantik dərəcələnmə, məna və qütblənməsi mövzunun aktuallığını şərtləndirir. Bu tədqiqatın aktuallığı həm də dil sistemində affirmativliyin əhəmiyyəti ilə şərtlənir. Affirmativlik təsdiq etmənin əsas ifadə vasitəsi olduğuna görə, nitq-təfəkkür fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Universal dilçilik hadisəsi olan affirmativlik bütün dillərdə və dil sistemlərinin müxtəlif səviyyələrində müşahidə edilir. Çünki dünyanın bütün dillərində inkarlılıq və təsdiqlilik dilin ən geniş yayılmış kateqoriyalarıdır. Həmçinin affirmativliyin funksional-semantik işlənişi, linqvistik strukturun müxtəlif səviyyələrində ifadə edilməsi, onun mental proses olması bu kateqoriyanın koqnitiv analizinə maraq yaratmışdır.

Müasir koqnitiv dilçilik insan amili ətrafında formalaşdığına görə “koqnisiya” termini məlumatın alınması, əks olunması və istehsalı prosesləri ilə bağlıdır. İnsanların xarici informasiyaları fərqli şəkildə qəbul etməsinin səbəbi onların həmin informasiyanı eyni cür idrak etməməsi ilə bağlıdır. Milli mentalitetlərin özünəməxsusluğu, xalqların mədəniyyət, davranış qaydaları, dünyagörüşü dildə əks olunur. Bu gün dilçiliyi maraqlandıran məsələ insanı tədqiqat sferasından kənar qoymamaq və onun mental proseslərini dilçiliyin tədqiqat obyektinə kimi götürməkdir. Koqnitiv paradigmanın sürətli inkişafının arxasında dilçilikdəki antroposentrik tendensiyalar durur. Koqnitivizm hal-hazırda diqqəti üzərinə çəkir və digər paradigmaları da öz qanunları ilə izah etməyə çalışır. Dilçilik elmində koqnitivizm və ya antroposentrik paradigma V.Humboldtun elmi baxışları ilə başlamışdır. Sonralar

müvafiq ideyalar E.Sepirin, B.Uorfun, A.Vejbitskayanın, L.Vissonun və başqa alimlərin əsərlərində öz inkişafını tapmışdı. Koqnitiv paradiqma çərçivəsində semantika, sintaktika və praqmatikanın sintezi də mümkündür [36, s.220-222]. Təəccüblü deyil ki, V.Demyankov yazır: “*koqnitiv dilçilik çoxlu cərəyanları və məktəbləri olan “fənlər federasiyasıdır”*” [66, s.90].

Aristotel, Platon, Əl Fərabî kimi alimlər fəlsəfə tarixində ilk dəfə dilin koqnitiv vasitə ola bilməsi fikrinə ilk töhfələrini vermişlər. Lakin əsas xüsusiyyətlər və koqnitiv elmin məfhumları Amerika və Qərb dilçiləri tərəfindən təqdim edilmişdir. Müasir Qərb dilçiliyində, xüsusilə nəzəri və ümumi dilçilik sahəsində isveçrəli dilçi F. Sössürün elmi əsərləri fundamental dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. O, dilçiliyi psixologiyanın tərkib hissəsi, dili isə işarələr sistemi kimi göstərməklə dil haqqında elmə böyük töhfələr vermişdir. Lonqaker “*bizim əsas insani təcrübələrimiz insan və əşyalara olan əlaqəmizdən əmələ gəlmişdir*” yazaraq koqnitiv prinsiplərin ən önəmlilərini aşağıdakı kimi təyin etmişdir. “[146, s.128-129].

- 1) İnsan insan olmayanın üzərində;
- 2) Subyektivlik obyektivlik üzərində;
- 3) Konkretlik mücərrədlik üzərində;

Əsas insan təcrübəmizə konkret fiziki obyektlər aiddir. Biz rutin olaraq mücərrəd insan idrak cığırlarına bədənimizi istinad etməklə çatmış oluruq. *Having one's hands on something - controlling something – bir şeydə əli olmaq (bir şeyi idarə etmək)*. Təcrübə əsaslı bilgi dilin hər linqvistik mərhələsində yayılır, bu mərhələnin sonu yoxdur. Onlar arasında, xüsusilə simvolik mərhələlər əsasında ciddi bir ayırım yoxdur.

Dilin mədəniyyətlə, xalq adət və ənənələri ilə bağlı olan xüsusi dilçilik məktəbləri də vardır. Amerika dilçiləri E.Sapir və B.Uorfun adı ilə bağlı olan həmin məktəb etnolinqvistika adlanır. Alman filosof və dilçisi V.Humboldt dili xalq ruhu hesab etmişdir. O, “*Xalq dili onun ruhudur, ruhu onun dilidir, bundan da güclü eynilik təsəvvür etmək çətinidir*” deyə yazmışdır [121, s.110-112]. F.Sössür, B.Kurtene, K.Stros, J.Piajye, N.Xomski, J.Lakoff, M.Conson, L.Talmi, R.Lonqaker, J.Fokonye, R.Cekendof, R.Dirven, W.Chafe, C.Filmor və b. alimlərin təməlini

qoyduğu müasir koqnitiv dilçilik dili insandan ayırmadan, insan nitqinin onun daxili psixoloji proses və vəziyyətlərindən asılı olduğunu öyrənən cərəyandır. B.Kurtene hesab edir ki, *“koqnitiv dilçiliyin predmeti dil təfəkküründən varlıq və qeyri-varlığın, dünyanın maddi, psixoloji, fərdi və ictimai özünəməxsus dil biliklərini aşkara çıxarmaqdır”* [124, s.380].

Azərbaycan germanşünaslığında koqnitiv dilçiliyin görkəmli tədqiqatçılarından professor F.Veysəlli, K.Abdullayev, Ə.Abdullayev, A.Məmmədov, F.Cahangirov və başqaları koqnitiv dilçiliyə öz tədqiqatları ilə töhfələrini vermişlər. Professor F.Veysəlli bilavasitə şüurun fonunda baş vermək şərtilə, koqnisiyaya insan beynində informasiyaların çatması, depolanması, yeri gəldikdə istifadə edilməsi və transformasiyasının bütün proseslərinin aid olmasını vurğulayır [45, s.86]. Professor Ə.Ə.Abdullayevin koqnitiv dilçilik, xüsusilə mənə və anlama bağlı maraqlı məqalələri vardır. F.Cahangirova görə isə *“antroposentrik paradigma insanı birinci, dili isə insan xüsusiyyətlərinin əsası hesab edir”* [22, s.10].

Son dövrdə istər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də germanşünaslıqda həm koqnitologiya, həm də dilin linqvo-psixoloji problemləri ilə əlaqəli araşdırma və tədqiqatların sayının sürətlə artmasının səbəblərindən biri dilin linqvo-psixoloji fenomen mahiyyəti daşması və dildəki bütün kateqoriya və anlayışların ünsiyyət məqsədini ödəməyə xidmət etməsidir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı müasir ingilis dilində affirmativlik kateqoriyasının göstəriciləridir. Tədqiqatın predmetini affirmativliyin funksional-semantik kateqoriya çərçivəsində linqvistik və qeyri-linqvistik vasitələrlə hiyerarxik analizi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Koqnitiv dilçiliyin inkişafı ilə Azərbaycan germanşünaslığında mövcud olan bütün dilçilik kateqoriyalarının koqnitiv dilçilik baxışları aspektindən araşdırılması ehtiyacı ortaya çıxmışdır. Dilçiliyin yeni bir qolu olan koqnitiv dilçilik aspektindən affirmativliyi – təsdiqlənməni Azərbaycan ingilishünaslığında müxtəlif dil səviyyələrində və ifadə vasitələrində affirmativliyin dərk edilməsini analiz etməyə diqqət yönəldilmişdir. İngilis dili materialları əsasında müxtəlif dil səviyyələrində koqnitiv affirmasiya tədqiqatları dissertasiya işinin əsas

məqsədidir. Bu məqsəddən aşağıdakı vəzifələr formalaşır;

- Dilçilik və fəlsəfi mənbələrdən affirmativlik anlayışını tədqiq etmək;
- Affirmativliyin kommunikativ-koqnitiv mahiyyəti və məqsədini təyin etmək.
- Affirmativlik kateqoriyasını real dil fəaliyyəti daxilində göstərmək;
- Affirmativliyin semantik hadisə kimi özünəməxsus cəhətlərini aşkar etmək;
- Affirmativliyi müxtəlif dil səviyyələrində və digər dil kateqoriyaları ilə əlaqədə tədqiq etmək;
- Affirmativliyin paralingvistik ifadə vasitələri ilə dərk edilməsini təhlil etmək;
- Affirmativliyi tamlılıq, təsdiqlilik, əlavə etmə kimi koqnitiv idrak meyarlarına görə təyin etmək;
- Affirmativliyin müxtəlif elmlərlə, xüsusilə psixologiya və fəlsəfə ilə əlaqəsini və onun insanın psixoloji idrakına təsirini müəyyənləşdirmək;
- Affirmativliyin leksik, sintaktik və qrammatik vahidlərini incələmək;
- Koqnitiv dilçilik modellərini təyin etmək;
- Affirmativliyi modallığın ifadə forması kimi müəyyənləşdirmək;
- Qradual affirmativ modallığı analiz etmək;
- Affirmativliyin dərk edilməsində koqnitiv konstruksiyaları təyin etmək.

Tədqiqatın metodları. Qarşıya qoyulan məsələlər üçün dissertasiya işində semantik interpretasiya, koqnitiv və kontekstlə bağlı təhlili özündə ehtiva edən metodlar məcmusundan istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işində əsasən təsviri metod, müşahidə metodu, strukturalist, linqvistik analiz, kontekstual təhlil, diskursiv təhlil və genetik müqayisə metodundan istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılacaq müddəalar:

1. Digər modallıq kateqoriyaları kimi affirmativlik də modallığın ifadə vasitəsidir. Digər modallar kimi affirmativ modallar leksik, semantik və praqmatik olaraq dərk edilir. Bunlarla yanaşı, daxilində mövcud olan subyektivlik xüsusiyyəti affirmativliyi modallığın tam bir kateqoriyası hesab etməyə əsas verir;
2. Affirmativlik kultural fərqlilikləri nəzərdə saxlamaqla qeyri-linqvistik ifadə vasitələri ilə ifadə edilə bilər;
3. Affirmativlik linqvistik əsaslı kateqoriyadır, çünki digər linqvistik

kateqoriyalar kimi xüsusi bir ikonik motivasiya ilə ortaya çıxır. Affirmasiya insanın idrakında əhatəlilik, tamlıq, bütövlük, varlıq şəkilləri oyadan idrak “cığırları” ilə əlaqəlidir;

4. Affirmativliyə mexaniki bir prosedur olaraq baxıla bilməz. Konstruksiyalar affirmativ markirələrin yaxşı namizədləridir. Çünki onlarda daxilən affirmativ xüsusiyyəti vardır və fikrin pozitiv mənasını vurğulayırlar. Affirmativlik özü təkəcə formal xüsusiyyəti olan yox, həm də dərəcəvi semantik prosesdə olan ünsiyyət aktında iştirak edənlərin aktiv iştirakını tələb edən və ifadəsində alternativ keçidlərə imkan verən konstruksiya olaraq başa düşülməlidir. Beləliklə, affirmativliyə vəziyyətdən – vəziyyətə spesifik konfigurasiyası dəyişən, bir çox yarım sistemlərə istinad edən kateqoriya kimi baxmaq lazımdır;

5. Affirmativlik kateqoriyası digər dil kateqoriyaları ilə sıx əlaqədədir;

6. Affirmativlik koordinatları dəyişkən olan qradual kateqoriyadır, zəif və güclü affirmativlik, eyni zamanda aşkar və gizli affirmativlik yaradıla bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi affirmativliyin növlərini, onların verballaşması zamanı koqnitiv modelləşmənin – konstruksiyaların rolunu nəzərdən keçirməkdən, dil sisteminin mühüm semantik kateqoriyası olaraq affirmativlik kateqoriyasının semantik dərəcələnmə, məna və çoxmənalılığının qütbləşməsini araşdırmaqdan və affirmativliyin modallığın ifadə olunmasındakı imkanlarını təhlil etməkdən ibarətdir.

– Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan germanınşünaslığında affirmativliyin koqnitiv aspektdən linqvistik və qeyri-linqvistik ifadə vasitələri tədqiqata cəlb edilərək araşdırılmışdır.

– İngilis dilinin inkişafı, onun beynəlxalq dil olması tələb edir ki, insan dilinin ən geniş yayılmış kateqoriyalarından olan affirmativlik funksional-semantik müstəvidə analiz edilsin. O, kommunikativ nitq aktı kimi müxtəlif funksional dil səviyyələrində tədqiqata cəlb edilmişdir.

– Tədqiqat işində affirmativliyə koordinatları dəyişkən olan semantik kateqoriya kimi yanaşılmışdır.

– Koqnitiv paradigma çərçivəsində affirmativliyin ilk dəfə olaraq qradual,

implisit, eksplisit, pragmatik vahidləri təhlil edilmişdir.

– Dissertasiya işində, həmçinin affirmativləri formalaşdıran çoxsaylı konstruksiyalar və yarımkonstruksiyalar ətraflı tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyətinə gəldikdə qeyd olunduğu kimi koqnitiv linqvistikanın nəzəri bazasında dillərin ən universal hadisəsi sayılan affirmasiyanı öyrənmək üçün zəmin yaradılır. Xarici dil kimi ingilis dilinə olan marağın artması, dil öyrənənlərin və dil daşıyıcılarının affirmativliyi idrak etməsi məsələləri, affirmasiyanın insan idrakının mərkəzində dayanması, onu koqnitiv dilçiliyin marağ dairəsinə salmışdır. Belə olmasaydı affirmativlik bu qədər maraqlı bir tədqiqatın mövzusu olmazdı.

Tədqiqat işindən tərcümə və leksikoqrafik təcrübədə, ingilis və Azərbaycan dillərinin tədrisi praktikasında, koqnitiv dilçilik üzrə xüsusi kurslarda, ali məktəblərin filologiya fakültələrində, bakalavr və magistratura səviyyələri üzrə müəyyən seçmə fənlərin tədrisində, dərslər vəsaitlərinin hazırlanmasında, növbəti elmi tədqiqatlarda faydalı ola bilər.

Aprobasiya və tətbiqi. Mövzu Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi Şurasının 27 fevral 2020-ci il tarixli iclasında (protokol №6) təsdiq edilmişdir. Dissertasiya mövzusu 29 sentyabr 2021-ci il tarixdə Respublika Elmi Tədqiqatları Əlaqələndirmə Şurasının Humanitar Elmlər üzrə Problem Şurasının elmi iclasında (protokol №2) təsdiq olunmuşdur və 5708.01 – “German dilləri” ixtisası üzrə “Affirmativliyin koqnitiv təhlili (ingilis dili materialları əsasında)” adda qeydiyyatdan keçmişdir.

Tədqiqat işinin ayrıca bölmələrinin məzmunu Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili və tərcümə” kafedrasının iclaslarında müzakirə edilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları 11 məqalədə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili və tərcümə” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. “Giriş” 6 səhifə –11322 işarə, I fəsil 55 səhifə – 101258 işarə, II fəsil 68 səhifə –128684, “Nəticə” 4 səhifə – 7889 işarə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 15 səhifə – 21339 işarə. Ümumi həcmi 150 səhifə – 272773 işarə

I FƏSİL. AFFİRMATİVLİK KONSEPTİ

1.1. Affirmativlik konsepti dilçilik və fəlsəfi tədqiqatlarda

Dil insan şüuru və idrakı haqqında mükəmməl təsəvvür yaratmağa qadirdir. Bu gün dilin öyrənilməsinə yanaşmanın mürəkkəbliyi onu linqvistlərin, filosofların, psixoloqların, kulturoloqların, süni intellekt sahəsindəki mütəxəssislərin və başqalarının çalışmalarını birləşdirən fənlərarası koqnitiv elm kimi nəzər yetirməyə məcbur edir.

Dilçilikdə və qrammatikada affirmativlik (təsdiq) və inkar elə bir vasitədir ki, bu zaman qrammatika pozitiv və neqativ qütbləri feil birləşmələrinə, cümlələrə və söyləmələrə çevirir, transfer edir. Affirmativ (pozitiv) forma əsas iddianın həqiqiliyini və yaxud doğruluğunu ifadə etmək üçün işlədilir, neqativ forma isə onun yalan, düz olmadığını göstərir.

Bu gün ingilis dili materialları əsasında affirmativliyin tədqiqinin öyrənilməsi həm də ona görə vacibdir ki, artıq xarici dili elə həmin dilin özündə düşünərək, dərk edərək daha mükəmməl öyrənilməsi nəzəriyyəsi praktikada sübut olunmuşdur. Ana dili ingilis dili olmayan insanların xarici dildə ünsiyyət qurarkən, oxuyarkən, onların bu kateqoriyanın qarışıq linqvistik semantikasını necə dərk etməsi məsələləri affirmativliyin koqnitiv təhlili tələbini üzə çıxarır. “Koqnisiya” termini məlumatın insan beynində necə dərk edilməsini öyrənməyə çalışır [31, s.350-351]. Ümumilikdə koqnitiv dilçilikdə əsas məsələ dili real dil fəaliyyəti daxilində, insan amilini nəzərə almaqla tədqiq etməyə çalışmaqdır. Koqnitiv dilçilik metodologiyası fərqli bir yöndədir. Strukturlarla əhatə edilən koqnitiv bacarıqlar və dilin istifadəsi prototip kateqoriyalaşmasındadır. Kateqoriyalaşma insanın varlıqları daha yaxşı dərk etməsi üçündür [65, s.255]. Çoxmənalılığın araşdırılması və mənə şəbəkələrinin çoxmənalı leksik sistemlərdə olması koqnitiv yanaşmada mərkəz olur. Geniş kompleks konseptual strukturlar dilin işlənişi və qavranılması zamanı yada düşür və semantik mənalar bizim ümumi biliklər və təcrübələrimiz əsasında ortaya çıxır. Koqnitiv dilçilikdə mənə əsaslı şəkildə pragmatik və holistikdir [127, s.310-312]. Bütün dillərdə mövcud olan və ən

çox işlənən kateqoriya olan affirmativlik, əsasən, nəqli cümlələrlə bağlı olur [39, s.82].

Affirmativlik ilə bağlı problemlər tarixən araşdırmaçıların diqqətini çəkmişdir. Bu kateqoriyanın izahına ilk cəhdlər qədim Yunanıstan və Hindistana gedib çıxır (Vaisheshikv və Nyaya məktəbləri). Bu məktəblərin əsas konsepti affirmativ mühakimələrin ontoloji obyektini kimi dərk edilməsidir. Qədim filosofların əsərlərində affirmsiyanın tədqiqi Aristotelin insan düşüncəsinin iki əks forması affirmativlik və neqativliyə əsaslanırdı [49, s.120]. Onun müşahidələrinə görə, kimsə tərəfindən inkar olunan hər hansı fikir affirmsiyadır. Dəqiq elmlərin qanunlarını nəzərdə tutan affirmsiya, “təməldə, var olan” və bilavasitə dəqiq olan”, “sağlam olan”, “şübhəsiz olan” mənalarındadır. Çünki “müsbət”, “təsdiq” olma ifadəsi ilə yanaşı “isbat” edilmiş və ya edilə bilən olan varlıq mənasındadır. Burada “sabit”, “səbat” kimi ərəbcə sözlər də “müsbət” ilə əlaqəlidir. Çünki “sabit”, “yerində duran” mənasına gələrək latınca “ponere” sözündə olduğu kimi “təməldə olan” bir şeyi ifadə edir [49, s.122]. Aristotel təsdiq ifadələrin inkarlara görə bir çox yöndən öncə gəldiyini düşünmüş və “Metafizika” əsərində təsdiqlərin inkarlardan daha yaxşı başa düşüldüyünün (çünki eyni ilə varlığın yoxluğa görə öncəlikli olması kimi təsdiq olan da inkar ediləni açıqlamaqdadır) qənaətində olduğunu ifadə etmişdir [49, s.122].

Assimetrikliklərin qurucularından Tomas Aquinas təsdiqlərin inkarlara görə üç səbəbdən əvvəl gəldiyini belə dilə gətirmişdir: *“Səslər düşüncələri, düşüncələr də əşyaları ifadə etdiyi üçün bu üç səbəbdən – səsdən, düşüncədən və əşyalardan qaynaqlanmaqdadır. Səs nöqtəyi – nəzərdən baxıldığında pozitiv nümunələrin inkarlara görə öncəlikli olmasının səbəbi, onların daha bəsit olması və təsdiqlərə əlavə (inkarlayıcılar) edilərək əldə edilməsidir. Düşüncə tərəfdən baxınca təsdiqlərin inkarlara görə əvvəl olmasının səbəbi ağılın pozitiv nümunələrdə bir “dayanma” yaratmasıdır. Amma inkarlarda beyin əmələ gətirmiş olduğu bu birləşməni ayıra bilir. Əşyalar tərəfdən baxsaq, pozitiv nümunələrin inkarlara görə öncəliyi, “olmaq” (varlıq) sözünün inkara (yoxluq) görə dərk edilməsinin daha əvvəl olmasından qaynaqlanır. Çünki bir şeyə sahib “olmaq”, o şeyə sahib “olmamaq”dan əvvəl gerçəkləşməkdədir”* [81, s.120].

Göründüyü kimi bəzi filosoflar, dilçilər və psixoloqlar inkarın təsdiqə görə həyata keçdiyini düşünməkdədirlər. Ancaq Horn, Frege hər inkarı bir söylənəni inkar olaraq qəbul etmədiyinə diqqət çəkir, çünki pozitiv bir ayırım olaraq inkarın bənzəməməzlik və ya tamamlanmamışlıq olaraq inkar, yanlış olaraq inkar, bilgi zəifliyinin qəbulu olaraq inkar, inkarın sözlə ifadəsi olaraq inkar kimi növləri vardır [122, s.22]. Psixoloji cərəyanın tanınmış nümayəndəsi J.Maruzo inkarların işlədilməsini özünü təsdiq aktı olaraq dəyərləndirir [107, s.340]. Professor S.Abdullayevə görə, *“inkarlaşma canlı nitqdə təsdiqlənməyə nisbətən güclü üslub potensialına və beləliklə, daha böyük psixoloji aktivliyə malik olur”* [7, s.123]. Affirmativlik lingvistikanın fəlsəfi mirasının bir hissəsidir. Belə görünür ki, bu termin bir sözün həqiqi mənasındamı, yoxsa məcazi mənasındamı istifadə edildiyini göstərən məna, məntiq vasitəsilə hadisələrin sıx araşdırılması əlaqəsində dilçiliyə daxil olmuşdur.

Aristotelin məntiqində iki xüsusi keyfiyyət vardır. Affirmation/təsdiq (kataphasis) və inkar (apophasis). Hər hansı bir fikir irəli sürmənin neçə müxtəlif xüsusiyyətli yolları var? Aristotel bunun iki yolu olduğunu iddia edirdi. Nə isə bir şeyin nəyinsə təsdiq edə bilərsən, ya da nə isə bir şeyin nəyinsə inkar edə bilərsən. Fregedən bu yana iddianın inkarlaşması, demək olar ki, Aristotelin məntiqindəki iddianın inkarlaşması kimi eyni rola xidmət edir [60, s.88]. Digər qərb məntiqçiləri Kant, Hegel eyni fundamental suala belə bir cavab verir ki, nəhayətində eyni mühakimənin ifadə edilməsinin üç xüsusiyyətdə yolu vardır. Təsdiq edərsən, inkar edərsən və ya sadəcə təsdiqlənməni məhdudlaşdırma bilərsən.

Hind filosofları pozitiv və neqativ faktları ayırır və yoxluğun (absence) metafizikası və epistemologiyası haqqında uzun-uzun mübahisə edirlər. Bhatt isə fərqli mövqe göstərərək *“yoxluq bilinir”* deyərək iddia edirdi [118, s.112]. Frasis Bakon isə insan zəkasının neqativlərdən daha çox affirmativlərdən həyəcanlandığını iddia edir. Bertrand Russel də insanların “pozitiv”dən daha çox “neqativ” olanları qəbul etməkdə az həvəsli olması qənaətində idi [83, s.140]. “İnkarı sübut edə bilməzsən” fəlsəfi müzakirələrdə tez-tez deyilir və insanların affirmativlərdən çox neqativlərdən şübhə duyduğu hesab edilir.

Dilçilikdəki affirmasıyanın əksi olan inkarlar bizim həyatımızda və qrammatikda çoxdur və insan ünsiyyətinin ayırıcı bir xüsusiyyətidir. Biz mövcud inkar mühakimələr və ya inkar xəbər halında mühakimələr edirik. (*Inflation does not exist in this economy – Bu iqtisadiyyatda inflyasiya yoxdur*) (*bu tipli tərcümələr müəllifə məxsusdur*)[179]. Bəzi inkarlar əsl qarşılaşdırma (*Ammonia is not an acid – ammoniyak turşu deyil*), digərləri isə sadəcə olaraq yoxluq ifadə edir (*The prices are not inflated – qiymətlər şişirdilmir*) [170]. Frege düşüncənin fikrin mövcudluğunu təsdiq və ya inkar edilə bildiyi qənaətində idi. O hesab edir ki, “*inkar olunan affirmativlik deyil, inkar olunan fikirdir, düşüncədir*” [92, s.352]. Kant reallığa əsaslanaraq mövcudluğu və qeyri mövcudluğu modallığın ikinci kateqoriyası kimi təqdim edir, yəni mümkünlük və vaciblik arasında orta bir yerə qoyur. “Tractatus” əsərində isə Vitqenşteyn kateqorik olaraq assimetrik mövqeni rədd edərək qeyd edir: “*Təsdiq cümlə inkar cümlənin mövcudluğunu əvvəlcədən nəzərdə tutmalıdır*” [73, s.40].

Müxtəlif mədəniyyətlərdə affirmativlik fərqli rituallarla və düşüncələrlə idrak edilə bilər. Məsələn, mantralar hind mədəniyyətində müqəddəs sözlər və səslər hesab edilir. Ancaq affirmativlərdən daha çox dini mənə daşıyır. Tez, ucadan və şüurlu şəkildə təkrar edildikdə onların meditasiyadan daha çox xüsusiyyət daşdığına, dərin mənası olduğuna inanılır. Mantra kəliməsi Sanskrit dilində, “manas” zəhin, “tra” isə vasitə kəlimələrinin bir araya gəlməsi ilə düzələn “zəhin vasitəsi” mənasına gəlir. Motivasiya kimi kömək edən mantralar, baxış bucağını dəyişdirərək insanın müsbətə yönəlməsinə kömək edir. Sanskrit dilində doğru şəkildə tələffüz edilib təkrarlandığında fiziki olaraq bədənə, sinir sisteminə, orqanlara, enerji kanallarına və çakralara güclü şəkildə təsir göstərən insan səsidir [138, s.210]. Müəyyən səslərin yaydığı titrəşimlər insan bədəninin müəyyən hissələrini titrədir. Mantralar mənalı, içində yaxşı niyyətlər ehtiva edən söz və söz qruplarıdır. Hindcə mantra kəliməsinin kökündə “man”, yəni “düşünmək” yatır.

Allaha inanan insanların İslam dininin müqəddəs kitabı olan “Qurani-Kərim”-dən müəyyən ayələr oxuması, etdikləri dualarda güclü bir inanc, yəni güclü bir affirmativlik vardır. Dil və təfəkkür bağlılığı kimi ibtidai inanclardan qaynaqlanan ritualların istər verbal ifadəsi kimi təkrarlanan magik xarakterli affirmasıyalar, istərsə

də, ilk insan məskənlərində, o cümlədən Qobustanda ilk informativ xarakterli piktoqramlarda uğurlu ovun əbədiləşdirilməsi üçün onun qayaüstü rəsmlər halında cızılması, həmin rəsmlərin ətrafında mütəmadi icra olunan affirmativ xarakterli ayinlər bu qəbildən hesab oluna bilər. İbtidai təfəkkürdə yaradılış və bu düşüncənin qəlibləşərək monotoist dinlərdə var oluğu olaraq ifadəsi də diqqət çəkir. “Ol” dedi oldu. Unutmamlılıq ki, var olma, affirmativ düşüncənin vacibliyi, əslində, inkardan mövcud olana keçiddir. İnkardan qaçışdır. Bu səbəblə bir çox ilkin inanclarda affirmsiyaların yaranmasına və onun magik təkrarına bu qədər ehtiyac duyulmaqda idi. Bu əslində dövrü anlayışdır. Yoxluqdan var olma və yoxluğa geri dönüşün qarşısını almaq üçün affirmativ düşüncəyə inamdır.

Onu da qeyd etmək olar ki, kəlimələrin mənasını düşüncəvi və ya gerçək olaraq iki yerə ayırmaq olar. Məsələn: “zənn edirəm qəzetdə böyük bir yanğın xəbəri oxudum” desək, bu xəbəri başqa bir mənbədən də almış olsaq, burada ağılımıza gələn ilk şey xəbər qaynağıdır. Cümlənin içindəki “yanğın” kəliməsi kimsəni həyəcanlandırmaz. Onun gerçəkliyi kimsəni implisit olaraq maraqlandırmır. Ancaq birisi içəriyə girib “yanğın!” deyə bağırırsa, bu zaman hər kəs ayağa qalxar və həyəcan durumuna keçər. Söyləyənin həqiqətdən bəhs etdiyi sadəcə nə söylədiyindən deyil, necə söylədiyindən, mimikalarından, səsindən, hərəkətlərindən başa düşülür.

Söyləm (ingilis dilində “statement”) fikir ifadə edən ünsiyyət vasitəsidir. Söyləm əsasən cümləyə uyğun gəlir, amma bəzən cümlə çərçivəsindən kənara çıxaraq dil sisteminin müstəqil vahidi sayılır və cümlədən fərqləndirilir. Kommunikativ funksiyasından asılı olaraq cümlə bir neçə sözlərin ifadəsinə xidmət edə bilər. Cümlənin sözlər funksiyasının əsas göstəricisi aktual üzvlənmədir. Aktual üzvlənmənin əsas vahidləri tema və remadır (tema – məlumat, rema – yeni olan predikat deməkdir) [34, s.5].

Semantik baxımdan limitsiz kateqoriya olaraq, affirmativlik kateqoriyası həddən artıq subyektivdir, mühakimə və istəyə bağlı hissələrə bölünməyə meyllidir. Ona görə də affirmativlik kateqoriyasını xüsusi linqvistik sistem konfigurasiyası çərçivəsində “qlobal” olaraq deyil, “lokal” olaraq təyin etməliyik. Affirmativliyin göstəricisinin qrammatikada ən mühüm tələbi əksilik kontekstidir, lakin bunun formal bir

sıralanması yoxdur. Yəni inkar edən, inkar edənin olması və ya olmaması. Bütün bunların üzərində əksilik qarşılaşdırmalarının koqnitiv bazası və konseptual ziddiləşdirmə quruluşu vardır. Bu da ilkin olaraq semantik cəhətdən ifadə edilmə və ya sonrakı mənanı formal olaraq dil sistemində kodlaşması gərəyi ilə ortaya çıxmasıdır [83, s.190]. Məsələn, aşağıdakı qarşılaşdırmada birinci sözlə pozitiv mənə, ikinci sözlə isə inkar mənə ifadə olunub. Good/bad – yaxşı/pis, useful/harmful – faydalı/zərərli, to gain/lo lose – qazanmaq/itirmək. Lakin formal olaraq bu qarşılıqlar işarəsizdir. Digər hallarda eyni qarşılaşdırmaya açıq aşkar göstərilə bilir (lose/not to lose – itirmək/itirməmək), ya qismən işarələnir, (good luck/bad luck – yaxşı uğur/uğursuzluq), ya da dilin quruluşundan asılı olaraq heç işarələnmir. Belə bir sual ortaya çıxır. Əgər affirmativlik qlobal səviyyədə təyin edilmək üçün həddən çox lo-kaldırsa və həddən çox dağınıqdırsa, tək bir işarə ilə formal olaraq kodlaşmaq üçün linqvistik kateqoriya kimi davranacağını necə bilərik? Mərhələli linqvistik quruluşda affirmativ kateqoriyası mövcud linqvistik kateqoriyalara istinad edərək, affirmativ kateqoriyasının semantik mənələrindən kənar təşkil edilə bilir. Bu affirmativliyin nə səbəblə sadəcə lokal olaraq üzə çıxmasını izah edir. Bəzən o, tam olaraq üzə çıxmır, yəni aktiv halda olmur (dormant affirmative) və onun işarələrini, ümumiyyətlə, tapmaq çətin olur [91, s.242]. Bu zaman affirmativlik çoxçeşidli kateqoriya və multidimensiallığa gedib çıxır.

Affirmativlik digər kateqoriyaların xüsusiyyətlərinə istinad edir. Bu “itaətkar” (subserving) kateqoriyalar qrammatik və leksik ola bilir. Cristofarol vurğulayır ki, *“mühakimə yürütməklə danışan müəyyən bir növ nitq nümayiş etdirir ki, məqsəd ünvanlanan üçün cümlənin müəyyən bir hissəsini vurğulamaq olur”* [163, s.22-25]. Əgər cümlənin bir hissəsi öz funksiyasını itirirsə, (illocutionary act – söhbət aktı) nitq aktını təmsil etmədiyi üçün iddia edilməmiş olur. Lakin o, cümlənin bu hissəsini affirmativ ifadə etməkdən yayındıra bilmir, daha ümumi kontekstdə potensial inkarlaşma ola bilməsini təmin edir.

Nəql etmə ilə müqayisədə görünür ki, əhatə etdiyi linqvistik fenomen mənələrində affirmativ daha əhatəlidir, buna baxmayaraq onun ibarət olduğu fikir ifadə etmə mənələri affirmativ ifadələr vasitəsilə formalaşır. Baxmayaraq ki, hər ikisi

müəyyənlik dərəcəsinə aiddir, onlar bu məqsəd üçün müxtəlif strategiyalar istifadə edirlər [8, s.250]. Bu baxımdan affirmativ danışan və ya fakt istiqamətlidir, ya da epistemikdir. Yəni bilgi istiqamətlidir. O, danışanın dünya haqqındaki bilgisi faktına əsaslanır. İddia isə digər tərəfdən danışığ istiqamətlidir və denotikdir. Onun məqsədi dünya haqqında bilgi və davranışı danışığ zamanı dəyişməkdir. Aşkardır ki, hər iki strategiya bir-birinə təsir edə biləndir və ünsiyyət aktlarında yerdəyişdirə biləndir. Faktiki olaraq bir kateqoriyanın harada bitib, digərinin başlanmasını dəqiq demək çətindir. Aşağıdakı nümunələrə baxaq:

Do people understand what you are singing about? – İnsanlar nə haqqında oxuduğunuzu başa düşürlərmi? – They understand – başa düşürlər – assertion – fikir ifadə etmə, (they understand it very well – onlar bunu çox yaxşı başa düşürlər), ikinci cümlədəki isə strong affirmation, yəni güclü affirmativlikdir.

Do people understand what you are singing about? – İnsanlar nə haqqında oxuduğunuzu başa düşürlərmi? They understand-onlar başa düşürlər/they don't understand it very well – onlar bunu çox yaxşı başa düşürlər [93].

Belə bir ümumiləşdirmə edə bilərik ki, pozitiv nəqli cümlələr prototip olaraq affirmativlik kateqoriyasının əsasını təşkil edir.

Zidd affirmativliyin bu növü, əsasən, inkarlaşmaya qarşılıq olaraq irəli atılır və ya mövcud inkar kontekstlərində olur. *We do care each and every Covid 19 patient – Biz hər bir Kovid 19 xəstəsinə tək-tək qayğı göstəririk [168].* Bu cümlə yuxarıdakı izaha yaxşı təsvir ola bilər. Bu real danışığıdan alınan cümlə bir xəstəxananın baş həkimi tərəfindən vurğulanaraq deyilmişdir. Buradakı *each and every* və *do* cümlənin mənasını qüvvətləndirərək Azərbaycan dilinə tək-tək, hər birinə qayğı göstərdiyini vurğulayaraq dediyi kimi tərcümə edilir. *We care every Covid 19 patient – Biz hər bir Kovid 19 xəstəsinə qayğı göstəririk [168].* Buradakı fikir isə zəif affirmativlik vasitəsilə formalaşmışdır. Birinci cümlə güclü affirmativlikdir, belə ki, burada bir çox qrammatik quruluşlara köməkçi feil-do, bağlayıcı-and və s. istinadən düzəlmişdir.

Affirmativliyin ilkin olaraq semantik kateqoriya olması nəzəriyyəsi həm də ondan irəli gəlir ki, affirmativlik dinamik mental əməliyyatların linqvistik ortaya çıxmasıdır. Affirmativlik yalnız xalis linqvistik strukturlara məxsus deyil, həmçinin

kommunikativ kontekstlərə də aiddir və tərkibində bu strukturlar yerləşmişdir [12, s.125]. Təsdiq və inkar ikilisi insan dilinin geniş yayılmış xüsusiyyətidir. Affirmativliyin semantik xüsusiyyəti və kontekst asılılığının nəticələrindən biri onun tam yox, dərəcəvi kateqoriya olmasıdır. Bu kateqoriyanın ən zəif formaları “proto grammar” vasitələri olan intonasiya qaydaları, ardıcillıq və s. ilə işarələne bilər. Güclü və emfatik affirmativlik sintaktik olaraq feillərin redublikasiyası, təkrarlanma, köməkçi feillərin tam formaları, affirmativ ədatların gücləndirilməsi strategiyası və s. ilə başa düşülür. Məsələn, “*Alice did go to Paris – Alisa Parisə getdi*”. “*John didn’t fail the exam, did he? – Yes, he, certainly, did*” – “*Con imtahandan kəsilmədi, elə deyil?*” – “*Bəli, əlbəttə, elədir*” [170].

Affirmativlik təkcə özü dərəcələnilib müxtəlif vasitələrlə təmsil edilmir, həmçinin onun tətbiq edilməsi idrakı yetərli fərqliliklər və modifikasiyanın mümkünlükləri ilə də xarakterizə edilə bilər.

Nəzər yetirsək, maksimum geniş affirmativliyin daxili əhatə dairəsi inkarlaşmanın müvafiq əhatəsindən genişdir. Parte “*in the scope of – əhatə dairəsi*” terminini “*funktorun arqumenti çərçivəsində baş verən*” kimi təyin edirdi. Parteyə görə, “*inkarlaşmanın baş verməsinin sərhədi mövzu və diqqət sərhəddindədir (topik daxili inkarlaşma da mümkündür). İnkara diqqətin hamısını öz əhatəsinə alır və mövzunu öz əhatəsindən kənar qoyur. Başqa sözlə, bütöv fikrə yox, cümləyə aid inkarlaşma diqqət mərkəzidir, affirmativin isə əhatə dairəsi daha geniş olaraq həm mövzunu həm də, diqqəti ehtiva edir*” [108, s.167]. Dilçilikdə affirmativliyin əhatə dairəsi adətən affirmativ olan sözün özü ilə başlayır. Affirmativ cütlüklər halında neqativ cümlələrdə ziddiləşən qarşılıqlar antonim cütlüklərlə ifadə edilə bilər. Odd/even – cüt/tək, married/single – evli/subay kimi [58, s.55]. Bu cür leksik zidd olan qarşılıqlar təbiət etibarilə affirmativ olan terminlər arasında fərqləndirmə etməyi mümkün edir. Məsələn, remember – xatırlamaq, present – iştirak, arrive – gəlib çatmaq və onların inkar kopyaları forget – unutmaq, absent – yoxluq, leave – yola çıxmaq kimi. Belə aydın olur ki, bu qarşılıqlar koqnitiv proseslərin nəticəsidir. Bu halda affirmativlik ifadə edilmədən anlaşılındır və onların heç bir bəlli işarələri yoxdur. Aşkardır ki, antonim cütlüklər bu cür işlənəndə pozitiv termin birinci olmağa

meyllidir. Məsələn, positive/negative – təsdiq/inkar, all-none-hamısı/heç biri, plus-minus-plus/minus, tall/short – hündür/qısa, good/bad – yaxşı/pis və s. Zəif affirmativlik, ümumiyyətlə, inkarlıqla nisbətdə işarələnməmiş hesab edilə bilər. Məsələn, ingilis dilində affirmasiya şəkilçilər vasitəsilə də işarələne bilər: ful-lı⁴ (qarşılığı-less-sız⁴), hopeful – hopeless. Bəzən “ful” suffiksi neqativ tərəfdaşı olmayan xalis affirmativ formaları işarələyə bilər. Handful – bir ovuc dolusu, truthful – doğru, hateful – nifrət dolu.

Alternativ olaraq affirmativliyin işarələri kimi istifadə edilə bilən digər suffikslər də var. Məsələn, able (analyzable – analiz edilə bilən), ate (affectionate – şefqətli), over – həddən artıq (overeat – həddindən artıq yemək/overcook – həddən artıq bişirmək). Həmçinin – ed keçmiş zaman şəkilçisi və üçüncü şəxs indiki qeyri-müəyyən zaman suffiksi affirmativliyin işarələri funksiyası daşıya bilər. Affirmativlik linqvistik strukturun müxtəlif səviyyələrində ifadə edilir və konseptual və formal olaraq da işarələnir [33, s.67].

Beləliklə, affirmativlik pozitiv qarşılaşdırma kimi mental proses olaraq dərk edilir və dil istifadəçiləri tərəfindən müxtəlif səviyyələrdə linqvistik ifadələr olaraq istifadə edilir.

Biz linqvistik mesajları yaradıb və başa düşərkən o faktı da nəzərə almalıyıq ki, dil hər zaman bizə təcrübələrimizin dəqiq xəritələrini təklif etmir, yəni biz həm kiməsə onları çatdırmaq, həm də kimənsə almaq istəyirik. Bundan əlavə konseptual informasiya axını səbəbi ilə dil işarələnməsi qısa və diqqətlə seçilmiş olmalıdır. Diqqəti yalnız ən seçici keyfiyyətlərə yönəltməlidir ki, adresat tərəfindən yanlış anlaşılmasın. Beləliklə, dilin tapşırığı məna konstruksiyası üçün bir konstruksiyanı kodlaşdırmaqdır. Bütün detalları çatdırmaq mümkün olmaya bilər. Slobin belə qeyd edir: *“Dil ideyaları oyadır, onları təmsil etmir. Linqvistik ifadə şüur və düşüncənin düzxətli xəritəsi deyildir. Bu həddən artıq seçici və sxematik bir xəritədir. Taktika nəzəriyyəsinə görə, mesajın əksər hissəsi deyilməmiş qala bilər, çünki qarşılıqlı anlaşma halı da vardır”* [72, s.34-35]. Bu bir həqiqətdir ki, inkarlaşma dinləyən üçün affirmativlikdən daha az nəzərə çarpan hadisədir. Haspelmas dilçilikdə istifadə edilən işarələnmənin çoxlu yollarını müzakirə edir və onu ifrat dərəcədə istifadə etməkdən

qaçınmağı, konkret terminlərin daha uyğun ola biləcəyini tövsiyə edir [37, s.650].

Affirmativliyə psixoloji nöqtəyi-nəzərən baxsaq, ünsiyyət prosesi zamanı insan onun məqsəd və istəklərini təmin edən ünsiyyəti həyata keçirməyə çalışır. Başqa sözlə ona lazım olmayanları deyil, olanları ifadə edir. Məsələn, kitab mağazasına, marketə daxil olanda satıcıdan ehtiyacımız olmayanları deyil, olanları soruşuruq. Çünki insan təfəkkürü və idrakı təsdiqlə tamamlanır. Müəllim dərs proqramı hazırlayarkən ona lazım olan mövzuları tərtib edir, şagird məktəb çantasına gündəlik lazım olan dərs kitablarını yerləşdirir. İnsanın ağı həmişə gərginlik situasiyasından “yumşaq” olan tərəfə istiqamətlənir. İnsan ətrafda olan cismləri, hadisələri, əşyaları onların işlək olması və ya aktiv olması ilə əlaqələndirir. “Aslan ceyranı qovmur” cümləsinin idrakımızda formalaşdırdığı obraz aslanın ya uzanması, ya hərəkətsiz dayanması, ya da su içməsidir. Yəni insan psixikasında inkara uyğun bir obraz formalaşmışdır. Əsasən, şifahi nitqdə implisit inkarlıq təsdiq prizmasında ifadə edilir. İnkarların bu tərzdə işlədilməsi xalqların mədəniyyəti ilə əlaqəlidir. İnsanlar arasında münasibətlərin saxlanması, ünsiyyət vacib olduğu üçün inkarın aşkar yox, məhz gizli formasına müraciət olunur. Məsələn, bir qonaqlığa dəvətli olan insan gəlmək imkanı olmayanda “Sorry, I can not come tonight” (Üzrlü sayın, axşam gələ bilmirəm) demək əvəzinə, “I am visiting my grandma tonight” (Bu axşam nənəmi ziyarət edəcəyəm) deyərək vəziyyəti biraz “yumşaldır”.

Affirmativliyin ədəbi izahı kifayət qədər asan görünsə də, onu yaxından araşdırarkən görünür ki, bu termin həddən artıq çoxmənalı və ilkin olaraq semantik kateqoriyadır. Onun formal olaraq işarələnməsinin əhəmiyyəti ikinci sıradadır. Nəticədə affirmativlik funksional və onomosoloji sinfə aid kimi təsvir edilə bilər. Onun homogenliyi ilkin olaraq konseptual planda yerləşir. Oxşar tərzdə belə düşünmək olar ki, linqvistik affirmativlik insanın idrak etməsi ilə bağlıdır ki, bu da inkarlaşma ilə razılaşmama və ya əks reaksiya ilə əlaqəlidir.

Beləliklə, affirmativlər biz danışanın pozitiv münasibətini xüsusiləşdirməsilə ifadənin modifikasiyasını nəzərdə tutur. Koqnitiv yanaşmada affirmativliyin müxtəlif kommunikativ və diskurs təhlillərinin materialları o nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, affirmativlik ilk olaraq dinamik əqli əməliyyatların linqvistik prosesdə ortaya çıxması

olduğuna görə semantik olmaqla yanaşı, eyni zamanda çoxmənalı, ziddiyyətli, subyektiv və mücərrəd bir kateqoriyadır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, sadəcə inkar cümlələr deyil, ümumi olaraq bütün inkar ifadələr, təsdiq ifadələrdən daha az məlumat verir. Ancaq inkar ifadələrin vurğulayıcı, gücləndirici bir funksiyası olduğu gerçəkdir. İnkarların təsdiqlərə görə daha artıq işarələrə sahib olduqları kimi psixoloji olaraq da daha qarışıq və başa düşülməsi çətindir.

Nəticədə, affirmativlik linqvistik strukturun müxtəlif səviyyələrində ifadə edilən mental bir prosesdir. Ona görə ki, affirmativlik “var olma”, “mövcud olma” konseptlərində konseptləşib. Affirmativlik funksional-semantik xüsusiyyətləri ilə inkişaf etmiş və dildə çeşidli vasitələrlə idrak edilir. Affirmativliyin koqnitiv təhlili dili insandan ayırmadan onun bir hissəsi olması prinsipindən irəli gəlir. Yalnız koqnitiv dilçilik dil ilə idrak arasında əlaqələnmə yarada biləcək gücdədir. Affirmativ halında danışanlar öz ifadələrini ifadənin semantik quruluşda ortaya çıxan əlavə müdaxilə kimi pozitiv dəyəri vurğulaması ilə ötürürlər. Affirmativlik kateqoriyası təsdiq cümlələrin bütün mənalərini əhatə edir. Bu da onu çox böyük və həddən artıq ümumi kateqoriya edir. Buna baxmayaraq bu kateqoriya semantik quruluşu və bütün dünya haqqındakı koqnitiv əhatəsi ilə birlikdə məntiqli bir metalingvistik kateqoriyadır.

1.2. Affirmativliyin əhatə dairəsi və çoxmənalılığı

Əgər birisi belə bir ifadə işlətsə ki, *bizim maşınımız xarab olub* (*Our car has broken down*), o zaman bizim ilk reaksiyamız kədərlənmək olar. Bu zaman bizdən cümlənin qrammatik xüsusiyyətlərini təhlil etmək tələb edilsə, sözlərin tək-tək mənasının ifadə edilməsindən tutmuş indiki bitmiş zamanda olmasına qədər qeyd etməliyik. Koqnitiv yanaşma isə belə bir cümləni eşitdikdə bizim aqlımızda nə baş verdiyini, insan şüurunun bunu necə dərk etdiyini təsvir etməyə çalışır. Hər bir insanın bu cümləni anlama forması fərqlidir. Aparılan bir təcrübədə iştirakçılar yalnız maşının formasını deyil, onun qapısı, təkərləri, pəncərələri, sürücü və sənişinlər üçün oturacaq yerlərini, həmçinin maşının rahat, sürətli, bahalı maşınların isə sosial statusu göstərdiyini də düşünmüşlər [146, s.14]. Hətta bir insan üçün maşın məfhumu

deyildikdə sevgi hissləri, yaxud bir qəza keçirmişsə, yaralanması hadisəsi xatırlanır. Yəni insanlar həyatlarında yaşamış olduqları təcrübə və hissləri də bura daxil edirlər. Bəzi hisslər çox subyektiv (first love affair – ilk sevgi əlaqəsi, injury – yaralanma), bəzi fikirlər isə (comfort – rahat, speed – sürət) bizim maşınlar haqqında ümumi təcrübəmizdir. Bu o deməkdir ki, yaşadığımız bizi əhatə edən aləmlə əlaqəlidir. Bizim ətraf aləm haqqında təcrübəmiz ağılımızda toplanır və fikirlərimizi ifadə edərkən dilimizdə ortaya çıxır. Nümunə cümlədə olduğu kimi, “maşınımız xarab olub” deyərkən çox insan maşının necə işə düşməsinə bilməsə də, mühərrik qəfildən dayanarsa, nə baş verəcəyini anlamağa çalışır. Bütün şüuri koqnitiv prosesləri öz mürəkkəbliyi ilə izah etmək koqnitiv dilçiliyin əsas vəzifəsidir.

Affirmativliyin “tamamlılıq”, “mövcudluq”, “varlıq”, “yaxınlıq” şəkillərini beynimizdə canlandırmaqla əlaqəli olan kateqoriya kimi qeyd etmək yerinə düşərdi. İnkərlıq isə insan beynində “ölüm”, “boşluq”, “yoxluq”, “uzaq məsafə” şəkilləri düzəninə əsaslanır. Koqnitiv prinsiplərə görə dil-ünsiyyət-idrak sadəcə olaraq ətraf dünyanın əks etdirilməsi deyil, həmçinin dünyanı formalaşdırmaq vasitəsidir. Əslində, mövcud olan bütün linqvistik vasitələr ünsiyyət zamanı mənanı çatdırmaq məqsədi daşıyır. İnsanlar alternativ yollarla başına gələn bir hadisəni və ya vəziyyəti ifadə etmək, analiz etmək gücünə sahibdirlər.

İnsanlar gündəlik həyatlarında onlarla radio, televiziya reklamlarına və müəyyən bir mesaj ehtiva edən reklam plakatlarına rast gəlirlər. Bu hadisələr şüuraltı tərəfindən qəbul edilərsə, bizim hiss etmədən reklamı edilən məhsul və ya xidmətə istiqamətlənən qərarlarımıza təsir edər. İnsanlar təsdiqdə olan fikir və cümlələri müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edirlər.

Ümumi danışsaq, affirmativ düşüncələr bizi dünya haqqında müəyyən şeylərə inanmağa ruhlandırır. Onlar həmçinin bizim istədiyimiz gözəllik, zənginlik, xoşbəxtlik kimi reallıqları yaratmağa kömək edir. Biheviörizm cərəyanının nümayəndələrindən olan A.Bandura özünəyətme (self-efficacy) nəzəriyyəsinin müəllifidir. O hesab edir ki, “*özünə inanaraq hərəkət edən şəxs uğur qazanacaq*” [166, s.1148]. Pozitiv psixologiyanın banisi olan M.Seliqman insanın xoşbəxtliyinin özündən asılı olduğu fikrini müdafiə edir [176, s.322]. Psixanaliz məktəbinin

görməli nümayəndəsi olan K.Q.Yunq hesab edir ki, *“insanın digərləri ilə sağlam və yaxşı münasibətdə olması onu rahatladan vacib amillərdən biridir”* [112, s.128].

Bu xüsusiyyətinə görə self-affirmativlərdə bir dəyər vardır, çünki onlar bizim şüuraltı düşüncəmizi, arzularımızı əks etdirməkdə və həyatımızı gerçəkləşdirməkdə mühüm rol oynayır [28, s.55]. Şüuraltı səviyyədə biz özümüzlə əlaqəli nəyə inanırıqsa, inandığımız şey hadisələrin baş verməsində əhəmiyyətli təsirə malik olur. Daha sadə dildə desək, özümüz haqqında yaxşı şey hiss edəndə bizim həyatımız da daha asan davam edir. Dünyaca məşhur amerikalı yazıçı Luis Hay 50 milyon nüsxədə satılan bestselleri *“You can heal your life”* kitabında self-affirmativlərin, yəni özdəyər təsdiqlərinin əhəmiyyətini belə vurğulayır: *“Loving and approving of yourself, creating a space of safety, trusting, and deserving and accepting will create more loving relationships in your life, attract a new job, a new and better place to live, and enable your body weight to normalize”* (*Özünü sevmək və təsdiqləmək, təhlükəsiz məkan yaratmaq, güvənmək, layiq olmaq və qəbul etmək həyatınızda daha çox sevgi dolu münasibətlər yaradacaq, yeni bir iş, yaşamaq üçün yeni və daha yaxşı yeri cəlb edəcək və hətta bədən çəkinizin normallaşmasına imkan verəcək*) [115, s.5]. Qeyd etməyə dəyər ki, müəllif özü ağır xərcəng xəstəliyindən düşüncə gücünü də istifadə etməklə sağalmışdır.

Əlbəttə ki, insanlar özünü yaxşı, tam və faydalı hiss etmək istəyirlər. Ancaq həyatın müəyyən nöqtəsində hər kəs şəxsən “faydalılıq” hissi təhlükəsi ilə üzləşir, bu da stressə səbəb olur, performansı və tamlılığını, özünəinamı gizlədir. İnsanın faydalı ola biləcəyinə gələn təhlükə demotivasiyası müxtəlif formalarda gələ bilər. Məsələn, insanların məktəbdə, işdə tənqidi cavab alması, ciddi bir xəstəlik diaqnozu, intellekt və sosial qrup tamlığı ilə bağlı üzləşdikləri neqativ stereotiplər və s. göstərmək olar. Bu təhlükələr akademik performansını təhlükəyə atır, fiziki sağlamlığı pisləşdirir və özünüvəni aşağı salır.

Fərdləri bu psixologiyadan ayırmaq üçün tədqiqatçılar özünü müsbət yönləndirmə istiqamətində “self-affirmation” nəzəriyyəsinə əsaslanan işlər aparmışlar. Öz affirmativlər fərdlərə pozitiv dəyərlərin mənbələrinə diqqəti yönəltməyi artırır. Öz dəyər affirmativləri insanların özəl əsas dəyərləri və

təcrübələrini əks etdirməyə əsaslanır. Bu cığır beyində pozitiv “dəyərlər” və “mükafatla” əlaqəli olan neyro mexanizmləri məşğul edə bilir [112, s.1255]. Təsdiqlər həmçinin insanların diqqətini müsbət şəxsi müvəffəqiyyətlərinə yönəldir. Öz dəyər təsdiqlərini psixologiyanın “immun sistemi” adlandırmaq olar. Ümumi pozitiv əhval-ruhiyyə, öz dəyərini qiymətləndirə bilmək psixoloji immun sistemini effektiv funksiyalaşdıran digər hissələrdir. Müsbət yönümlü düşüncələr gözlənilən təhlükə ilə əlaqəli ehtiyac duyulan psixoloji mənbələrin daha faydalı istifadəsinə imkan verir. Araşdırmalar istər gənclərdə, istər kiçik yaşlı uşaqlarda, hətta ağır xəstəlik keçirən, müəyyən qüsurlu insanlarda belə təsdiqdə işlənən pozitiv fikir və cümlələri şüuraltına yeritdikdə müsbət effekt verdiyini göstərmiş [160, s.152]. İnsan beyni, insanların şüuraltısı həqiqət ilə xəyal edilən arasında fantaziya və faktı bəzən “ayırd” edə bilmir, qəmli film izləyərkən, bunun sadəcə ədəbi xarakterlər olduğunu bilə-bilə ağlaya bildiyimizi xatırlamaq yerinə düşər. Ona görə də uğurlu olmaq istəyiriksə, “Mən uğursuz olmaq istəmirəm” (I don't want to be unsuccessful), yaxud da “Mən xəstə olmaq istəmirəm” (I don't want to be unhealthy) kimi cümlələr işlətməsək, nəticələr daha effektiv olar. Belə ki, şüuraltı “uğursuzluq” “xəstə” kəliməsi üzərinə hərəkət edərək, “olma” sözünü görməzdən gələcək və istənilməyən nəticəni gerçəkləşdirəcəkdir. Şüuraltı zehnimizlə nə paylaşacağımızı diqqətlə seçməliyik və bu səbəblə təsdiqdə olan cümlələrdən istifadə etmək bu qədər əhəmiyyətlidir. Aşağıda bəzi öztəsdiq nümunələri verilmişdir:

I believe in myself and all my capabilities (Mən bir şəxs olaraq özümə və bacarıqlarıma inanıram) [168]. Balaca uşaqların erkən yaşlarda müsbət təsdiqlər təcrübəsi onların gələcək həyatlarında çətinliklərlə üzləşərkən hazırlıqlı olmasına səbəb olur: I am loved (Mən sevimişəm); Bad grade motivates me to do better (Pis nəticə məni daha yaxşısını etməyə ruhlandırır) [168].

Dünyanın digər bir bestselleri N.Hillin müəllifi olduğu “Düşün və varlan” kitabının da əsas ideyası pozitiv və inanılan düşüncələrin ardından getməkdir. *Every adversity, every failure, every heartache carries with it the seed of an equal or greater benefit* (Hər bir müsibət, hər uğursuzluq, hər ürək ağrısı özü ilə bərabər və ya daha çox faydanın toxumunu daşıyır) [116, s.128]. Öz dəyərlər insanın sosial mühitdə

rahatlığını artırır: (*Mən həyatımda pozitiv münasibətlərə layiqəm*). Uzun müddət sosial rədd edilmədən qorxan insanların gündə yalnız 15 dəqiqə pozitiv fikirlərə köklənərək 8 həftə ərzində bu çətinliyin öhdəsindən gəldiyi görülmüşdür [176, s.320-322]. Fikirlərimizin, seçdiyimiz cümlələrin hisslərimiz və emosiyalarımıza implisit təsiri vardır. Həmin emosiyalar beynimizdə müəyyən kimyəvi maddələrin ifraz edilməsini sürətləndirir və bu zaman insanlar daha inamlı olurlar. Öz dəyərlə bağlı təcrübələr göstərir ki, insan dəyər verdiyi şeyləri tez-tez xatırlasa, o zaman öz dəyər hissi də artar. “Brain-scan study” (beynin skayneri) araşdırmaları sübut edir ki, öz təsdiq affirmativlərini istifadə etməyi təcrübə edən insanların beyninin, “öz” və “mükafat” (self and reward) ilə bağlı bölgələrinin fəaliyyəti artmışdır. Öyrənənlərin problem həll etmə bacarıqları da öz təsdiqlərin sayəsində asanlaşmışdır. Carneige Mellon Universitetinin professoru David Cresvell belə bir tədqiqat apararaq sübut etmişdir ki, təzyiq altında olan insanların problem həll etmə bacarıqları müsbət öz dəyər təsdiqlərinin işlənməsi ilə artmışdır. Stresin problem həll etməyə neqativ təsirləri minimuma endirilmişdir [136, s.167-169]. Beynimiz hələ yüz min illər əvvəl mənfilik, inkarlığa qərəzlə inisaf etmişdir. Bu tendensiya insanları müxtəlif təhlükələrdən, yırtıcı heyvanlardan qorumuşdur. İnsan psixologiyası müsbət olan şeylərdən çox, mənfiləri xatırlamağa meyillidirlər. Həyata optimist yanaşmaq üçün beynimizə təsir etməyimiz lazımdır.

Eyni səviyyədə olan iki qrup tələbə seçilərək, iki həftə ərzində onlara eyni tibbi terminlər və mətnlər öyrədildi. Qruplardan biri öz təsdiqlərlə tam motivə edilmiş, digəri isə demotivə edilmiş tələbələr idi. Proqram sonunda onlara verilmiş test nəticələrini müqayisə etdik, motivə edilmiş tələbələrin nəticələri kəskin şəkildə yüksək idi.

Affirmativliyin müasir xarakteristikasına funksional-semantik xüsusiyyətlər daxildir. Qeyd edək ki, affirmativlik insan dilinin ən geniş yayılmış kateqoriyası olaraq geniş şəkildə funksional dil stillərində ifadə edilir, çünki onlar ünsiyyətdə haqqındakı biliklər, inancların əks olunması və danışanın daxili vəziyyətinin ifadəsində mühüm rol oynayır. Bu kateqoriyanın danışmaq stilindəki işlənişi hər hansı bir faktı vurğulayır, daha əvvəlki faktlarla razılaşmaq, qərarı bəyənmək, əvvəlki

çatdırılan mesajdan əminlik, həqiqətlə bağlı informasiyanın bəyənilməsi və s. ilə bağlıdır. Danışq stili dilin faktiki mövcudluğu kimi ifadə edilir və millətin “mental” yeri, onun hər gündü həyatı, dünyagörüşü, adətləri, düşüncə tərzi, milli dünyagörüşünün idiosinxronizasiyasıdır. Affirmativ nitq aktı danışq üslubunda dialoq ünsiyyəti yaratmağın rahat bir yoludur. Burada affirmativliyin funksional-semantik kateqoriya kimi həm də məntiqi, psixoloji əsası və modallıq xarakterinin olmasını vurğulamaq yerinə düşərdi. Affirmativlik kateqoriyası insan idrakının mühüm koqnitiv-kommunikativ metodu kimi çoxlu nitq aktları olan razılıq, məmnunluq, bəyənmə, minnətdarlıq, təbrik, məlumatlılıq xüsusiyyətinin pozitiv reaksiyasını ifadə edir. *My God what a beauty (Allahım bu nə gözəllikdir); My gratitude for you is endless (Mənim sizə olan minnətdarlığım sonsuzdur); Dear Professor, we congratulate you for your article (Dəyərli Professor, məqaləniz üçün sizi təbrik edirik)* [182, s.45; s.48; s.78].

"Oh, thank goodness dear! Come in, come in! I was worried sick that something had happened to you in the forest," said Grandma thinking that the knock was her granddaughter (Oh, Allaha şükür əzizim! Gəl, içəri gir! Narahat oldum ki, meşədə sənə nəşə olub, – nənə qapıdakının nəvəsi olduğunu düşünərək dedi) [153, s.88].

Aşağıdakı cümlə İngiltərə şahzadəsi Şahzadə Çarlsın anası Kral Elizabesin ölümündən sonra söylədiyi nitqdən götürülmüş nümunədir. Deyilmiş bu fikirdə qiymətləndirmə vasitələrinin köməyi ilə güclü affirmasiya vurğulanmışdır. *"To my darling mama! As you begin your last great journey I want simply to say this. Thank you for your love and devotion to our family, and to the family, all nations. You have served so diligently all these years, may flights of angels, sing there to thy rest"* (Sevimli anama! Son böyük səyahətinizə başladığınız zaman mən sadəcə bunu demək istəyirəm. Ailəmizə və bütün millətlərə olan sevgi və sədaqətinizə görə sizə təşəkkür edirik. Bütün bu illər ərzində çox səylə xidmət etdiniz. Qoy Cənnətdə mələklərin uçuşu nur içində yatmağınız üçün sizə nəğmə oxusunlar) [175].

Affirmativliyin funksional semantik kateqoriyası üçün implisit və ya eksplisit affirmativlik tipləri fərqləndirilə bilər. İmplicit affirmativlik leksik, semantik, morfoloji və sintaktik vasitələrlə verballaşır. Affirmativlik kateqoriyası danışqda leksik

grammatik və sintaktik dil mərhələləri ilə ifadə edilir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, isimlər, sifətlər, feillər, zərflər affirmativlik kateqoriyasının identifikasiyasının mərkəzinə məxsusdur. Alt qrup affirmativ identifikasiyasına ədatlar, modal sözlər, nidalar və qiymətləndirmə ehtiva edən leksemlərlə təmsil olunan sözlüklər daxildir. Affirmativ mənası periferal (ikinci) ifadələrində müqayisə və frazeoloji strukturları da əhatə edir. Ən mühüm periferal uyğun ortam elliptik intensiv (təşviqedici) strukturlar, təkrarlar və ayrı-ayrı zərf və hissəcikləri kombinasiyasından əmələ gələnir. Aşkar affirmativlik monosemantik olur və dərhal ifadə edilir. Eksplicit affirmativlik isə ekspressivdir və implicit affirmativ mənə ilə əlaqəli deyil, grammatik vasitələrlə verballaşır. Məsələn, ədəbi dildə o daha mürəkkəb dərin və qavrayışsal proses tələb edir. Kontekstdən asılı olur və köməkçi linqvistik vahidlərlə ifadə edilir. İmplit affirmativlik dilin grammatik səviyyələrində aşkar görünməyən vasitələrlə ifadə edilir. Həmçinin inkarlarla ifadə olunan affirmativlikdən növbəti bölmədə ətraflı bəhs ediləcək. Hiss-həyəcan bildirən sözlərin gizli affirmativliyin verballaşması üçün işlədilməsi onların müxtəlif insan hissələrini çatdırmaq xüsusiyyətindən irəli gəlir.

Ah, Hurry, your views attract me (Ax, Hari sənin görüşlərin məni cəlb edir); Long live the friendship between nations! (Yaşasın millətlər arasındakı dostluq!) [72, s.45; s.89].

Avropa xalq nağılı olan “Qırmızı papaqlı qız” nağılında da nidaların uşaq dilində işlənməsinə baxaq:

What big eyes you have! (Sənin necə böyük gözlərin var!).

How sharp your teeth are, grandma! (Nənəcan, sənin necə iti dişlərin var!) [153, s.32].

Nida cümlələri sualın verilmə istiqamətinə görə (təsdiq/inkar sual) pozitiv bir fikir ifadə edir (hər ikisinin düşən intonasiyası var) və danışanın iradəsinin affirmativ xarakterini göstərir.

Bravo! Hurray! və s. Bravo Mark! I am proud of you! You are great parachute-jumper (Afərin Mark! Səninlə qürür duyuram! Sən əla paraşütçüsən) [182, s.235]. Səciyyəvi olaraq ekspressiv affirmativ cümlələr inkar ritorik suallarla da işarə edilir,

ancaq əksər hallarda irəli sürülən fikirləri, mühakimələri cavablamağa gərək yoxdur. Yeri gəlmişkən yunan mənşəli söz olan “ ritorika” qədim yunan və romalılarda “danışiq gözəlliyi müəllimi”nə verilən ad olmuşdur. Ritorika sənətinin əsas məqsədi bir şeyin doğruluğu haqqında dinləyəni inandıra bilməkdir. Söz sənəti ilə inandırmağın əhəmiyyətini ən qədim mifoloji əsərlərdən ən müasir ədəbiyyat əsərlərinə qədər görmək olar. Məsələn, Homerin “İliada”sında söz sənəti ustaları Troya müharibəsinə istiqamət verirdi. C.Ostinin (Persuasion) “İnandırma” adlı əsəri bu mövzuda qiymətli əsərlərdən biridir. Son zamanlarda insanlar gözəl danışiq üçün natiqlik kurslarına yazılmağa meyl edirlər.

Affirmativ funksiyada ritorik suallar üstünlük təşkil edir ki, burada da gizlənmiş affirmasiya var. Ritorik suallar “unreal” (real olmayan) suallardır və danışan, əslində, cavabı gözləmədiyi və ya başqa sözlə nə soruşduğunun cavabını bilir. Burada faktiki olaraq sual ifadə edilir. Ritorik suallarda iki sintaktik mənə eyni zamanda baş verir. Sual və fikir ifadə edir. Fikrimizcə, bu tipli cümlələrin əsas tapşırığı mesajı çatdırmaqdır. Ritorik suallar müəllifin fikirlərinin çatdırılması və ya çatdırılan mesajə emosional reaksiyasıdır. Bu da inkarın yalanlanmasına diqqət yetirir və dinləyənin öz mühakiməsini irəli çəkməyə təşviq edir. Belə ki, onlar danışanın düşüncələrini mesaj formasında əks etdirir. Buraya intonasiya, semantika kontekstual hissəciklər daxil olur. Bəzi ritorik suallar ona görə aydındır ki, onlar ümumi bilinən faktları müzakirə edirlər, çünki cavab kontekstdə təklif edilir. Bu cür ritorik suallar həmçinin ritorik affirmasiyalar adlanır və müəyyən bir nöqtəni vurğulamaq üçündür. Şekspirin “Venesiya taciri” əsərində Şaylok xarakteri bir neçə ritorik suallar verir və bu sualların birbaşa adresi yoxdur.

If you prick us, do we not bleed? If you tickle us, do we not laugh? If you poison us, do we not die? And if you wrong us, shall we not revenge? (Bizi sancsanız, qanımız çıxmazmı? Bizi qıdıqlasanız, gülmərik? Bizi zəhərləsən, ölməyəcəyik? Əgər bizə zülm etsən, intiqam almayacağımız?) [183, s.56].

Şekspir, əsasən, sevgi sonetlərində də ritorik suallar çox işlətmişdir.

Shall I compare thee to a summer's day?

Thou art more lovely and more temperate.

*Rough winds do shake the darling buds of May,
And summer's lease hath all too short a date.*

(Dəyişərmiyim səni bir yay günüünə?

Çox daha gözəlsən, sən çox daha incə:

May çiçəkləri sərt rüzgarlarla titrər,

Yay günləri qısa bir xəyal kimi gəlib keçər) [184, s.115].

Cavaba ehtiyacı olmayan ritorik suallar sual və fikir ifadə etmə ilə orta bir yerdə dayanıblar. Bəzən ritorik suallar mənasız və lazımsız görünsə də, bədii ədəbiyyatda çox işləndiyi kimi gündəlik dilin də vacib bir ehtiyacı kimi görünür. Gündəlik dildə ən çox işlənən ritorik suallar bunlardır: “Who knows?” (kim bilir), “Ok?”(oldumu), “Why not?” (niyə də yox) və s. Məsələn, balaca bir uşaq valideynindən bahalı bir hədiyyə istəyir. Valideyn isə cavabında belə deyir: “Düşünürsən ki, pulu sel gətirir?” (“*Do you think that money grows on the tree?*”) [168]. Bununla valideyn cavab gözləmir, sadəcə uşağı sakitləşdirib düşünməyə səsləyir.

Direkt affirmativ ifadəsinə aşağıdakı kriteriyaları da daxil etmək olar: Zərflər: undoubtedly, absolutely, clearly, actually (şübhəsiz, tamamilə, faktiki olaraq) və s. Qiymətləndirmə leksemləri: perfectly, absolutely, brilliantly, well, cool, pretty, incredibly (mükəmməlcə, tamamilə, əla, çox yaxşı, kifayət qədər yaxşı, ağlasığmaz dərəcədə).

You are absolutely right, without demining we can't bring people back (Siz tamamilə haqlısınız, minaları təmizləmədən biz insanları geri göndərə bilmərik) [15].

Undoubtedly – şübhəsiz, certainly – əlbəttə, surely – əminliklə kimi təsvir edicilər danışıqda affirmativi ortaya çıxarır və onların köməyilə danışan verilən faktın doğruluğunu təsdiqləyir. Bütün bunlardan əlavə müəllif oxucunu verilən həqiqətin doğruluğuna inandırmağa çalışır.

A: Did you bring this chocolate from Switzerland? This is undoubtedly the best chocolate I've ever tasted (Sən bu şokoladı İsveçrədən gətirdin? Bu, şübhəsiz, mənim daddığım ən yaxşı şokaladdır) [178, s.123].

Danışıq dilində perfectly/brilliantly/well/splendidly/cool/extarordinarily/incredibly/mükəmməl şəkildə/əla/möhtəşəm/ağlasığmaz kimi leksemlərdən çox

istifadə edilir. Bununla məmnunluq, cəsarətləndirmə, həyəcan, təşəkkür, sevinc, bəyənmə, səmimiyyət təsvir edilir. *So how was the concert? – It was cool! (Konsert necə keçdi? Möhtəşəm idi!). How did she play the violin? – Splendidly (O, skripkanı necə çaldı? – Əla)* [178, s.112].

Alınma olan “yes” bənzərləri; (OK. All right – oldu.) Leksik vahidlərin iştirakı; inkar vasitələri və sual intonasiyası olmadan cümlələrin formalaşması; affirmativliyin praqmatik mənalərini ifadə edən cümlələrin iştirakı; affirmativ potensiallığın kommunikativ praqmativliyini gücləndirən elementlərin təkrarı; sevinc, məmnunluq, varlıq ifadə edən sabit söz birləşmələrinin iştirakı ilə affirmasiyalar əldə edilir. Feillər dilin qrammatik strukturunda mühüm rol tutduğu üçün tipik leksik, qrammatik affirmativ göstəriciləri ilk olan feillər (to affirm – təsdiqləmək, to confirm – razılaşmaq, to approve – bəyənmək, to testify-məmnun etmək) də bu kriteriyaya daxildir. Cümlə strukturunda bu cür feillərin işlənməsi mental affirmativ aktı həyata keçirir.

And I just guessed. This musician wants to marry our Sona (Və mən sadəcə təxmin etdim. Bu musiqiçi bizim Sona ilə evlənmək istəyir); I expect you were very pleased with your score (Mən gözləyirdim ki, sən nəticədən razısan); Tina is always very satisfied with herself (Tina özündən çox məmnundur); I am certain not inviting Teresa to my party (Terezanı ad günümə dəvət etməməyə əminəm) [182, s.278].

Affirmativ məna insan varlıq və xüsusiyyətlərinin iştirakçısı olan isimlərdə də cəmləşir. *Agreement/ truth/ fact – razılaşma/həqiqət/fakt. The truth is what really exists (Həqiqət elə mövcud olandır)* [170].

Sifətlər də affirmativlik ifadə edir. Sifətin üstünlük dərəcəsi, bəzi sifət düzəldən şəkilçilər və s. güclü affirmasiya yaradır. *Her advice was very helpful (Onun məsləhəti çox faydalı oldu); Young children can sometimes be hyperactive which means that they can't keep still (Balaca uşaqlar bəzən hiperaktiv ola bilir, o deməkdir ki, onlar sakit dura bilmirlər); I went to bed very late and I overslept (Mən yatağa çox gec getdim və yatıb qaldım)* [70, s.123].

Dear nature is the kindest Mother still (Doğma təbiət hələ də ən xeyirxah Anadır); Life, woman is God's most precious gift (Həyat, qadın Allahın ən qiymətli

hədiyyəsidir). Burada həm metafora, həm də üstünlük dərəcəsi var. *She was the loveliest all of her delightful (O bütün gözəlliklərin ən sevimsisi idi)* [70, s.122].

Saylar da affirmasıyanın çatdırılmasında iştirak edir. *Five people have been saved in a dramatic fire at a block of flats (Çoxmənzilli yaşayış binasında baş verən dəhşətli yanğında 5 nəfər xilas edilib)* [77, s.48]. Çünki burada müəyyən sayda əşya və ya insan iştirakı vardır.

Aşkar affirmativliyin ifadə vasitələrindən olan frazeoloji vahidlər də pragmatik olaraq öndədir. *My precious son is the apple of my eye (Mənim dəyərli oğlum gözümün işığıdır)* [186, s.67].

Affirmativliyin morfoloji vasitələrlə ifadəsində “yes” hissəciyi də çox işlənir və onun dominant göstəricisidir.

Woman: Can I help you?

Man: Yes, I've just moved to this area with my wife and children and I'd like to know where we can all register with a doctor at Health Centre [125, s.144].

(Qadın: Sizə kömək edə bilərəm?)

Kişi: Bəli, mən həyat yoldaşım və uşaqlarımla buraya yenidən köçmüşəm və bilmək istərdim ki, biz harada Tibbi mərkəzindəki həkim qeydiyyatına düşə bilərik).

“Yes – bəli” hissəciyi əsas məna ilə yanaşı, çoxlu müxtəlif əlavə məna çalarları da ifadə edir, xüsusilə razılaşma, təsdiqlənmə, inanc, bəyənmə, arzu və s. Yeri gəlmişkən, ingilis dilində təəccüb ifadə edən *oh* nidası *oh yes* kimi işlənərək gücləndirici kimi çıxış edir. *Oh yes, I see the problem here (Bəli, mən burada problem görürəm)* [93].

Birbaşa affirmativliyi ifadə edən morfoloji vasitələr arasında əvəzlilikləri də daxil etmək olar. Bu cür sözlər sadəcə olaraq insanı lokallaşdırmır, təyin etmir, həmçinin affirmativ semantikanın tipik göstəriciləridir. Çünki onlar potensial subyektiv mümkün işarə və vəziyyətin varlığını vurğulayırlar [23, s.28]. *I bought this beautiful house myself (Bu gözəl evi mən özüm aldım).*

Direkt affirmativliyin ən məhsuldar göstəricilərindən biri də sintaktik mərhələdə nəqli cümlələrdir. Dörd tipdə nəqli cümlə ayırmaq olar:

1) Aktual nəqli cümlələr: burada ünsiyyət prosesi reallıqla bağlı faktı

təsdiqləməyə və vurğulamağa yönəlib. *Somewhere in the dark the children were cringing?* (*Haradasa qaranlıqda uşaqlar ağlayırmı?*) [63, s.120].

2) Məlumat mərkəzli cümlələrdə danışan üçün birbaşa bir çağırış vardır. Hər hansı bir varlıq və fenomen haqqındadır və ya hərəkət onun üçün maraqlıdır. *Look, a girl, is dancing so beautifully* (*Bax, qız nə gözəl rəqs edir*) [63, s.129].

3) İzah tipli cümlələr həm dialoq, həm də monoloq tipli nitq üçün səciyyəvidir. İzah tipli cümlələrin funksiyalaşması yalnız onun əvvəlki faktla əlaqəsi zamanı mümkündür. *Local people began to reject not only Kettie, but her sister as well. The village where they lived became almost terrible* (*Yerli əhali təkcə Ketini deyil, onun bacısını da qəbul etmədilər. Onların yaşadığı kənd, demək olar ki, dəhşətli bir yer oldu*) [69, s.140]. Burada izah etməklə danışan dinləyəninin diqqətini müəyyən nöqtəyə çəkməyə çalışır.

4) Bəyanat tipli cümlələr kommunikativ istiqaməti baxımından mesaj cümlələrinə bənzəyir. Onlar implisit olaraq öz razılıqlarını dinləyənə yönəldir və onun məqsədi təkcə fakt və ya fenomen haqqında məlumat verməyə deyil, həmçinin dinləyəninin müəyyən reaksiyasına səbəb olmaqdır. Bu tipli cümlələr müəyyən fikirlər daşıyır. *Still, for us you are winner* (*Bizim üçün sən hələ də qalibsən*) [91].

“At that time Macondo was a village of twenty adobe houses, built on the bank of a river of clear water that ran along a bed of polished stones, which were white and enormous, like prehistoric eggs (*O zamanlar Makonda tarixdən əvvəlki quş yumurtaları kimi nəhəng, ağ parıldayan daşlarla örtülü olan çay yatağı boyunca axan tərtemiz çayın sahilində tikilmiş iyirmi kərpicli evlərdən ibarət idi*) [133, s.1].

Marie Curie is probably the most famous woman scientist who has ever lived (*Mari Kuri indiyə qədər yaşamış ən məşhur qadın alimdir*) [125, s.122].

Affirmativlik hətta hər bir leksemi belə nəqli cümlədə məntiqi vurğu ilə gücləndirə bilir. Beləliklə, danışan diqqətini cümlədəki hər hansı sözə yönəldir [4, s.128]. Bu da semantik və stilistik olaraq nitq situasiyasında çox mühümdür. Nəticədə müxtəlif funksional stilistik cümlə variantları ortaya çıxır. *On June 2004, more than half the population of the world were treated to a rare astronomical event* (*8 iyun 2004-cü ildə dünya əhalisinin yarıdan çoxu nadir bir astronomik hadisəyə şahid*

oldu) [125, s.32]. Burada istənilən cümlə üzvünün üzərinə məntiqi vurğu salaraq baş verən hadisənin tarixini, hadisəni izləyən insanların miqdarını vurğulamaq olar.

Müxtəlif leksemlərlə formalaşan kommunikativ formalar implisit affirmativliyin aşkar göstəriciləridir. *Oh, really! I do not know where this little sparrow will fly tomorrow (Ah, doğrudan! Mən bilmirəm bu balaca sərçə sabah haraya uçacaq)* [75, s.45].

Danışanın faktları təsdiqləmək məqsədilə işlətdiyi replikalar (which is true, it is true), (oh, it must be!) da affirmativ işarələridir. *You should use your sister's experience which was true (Sən gərək bacının təcrübəsindən istifadə edərdin, hansı ki, doğru idi)* [75, s.87]. Bütün bunlar affirmativ söz cümlələrin ümumi mənalarıdır. Burada xüsusi kontentdə situasiyalar ifadə şərtlərindən, bəzən isə qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən asılıdır. Affirmativlik razılıq, məmnunluq, inandırma, ifadə etmə dilin müxtəlif hissəcikləri vasitəsilə əldə edilir. *Well, good night to you all, good night to you sweetie (Hamınızın gecəniz xeyrə qalsın, sən də şirinim)* [170] cümləsində semantik struktur affirmativ mənə həyata keçirir.

“If” budaq cümlələri də vasitəli affirmativlik ifadə edir: *If you're interested in taking part, please go to the volunteering section of our website and complete the relevant form (İştirak etməkdə maraqlısınızsa, zəhmət olmasa veb saytımızın könüllülük bölməsinə daxil olun və müvafiq formanı doldurun)* [123, s.98].

Alternativ suallar sual cümləsi nümunələrinin prototip olmayan nümunələridir. Onlar sintaktik intonasiya və praqmatik olaraq nəql etməni sual ilə birləşdirir. Bu birləşmənin nəticəsi cümlənin modallıq dəyəri haqqında metalingvistik sualdır.

You are so pretty, my dear; almost too young and pretty for dear Soames, aren't you? (Sən çox gözəlsən, əzizim; əziz Soames üçün demək olar ki, çox gənc və gözəlsən, elə deyilmi?) [133, s.100].

Formal olaraq onlar cümlə üstəgəl praqmatik işarələrdən ibarətdirsə, (tag) bütöv strukturu danışıq aktını ifadə edir. Bu tipli cümlələr bir təsdiqlənmə təklif edir və daha çox istiqamətləndirici funksiyası var.

Şəxssiz cümlələr də affirmativ kontekstlərin gücləndiriciləridir: *It is a (real) music! (Bu həqiqi bir musiqidir); It must be delightful to find oneself in a foreign*

country with a good friend (Özünü xarici bir ölkədə yaxşı bir dost ilə görmək çox xoş olardı); It is hot in summer (Yayda isti olur); It's always nice to see an old friend (Köhnə dostu görmək həmişə gözəldir) [178, s.45; s.98. s;124].

Üslubi vasitələr də affirmasiya çatdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bunlardan biri olan hiperbola da güclü affirmativlik yaradır: *My grandmother is as old as the hills (Mənim nənəm çox yaşlıdır)* [171].

Hiperbola danışanın müzakirə obyektinə qarşı emosional münasibətdir. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç də bütün şişirtmələr üslubi vasitə deyil. Onlar danışq dilində müəyyən bir emosiya ilə yaranmış əsasən hazır formullardır. Haven't seen you for ages! (Uzun zamandır görüşürük!). Digər üslubi vasitələr kimi bəzi hiperbolalar da üslubi vasitəliyini tez-tez baş verən təkrarlar vasitəsilə itirmiş və bir sistem kimi dil vahidi olmuşdur. *A thousand pardons (Min dəfə üzr istəyirəm), to be dressed to kill (geyinib bəzənmək)* və s.

Evfemizmləri məcazi mənada "whitewashing device" (ağ yuyan cihaz) adlandırırlar. "Gözəl danışq" mənasına gələn evfemizlər də affirmasiya vasitələri ola bilirlər. Burada da, əsasən, inkar mənaların deyilişini "xəfifləşdirmək" məqsədi var. "To die" (ölmək) sözünü evfemizm kimi Şekspir "the journeys end" (səyahətin sonu), Bayron "that dreamsleap" (xəyal kimi yuxu) adlandırmışdı.

Dilçilikdə üslubi vasitələrdən olan oksimoronlar da pozitiv kontekstlərdə güclü affirmasiya əmələ gətirə bilər.

Their Geography teacher was horribly beautiful (Onların coğrafiya müəllimi dəhşətli dərəcədə gözəl idi); It is awfully kind of you to help me (Mənə kömək etməyin sənənin inanılmaz xeyirxahlığındır); She was violently beautiful as usual (O həmişəki kimi dəhşət gözəldir) [72, s.123].

Polisindeton isə cümlədə bağlayıcıların bolluğu olan üslubi vasitədir. Bağlayıcı məqsədli şəkildə fikrin eyni xüsusiyyətli hissələri arasında əlaqəni vurğulamağa xidmət edərək ritmiklik effekti yaradır. *The heaviest rain, and snow, and hail, and sleet, could boast of the advantage over him in only one respect (Ən şiddətli yağış, qar, dolu və sulu qar yalnız bir cəhətdən ondan üstünlüyü ilə öyünə bilərdi)* [100, s.228].

Ellipsis üslubi vasitə olaraq elliptik cümlələrlə qarışdırılmamalıdır. Elliptik cümlələr lakonik söhbətlərdə baş verir.

Kate: Have a good weekend (Yaxşı həftə sonu diləyilə).

Tereca: Same to you. See you next week (Bahəm, gələn həftə görüşənədək) [93].

Amma bədii əsərlərin dilində isə ellipsis emosional rəngarənglik qatararaq ən mühüm informasiyanı vurğulamaq üçün işlədilir. Sadə feili xəbər ingilis dilində paralel konstruksiyalarda istinad olunan fenomenin əks xüsusiyyətini göstərmək üçün ixtisar olunur. *His face was rather rugged; the cheeks thin (Onun üzü çox kobud idi; yanaqları isə nazik) [100, s.320].*

Epitet şəxsin və ya əşyanın daimi və ya keçici keyfiyyətini ifadə edən və onu subyektiv qavrayış baxımından xarakterizə edən nitq fiquru kimi adətən emosional mənə çatdırır və aşkar affirmativləri gücləndirə bilir:

Since my true love has forsaken me,

Marti'mas wind, when wilt thou blow

And shake the green leaves aff the tree?

(Əsl sevgim məni tərk edəndən bəri

Martimas küləyi, nə vaxt əsəcəksən

Və ağacdakı yaşıl yarpaqları silkələyəcəksən?) [184, s.56]

Əminlik ifadə edən işarələr olan *I know – bilirəm/ I'm sure – əminəm/I'm convinced – inanıram ki* vasitəsilə danışan aşkar faktla həmsöhbətinə öz fikrini rədd edə bilməyəcək şəkildə vurğulayır.

He was absolutely convinced that he was right (O, tamamilə haqlı olduğuna inanmışdı); I am sure you are very intellectual and knowledgeable person (Əminəm ki, siz çox intellektual və bilikli insansınız) [178, s.112-113].

Söz-cümlələrlə ifadə edilən affirmativlər də vardır. Surely/yes/all/well/so well/Well done! (əlbəttə/əla mənalarında) məsələn, *"I passed the test for my driving license". "Well done!" (Sürücülük vəsiqəsi imtahanından keçdim. Təbriklər!) [94].*

Affirmativ mənə təsdiqlilik/bəyənmə, təmlilik ifadə edən frazeoloji birləşmələrlə də ifadə edilə bilər – *to hit the very target/to slap like in eye/choose the right suit [10, s.320-328].*

A: *This year the prices of the driving courses are more expensive. Last year you chose the right suit by attending driving courses (Bu il sürücülük kurslarının qiymətləri daha bahalıdır. Keçən il sən kurslara davam etməklə doğru seçim etdin)*

B: *Right. I feel myself lucky (Düzdür. Özümü şanslı hiss edirəm [86, s.87].*

It's the only track on the album which fails to hit the mark. Some hit the mark brilliantly and others miss by a mile (Bu albomda hədəfinə çata bilməyən yeganə trekdir. Bəziləri hədəfə parlaq şəkildə çatdı, digərləri isə bir mil qaçırdı) [124, s.110].

Bədii əsərlərin dilində müəlliflər hər hansı bir nüansı vurğulamaq üçün müxtəlif nitq hissələrini vurğulaya bilirlər.

Zərflə; *He was happy feeling the gentle pulling and then he felt something hard and unbelievably heavy. It was the weight of the fish and he let the line slip down, down, down, unrolling off the first of the two reserve coils (O, incə çəkməni hiss etməkdən xoşbəxt idi və sonra sərt və inanılmaz dərəcədə ağır bir şey hiss etdi. Bu, balığın çəkisi idi və o, ipin aşağı, aşağı, ta aşağılara sürüşməsinə icazə verdi və iki ehtiyat rulonun birincisini açdı) [106, s.16].*

Ədatla; *“Why, I think, that’s a terrible price to ask for it, just awful”, exclaimed Hortense sadly, beginning to remove the coat (Niyə, məncə, bunu istəmək üçün dəhşətli qiymətdir, sadəcə qorxuncdur”deyə Hortense kədərlə izah etdi və pal-tosunu çıxarmağa başladı) [104, s.58].*

Əlavə olaraq affirmativ mənası danışıqda artistik müqayisələrlə əks olunur və hər hansı bir şeyi xüsusi səciyyələndirmək üçün işlədilir. Aşağıdakı cümlələrdə üslubi vasitələrdən olan bənzətmələr (like) işlədilmişdir. *We have so much any bread as water in the sea and all bread is earned by people, people must eat the best bread for their own (Bizdə dənizdə su kimi bol nə qədər çox şey var və bütün çörəyi insanlar qazanır, insanlar ən yaxşı çörəyi özləri üçün yeməlidirlər) [82, s.120].*

Alya is round like an onion, full-faced as the full moon, has cheeks like apples, teeth like white turnip (Alyanın soğan kimi yuvarlaq, dolu ay kimi sifətli, alma kimi yanaqları, ağ şalgam kimi dişləri var [88. s.121].

Beləliklə, bədii əsərlərdən və real danışıqdan götürülən nümunələr sübut edir ki, həqiqətən də, affirmativlik funksional dil stillərində geniş ifadə edilir. Affirmativlik

sintaktik, morfoloji və pragmatik səviyyədə implisit və eksplisit şəkildə ifadə edilən mühüm bir kommunikativ-koqnitiv nitq aktıdır.

1.2.1. Affirmativliyin çatdırılmasında jest və mimikaların rolu

“Communication”, yəni ünsiyyət latın dilində ortaqlığı, toplu halda yaşamağı ifadə edir. İnsanlar arasında ünsiyyət elə insanlıq qədər qədimdir. Qədim zamanlara aid mağaralar, qayaüstü təsvirlər buna misal ola bilər. Ünsiyyət vasitəsi olan dil insanlar arasında başa düşülməyi təmin edir və bu proses yalnız sözlü həyata keçmir. İnsan doğulduğundan etibarən öyrənməyə can atan hüceyrələrlə dolu bir beyin quruluşuna sahibdir və bu quruluş yaşadığı ailə ortamından və bu şəkildə də aid olduğu cəmiyyətin yaşayış formasından təsirlənir. Dil danışıldığı ölkənin sərhədləri içərisində keçmişdən bu yana daşdığı izlər ilə inkişaf edir. Mədəniyyətin dilə qatqısı, dil ilə mədəniyyətin izlədiyi yol həmin ölkənin insanları üçün təyinedicidir. Dilin öyrənilməsi demək müxtəlif səs şəkilləriylə ifadə edilən simvollara aid məlumatların hafizədə toplanması deməkdir. Bu baxımdan ünsiyyət duyğu, düşüncə və ya biliklərin ağla gələ biləcək hər cür üsullarla başqalarına çatdırılması prosesidir. İnsan beyni formalaşdıqca bu toplanan simvollar da müxtəliflik qazanmaqdadır.

İnsanlar ünsiyyət müddətində duyğularını və düşüncələrini bildirmək üçün haqqında danışılan yerləri bənzətməyə çalışan işarələrdən, simvollardan istifadə edirlər. Onlar bədən hərəkətləri ilə danışdıqlarına fərqli mənalar yükləyərək söylədiklərinin təsirini artırırlar. Bədən dili ən mühüm ünsiyyət aspekti hesab olunur, çünki o bizim həqiqətdə hansı hisslər göstərdiyimizin siqnalını göndərir. Bütün mədəniyyətlərdə ortaq jestlər vardır və bunların arasında affirmativlik anlayışının çatdırılmasında istifadə edilən jestləri də göstərmək olar. Jestlər müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif xalqlar tərəfindən yaradılmışdır. Mədəniyyətdən mədəniyyətə fərqli olsa da, yer üzündəki bütün insanlarda daxilən jestdən istifadə etmək hissi vardır. Linqvistik işarələr mənanı vurğulayır, təsdiqləyir və ya zəiflədir və s. Bu linqvistik olmayan simvollar isə linqvistik simvolları tamamlayır. Bəzən isə onlar sosial ünsiyyətdə linqvistik olaraq çatdırıla biləcək olan ideya və emosiyaları əvəz edirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, insanın çıxardığı bütün səslər dil olmadığı kimi, bütün üz və bədən

hərəkətləri də bədən dili deyil. Yalnız sosial ünsiyyətdə işlədilən üz və bədən hərəkətləri mənə kəsb edəndə bədən dili adlana bilər [45, s.75-78]. Şifahi dil informasiyanı çatdırmaq üçün, bədən dili isə şəxslərarası münasibətlərdə ünsiyyət formasıdır.

Qeyri-verbal ünsiyyətlə bağlı elmi araşdırmalara ötən XX əsrin 50-ci illərindən başlanılmışdır. O zaman R.L.Berdvistel bədən dili (kinesiklərə) ilə bağlı çoxlu məqalə və kitablar yazmışdır. Paralingvistikanın dil haqqındakı elmin bir sahəsi kimi ortaya çıxması Amerika deskriptiv dilçiliyinin nümayəndələrindən olan Treyserin adı ilə bağlıdır [53, s.75].

Bununla bağlı Türkiyədə də geniş şəkildə araşdırmalar aparılmışdır. 1968-ci ildə D.Cüceloğlunun “Üç fərqli mədəniyyətdə üz ifadələri ilə ünsiyyət” adlı araşdırma işi önəmli əsərlərdəndir. O, üz ifadələri ilə ünsiyyətin tədqiqi prosesində metodoloji və mədəniyyətlərarası məsələlərdən bəhs etmişdir.

Ünsiyyət zamanı çatdırılan bədən dilini müxtəlif kateqoriyalara bölmək olar: Simvolik bədən dili/fizioloji bədən dili. Simvolik bədən dilinin forma və mənası olmalıdır. Məsələn, baş barmaqla dairə cizmaq və digər üç barmağı düz saxlamaq amerikalılarda “OK – oldu” mənasındadırsa, fransızlarda “hər şey bərbaddır”, Tunislilər üçün “səni öldürəcəyəm” deməkdir. Belə ki, simvolik bədən dilinin kultural və keçici xüsusiyyətləri vardır. Bədən dilində bədən duruşları ilə onların mənası arasında vacib bir əlaqə vardır. Emosiyalar, əhval-ruhiyyə fizioloji reaksiyalarla ifadə edilə bilər. Bu cür bədən dili inandırıcı və həqiqidir. Gülmək, ağlamaq, hirsələnmək, yorğun olan zaman demək olar ki, hər kəs eyni bədən dilini istifadə edir. Jestlərin mənası bəzən lingvistik kontekstdə daha aydın olur. Bədən dili kommunikativ kontekstdə bəzən eyni xüsusiyyətləri daşısa da, şifahi dilin yenə də özünəxas xüsusiyyətləri vardır. Jestləri aktiv və passiv olaraq da ikiyə ayırmaq olar: aktiv olan jestlərimiz biz danışarkən, passiv olan jestlərimiz isə bir başqasını dinləyərkən həyata keçirdiyimiz hərəkətlərimizdir. Bir çox millətlər, azərbaycanlılar da daxil olmaqla təşəkkür etmək üçün sağ əllərini bir neçə dəfə sinələrinə toxundururlar. Bununla minnətdarlıq bildirirlər. Orta və işarə barmağı qaldırmaq qələbə, nailiyyət mənası verərək bütün dünyada sülhü simvolizə edir. Amma

Hindistanda (victory) qələbə rəmzi ən xoşagəlməz jestdir. Buna görə insanı orada həbs edə bilirlər. Baş barmağı yuxarı qaldıraraq nəyisə bəyəndiyini ifadə etmək isə yenə də ABŞ, İngiltərə, İsrail, Misir, Avstraliya, Azərbaycan kimi əksər ölkələrdə razılıq, təqdir bildirir. Ancaq Almaniya, Macarıstan, Çin kimi ölkələrdə bu jest eyni sentimentini ifadə etmir. Bu ölkələrdə kontekstdən asılı olaraq mənə dəyişir. Məsələn, Braziliyada təşəkkür etmək, “You’re number one – Sən birdənəsen”, yaxud “Good luck – Uğurlar” mənaları verə bilər [98, s.47-48]. Baş yuxarı-aşağı yelləmək də təsdiqləmək, səni anlayıram kimi mesajlar çatdırır. Ancaq bəzi Ərəb ölkələri və Afrikada bu işarə “get, qovmaq” mənasındadır. Yunanıstan, Bolqarıstan, Ərəb ölkələrinin bəzilərində, Şri Lankada bu cür hərəkət “yox” deməkdir. Uşaqlara sevgi və mərhəmət əlaməti olaraq başını sığallamaq azərbaycanlılar, türklər və bir çox digər ölkələrdə təqdir edildiyi halda, Hindistan və buddizmə inanan digər ölkələrdə qəbul edilməz hərəkətdir [97, s.184]. Şərqi Avropalılar və Aralıq dənizi ölkəsi insanları mədəniyyətlərinə bağlı olaraq bədən dillərini daha çox istifadə edirlər. Yaponlar jestlərdən az istifadə etdikləri halda, Cənubi Avropalılar çox istifadə edirlər. Gülümsəmək, danışarkən dinləyicinin gözlərinə baxmaq əksər ölkələrdə nəzakətlik sayıldığı halda, Qana, Filippin, Banqladeş, Yaponiya kimi ölkələrdə birbaşa göz kontaktına müsbət baxılmaz [97, s.120; s.513].

Jestlər sinonimlik və çoxmənalılıq da göstərə bilər. Taylandda təbəssüm dostluq əlamətidirsə, Koreya və Yaponiyada axmaqlıq mənasındadır. Yaponiyada təbəssümün çoxlu mənası ola bilər. Buraya sevinc, utanmaq, nifrəti və ya məmnunsuzluğu gizlətmək kimi mənaları aid etmək olar. Amerikalılar üçün təbəssüm ünsiyyətə açıq olmaq deməkdir. Ruslar üçün isə ilk ünsiyyət donuq ifadə ilə başlayır, ardınca təbəssüm gəlsə, aradakı ünsiyyətin davam edəcəyi mənasında olur [82, s.128]. Skandinaviya xalqları üçün üz ifadələri zəiflik hesab edilir. ABŞ-də insanlar daha çox dinləyərkən həmsöhbətinə baxır. Britaniyalılarda ünsiyyət zamanı həmsöhbətə baxmaq növbəni ona ötürməsi əlamətidir. Ərəblər, hindlilər üçün göz kontaktı uzun sürür. Amma bu hərəkət Şimali Amerikalılarda narahatlıq yarada bilər. Dominikanda isə göz kontaktının olmaması söhbətin maraqsız olması mənasında başa düşülür. Afrika ölkələrində isə yüksək statuslu insanın gözlərinə baxmaq

nəzakətsizlik sayılır. Əksər mədəniyyətlərdə səs tonu, onun tembri, intonasiya, hətta geyim də müəyyən bir mənə ifadə edir [137, s.24-25]. İngilis dilində affirmativlik başın yellənməsi hərəkəti ilə birlikdə “yes, all right, right, yes, very well, of course, certainly, yes, please, sure, surely”, yəni “oldu, əlbəttə, çox yaxşı” və s. kimi ifadələrlə həyata keçirilir [21, s.14].

İstənilən sahənin insanları peşələri səbəbi ilə müxtəlif jest verdişləri qazana bilir. Məsələn, maşın ustası motor, avtomobillər, qaraj, hətta istifadə etdiyi müxtəlif alətlərin adlarının təsiri ilə müxtəlif fərqli jestlər istifadə edir. Yüksək təhsilli insanlar belə gündəlik ünsiyyətlərində müxtəlif jestlər istifadə edirlər. Vətən müharibəsi zamanı Cənab Prezidentimiz İlham Əliyev hər dəfə mənfur düşməyə qalib gələn bir rayonumuzun işğaldan azad edilməsi xəbərindən sonra yumruğunu sıxıb bir jest edirdi. Bu xalqımızın, ordumuzun möhkəm olması, bir olması rəmzi idi. *"Iron Fist" is not just strength, it's unity* (“Dəmir yumruq” təkcə güc yox, həm də birlik rəmzidir) [14]. Demək olar ki, bu “dəmir yumruq” dünyada bilinən bir jest oldu. Elə bu gün də “güclü və birlik” olmağı Azərbaycan xalqı üçün simvolizə edir.

Müəllimin dərs izah edərkən əlləriylə havada rəsmlər çəkməsi, oxuma, yazma öyrədərkən hərfləri havada cızması, bəzi əşyaları xəyali olaraq yerləşdirməsi, “hamınız gəlin” mənasında əliylə və qoluyla işarə etməsi”, dərsə qalxmaq üçün tələbələrin barmağını və ya əlini qaldırması, müəllimin isə əliylə və ya başıyla təsdiqləyərək icazə verdiyini göstərməsi jestlər arasında sıralana bilər. Coğrafiya dərslərində müəllimin əllərini istifadə edərək dünyanın fırlandığını işarə etməsi və ya yer üzündəki dağları göstərə bilmək üçün əllərini və qollarını aşağı-yuxarı hərəkət etdirməsi, coğrafiya müəlliminin bu nümunədə izah etdiklərinə dəstək olmaq məqsədi ilə sözlü izahı dəstəkləyən jestlərdən istifadə etməsidir. Burada məqsəd sadəcə öyrənmənin diqqətini dərsə toplaya bilmək, motivasiyanın artırılmasıyla birlikdə öyrənmə müddətinin sürətləndirilməsidir [26, s.26].

Naxçıvan Dövlət Universitetinin IELTS İmtahan Mərkəzi və Britaniya səfirliyinin təşkilatçılığı ilə ingilis dili müəllimləri üçün təşkili edilmiş təlimdə təlimçi Cənab Qordonun 10 saatlıq təlim müddətində nitqini sırf jestlərdən necə istifadə etməsini və dinləyənlərin onu necə qəbul etməsini diqqətlə dinlədik. O, nitq

zamanı çoxlu sayda jest və mimikalardan istifadə edərək söylədiklərini daha vurğulu, daha maraqlı etməyə çalışırdı. Dinləyənlərin bəziləri bunu səmimiyyət, bir qismi (5 nəfər) heç onun jestlərinə fikir vermədən nitqi müşayiət edən proses kimi, digərləri isə təliminin maraqlı olması üçün şüurlu şəkildə etdiyi kimi qəbul etmişdi. Fakt odur ki onun bu cür nitqi dinləyənlər üçün maraqlı və faydalı oldu.

Əslində, jest və mimikalar şüuraltının məhsullarıdır. Onlar öz-özlüyündə refleks olaraq meydana gələn, insanları hazırlıqsız yaxalayan hərəkətlər deyildir. Jestlər onu ifadə edən hissələridir. Kiçik baş hərəkətləri, gözləri qırpmaqla qarşımızdakı müsahibimizə cəsarətləndirici, dəstəkləyici mesaj vermək olar. Qarşımızdakı insanın söylədiklərini dinləyərkən başımızı yüngülvari yelləmək həmin insanda “baş düşülürəm” duyğusunu yaradır. Dünyanın demək olar ki, bütün mədəniyyətlərində əl çırpmaq bəyənmək və təqdir mənasına gəlir. Aparılan bir araşdırmada, jestlərdən istifadə edərkən göz bəbəklərinin böyüməsi, ağızın büzülməsi zamanı beyinin müəyyən hissələri aktivləşmişdir [111, s.5-8]. Başqalarından onların fikirlərini soruşmaq, digərlərinin uğurlarını qiymətləndirmək, səmimi mimika və jestlərdən istifadə etmək, digərlərinin problemlərinə empatiya qurmaq və s. mikro affirmativlərə misal ola bilər. Alfred Korzybski yazır: “*İnsanın uğurları işarələrdən istifadə etməyi bilməsinin nəticəsidir*” [135, s.138]. Danışan səsləndirdiyi sözlərlə əlaqəli olaraq və ya sözləri dəstəkləmək məqsədilə müxtəlif tonlara baş vura bilir, səsinin tonunu dəyişərək çeşidli hərəkətlər, mimikalar edir. Şübhəsiz ki, ünsiyyətdə deşifrə də elə şifrələmə qədər önəmlidir. Əks halda məna, ünsiyyət cizgisindən ayrı düşər.

Araşdırmaçı İzgörən insanların intellekt və mədəniyyətinin artdıqca bədən dili istifadəsinin azaldığı qənaətindədir. Bunu İzgörən Kraliça Elizabes və Şahzadə Karlsın danışarkən heç əllərini istifadə etmədiklərini misal göstərərək dəstəkləmişdir [57, s.78]. Təbii ki, rəsmi danışılarda insanların jest və mimikaları doğru zamanında işlətməsi daha məqsədəuyğun olardı.

Təkcə danışmaq dilində deyil, yazarkən də, bədii xarakterləri təsvir edərkən də jestlər vacibdir. Ancaq bədii əsərlərin dilində müəllif bunu müxtəlif durğu işarələrindən istifadə etməklə, təsvirlər vasitəsilə göstərir.

I expected an argument, but she merely nodded and went out (Mən mübahisə

gözləyirdim, amma o sadəcə başını tərpətdi və bayıra çıxdı).

She nodded at the waiter to bring the cake (O, başını yellədirək ofisiyanta tortu gətirməsini işarə etdi) [94].

He still wore the black ribbon on his hat as a sign of respect for the family, and he took pleasure in showing his affection for Ursula by bringing her exotic gifts: Portuguese sardinia, Turkish rose marmalade. Amaranta looked after him with a loving diligence. She anticipated his wants, pulled out the threads on the cuffs of his shirt, and embroidered a dozen handkerchiefs with his initials for his birthday (O, ailəsinə hörmət əlaməti olaraq hələ də papağına qara lent taxırdı və Ursulaya ekzotik hədiyyələr gətirməklə ona olan sevgisini göstərməkdən həzz alırdı: Portuqaliya sardinyaları, türk qızılgül marmeladı. Amaranta ona sevgi dolu baxırdı. O onun sevgisini hiss edirdi, köynəyinin manjetlərindəki sapları çıxararaq ona ad günü üçün onun baş hərfləri olan onlarla dəsmal tikdi) [129, s.51]. Yuxarıdakı mətndə C.Ostin qəhrəmanlarının sevgisini hədiyyələşərək jest etmək, qəhrəmanlar arasında empatik hərəkətlər qurmaqla ifadə edib.

Gündəlik həyatda da insanlar affirmativləri ifadə edən çoxlu jestlərdən istifadə edirlər. Məsələn, ofisdə bir işçi özü üçün bir fincan kofe gətirməyə gedərkən, telefonda danışan kolleqasına onun sözünü kəsmədən kofe istəyib istəmədiyini sadəcə göz kontaktı quraraq soruşa bilər. Bu zaman əlini qaldırır, fincan tutmuş və fincanı guya içirmiş kimi ağzına yaxınlaşdırır. Kolleqası isə başını yelləyərək təklifini qəbul etdiyini bildirmək istəyir.

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı sonsuz sayda ünsiyyət vasitəsi bəxş etmişdir. Müasir dövrümüzdə insanlar texnologiyanın inkişafı ilə sosial şəbəkələrin imkanlarından istifadə edərək tək bir simvolla belə fikir ifadə edirlər. Məsələn, ən çox istifadə edilən bəyənmək (baş barmaq işarəsi) insanlar arasında ünsiyyət zamanı affirmasiya çatdırır. Televiziya, radio, müxtəlif sosial şəbəkələr məsafə, zaman, məkan sərhədlərini aşmışdır. Ünsiyyət bir başqasıyla danışmaqdır, televizordur, qəzetdir, mağara divarındakı rəsmdir. Bir vəziyyət qarşısında heç bir reaksiya vermədən səssiz qalmaq da bir ünsiyyətdir və bu şəkildə də bir mesaj çatdırılmaqdadır. Yaxaya taxılan qırmızı bir qərənfil, “Xarı Bülbül” ikonu, iclasdakı

ən önəmli bir insanın iclasa hər kəsdən sonra gəlməsi, bir karikatura belə ünsiyyət kodlarının nümunələridir. Əvvəlki toplumlardakı insanların ov, döyüş və buna bənzər hadisələr öncəsində üzlərinə sürtdükləri boyalar, rəssamlara modellik edən kralların əllərindəki iqtidar simvolları, ordulara aid bayraqlar, gerblər və s. bir növ ünsiyyət vasitəsi idi. İngiltərə kral ailəsinə məxsus qadınlar cənazə mərasimlərində qara geyinib, üzlərinə qara niqab, başına qara papaq, boğazlarına ağ mirvarilər taxırlar. Bu ölən insana hörmətin bir əlaməti kimi qəbul edilir. Bəzi mədəniyyətlərdə ölmüş insanın dəfn mərasimi zamanı onun şəklini yaxaya taxmaq mərhuma olan hörmət əlaməti daşıyır. Eyni zamanda dünyanın müxtəlif yerlərində insanlar fərqli rituallar həyata keçirirlər [168]. Deməli, müxtəlif mədəniyyətə məxsus insanlar məqsədlərinə çatmaq üçün daxilən inanc hissi ilə fərqli rituallar və jestlərlə affirmasiya çatdırmaq niyyətindədirlər.

Artan bir sübut vardır ki, jestləşmənin riyaziyyat, dil öyrənmək kimi proseslər zamanı müxtəlif növ koqnitiv tapşırıqları həll etməkdə pozitiv təsirləri vardır [154, s.78]. Jestlərin nitq prosesinin məhsulu olması, yoxsa ilkin məqsədinin ünsiyyət olmasındakı fikir ayrılığı məsələsində Ditmann və Levellin qeyd edirdi ki, “*jestlər nitq prosesidir*” [139, s.150-152]. Belə ki, onlar bunu onunla əsaslandırır ki, insanlar bir mülahizə etməzdən və ya sual soruşmazdan qabaq daha çox baş yelləmək hərəkətləri edirlər. Spenser isə əl hərəkətlərinin qeyri-iradi olaraq gəldiyi qənaətində idi. O bunu hətta kor insanları da ünsiyyət zamanı əl hərəkətlərindən istifadə etməsi ilə izah edirdi [161, s.8-9].

Jestlər nitq zamanı məlumat ötürmə funksiyası da daşıyır. Məsələn, “*We fished from this lake last week*” (*Biz keçən həftə bu göldən balıq tutduq*) [168] cümləsini işlədərkən əl hərəkəti ilə də böyüklüyünü göstərsək, bu zaman məhz əl hərəkəti ilə nəzərdə tutduğumuz əşyanın ölçüsünü, məlumatını ötürə bilərik.

Semiotikanın koqnitiv dilçiliklə əlaqəsini hesaba qataraq qeyd etmək lazımdır ki, işarə dili də affirmativ fikirlər çatdırılmasında əhəmiyyətli rola malikdir [43, s.128]. Məsələn, dirijorluq da şifahi olmayan ünsiyyətdir. Musiqi ideyalarının əllə, qolla, bədən, üz ifadələri kimi jestlərlə işlədilməsidir. Pantomim isə hadisəni və ya hissləri təsvir etməyin jestlərdən istifadə edilməsi ilə məlumatı çatdırmaq yoludur.

Pantomimdə heç bir linqvistik qayda yoxdur. Emblem isə yunanca “nişan”, yaxud, “qabarıq bəzək” mənasındadır. Müəyyən ideyanı və anlayışı ifadə edən şərti simvolik təsvirdir. Ona görə ki, emblemlərin dəqiq təyin edilmiş mənaları vardır. Məsələn, Bakının embleminin 3 alov qülləsi olması hamıya məlumdur. Ancaq jestlərin heç bir ciddi qaydası yoxdur. Jestlər əl yazısı kimidir. Hər kəsin jest təsviri onun şəxsiyyəti ilə əlaqəlidir. Bəzi insanlar danışarkən böyük, bəziləri isə kiçik, az və ya çox dərəcədə jestlərdən istifadə edirlər. Eyni mədəniyyətdən gələn insanlar bunu qeyri-ixtiyari şəkildə şifahi ünsiyyəti tamamlamaq üçün istifadə edirlər. İnterkultural ünsiyyətdə isə linqvistik baryerlər olduğu üçün jestlərdən şüurlu şəkildə istifadə edilir. İnsanlar interkultural ünsiyyət zamanı şifahi olmayan ünsiyyətdə bir “cığır” axtarırlar. Gullberg bədən dilini həm mədəni, həm koqnitiv, həm də linqvistik aspektləri əks etdirən, bu aspektlərin hər birinin sistemik fərqliliklərini nümayiş etdirən proses hesab edir [176, s.328]. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, jestlər və nitq bir bölünməzdir. Semantik baxımdan da ayrılmaz bir ikilidir, sistem halındadır [27, s.83-84]. Beləliklə, interkultural fərqliliklər nəzərə alınmaqla, paralingvistik ifadə vasitələri affirmativlərin çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Mədəniyyətlərarası fərqliliklər səbəbi ilə qeyri-verbal ünsiyyətdə yanlış anlaşılımlar və ya razılaşmama kimi vəziyyətlər çox olsa da, insanların affirmativ jestlərdən istifadə etməsi danılmaz faktdır. Nitq prosesi zamanı baş verən müxtəlif jestlərin semantik, interaktiv, mühakimə funksiyaları vardır. Mübahisə olunmazdır ki, kultural fərqlilikləri bilmək və ona tolerantlıq göstərmək müasir dövrün həssas nüansıdır.

1.3. İnkarlığın ifadə etdiyi affirmativlik

Affirmativliyin eskplisit ifadə vasitələrindən biri də inkarlardır. Əvvəlki paraqrafda insan idrakının, əsasən, təsdiqlər tərəfə yönəldiyini vurğulasaq da, danılmaz faktdır ki, inkarlar dildə çox işlənir və onlar gizli olmaqla yanaşı, qradual affirmsiya da yaradırlar.

Aristotelə görə, yalnız nəqli cümlələr doğru və ya yanlış fikir ifadə edirlər. Elə cümlələr də var ki, onlar doğru ilə yanlış arasında sadəcə ortada bir yerdə qalırlar. Əgər həmin cümlələr gələcək və ya keçmişdədirsə, ümumiyyətlə, doğru və ya

yanlış olduqları bilinmir. Aristotel inkarlığa məntiqi kateqoriya statusu verirdi və onu affirmativliklə qarşılaşdırırdı. O, inkarlığı məntiqi forma kimi başa düşürdü və əşyanın özünün nə isə bir xüsusiyyəti olmamasını iddia edirdi. Affirmativliyin isə hər hansı obyektin xarakteri olduğunu iddia edərək, onların bir-birinə zidd əlaqədə mövcud olduğunun qənaətində idi. [158, s.24-26; s.98]. Görkəmli filosof affirmativlərin inkarlarla qarşılaşması, hər bir inkarın isə affirmativliklə qarşılaşması fikrində idi. Aristotel inkarı bir şeyin xüsusiyyəti olmadığı halda əskiklik hesab edərək, ziddiyyətlərin qarşılıqlarından birini inkar adlandırır. Bərabərsizlik bərabərliyin, oxşarlıq oxşarlığın olmaması, pislik isə fəzilət çatışmamazlığıdır və s.

Ümumiyyətlə, “Presuppozisiya – öncədən güman etmə” terminin altında nə var? Presuppozisiya ünsiyyət prosesində danışanın öz fikrini ifadə etmək üçün əsaslandığı dilxarici amil hesab edilir. Bir çox dilçilər presuppozisiyanı ünsiyyət prosesinə əsaslanan pragmatik presuppozisiya aspektindən təhlil etmişlər. Presuppozisiya pragmatik olmağa daha çox meyllidir, çünki cümlənin mənası ünsiyyət prosesində ehtimal olunur və yeni cümlələr səsləndikdə ehtimallar da dəyişməyə başlayır. Əgər hər bir inkar fikir əvvəldən güman edilən affirmativ olsa bunun əksi olan proses mümkün deyil. Hegel bu nəzəriyyəni belə şərh edir “*If the rose is not red, it is assumed it has a colour – some other colour*” *Əgər qızılgül qırmızı deyilsə, güman ki, onun başqa rəngləri var* [143, s.118]. Hegelə görə, hər bir inkarlığın ya pozitiv bazası var, ya da həmin inkarlıq önəmsizdir. Beləliklə, hesab edə bilmərik ki, bütün neqativ fikirlər bərabər şəkildə pozitiv fikirlə ilkin olaraq əlaqəlidir. Əgər pozitiv bir fikir pozitiv fakta əsaslanırsa, bəs neqativ fikir nəyə əsaslanır. Aşkardır ki, neqativ fakta əsaslanmır.

Ziddilik konsepti Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri tərəfindən irəli sürülmüş nəzəriyyədir. Onlara görə, inkarlılıq və təsdiqlilik arasındakı əlaqələr semantikada, morfoloji strukturda və funksiyalaşmaqda əks olunur. Morfolojik olaraq inkar işarəli, təsdiq isə işarəsizdir. Ümumiyyətlə, işarələnməmiş üzv semantik olaraq daha neytral və neytrallaşmağa meyllidir. Bütün təbii dillər inkarlığı ifadə edir. Baxmayaraq ki, rutin dilimizdə inkar cümlələr tez-tez baş verir, onları düzəltmək affirmativ qarşılıqlarına nisbətən daha çox səy tələb edir. Neqativlik və affirmativlik

arasında olan asimmetriyanı Horn aşağıdakı kimi izah edirdi:

1. *Affirmativlik məntiqi cəhətdən ilkin, neqativlik ikincidir;*

2. *Affirmativlik ontoloji tərəfdən birinci, inkarlıq ikincidir;*

3. *Affirmativlik obyektiv, inkarlıq subyektivdir;*

4. *Affirmativlik idraki və psixoloji olaraq birinci, inkarlılıq isə ikincidir;*

5. *Affirmativlik sadə və əsas, inkar müəkkəbdir;*

6. *Təsdiq cümlələr dünya ilə əlaqəli bir hadisəni təsvir edər, inkar cümlə isə təsdiqlə əlaqəli bir hadisədir;*

7. *Məlumat baxımından təsdiq cümlələr daha dəyərlı, inkarın dəyəri isə azdır*

[122, s.45; s.155; s.328).

R.Lakoff iddia edir ki, “*nümayiş olunan cümlələr implisit şəkildə inkarlaşa bilməz*” [113, s.44].

Affirmativlik müxtəlif səviyyələrdə inkarlılıq vasitəsilə ifadə edilərkən əsl neqativ ifadələri ziddilik sistemi çərçivəsində dəyişiklikliyə uğrayaraq affirmativ kimi şərh edilir [34, s.345]. İnkarlılıq və təsdiqlilik məntiqi cəhətdən ekvivalentdir. Dildə assimetrik nəzəriyyə işləyir. Neqativlik affirmativliyi əvvəlcədən güman edəndir. Bəzi tədqiqatlar göstərmişdir ki, yanlış cümlələri doğru cümlələrə müqayisə etmək çətindir. Əksinə doğru olan affirmativ cümlələri səhv olan affirmativ cümlələrlə müqayisədə dəyərləndirmək daha asandır.

1) The star is above the plus – Ulduz üstəgəlin üstündədir.

2) The plus is above the star – Üstəgəl ulduzun üstündədir.

3) The star is not above the plus – Ulduz üstəgəlin üstündə deyil.

4) The plus is not above the star – Üstəgəl ulduzun üstündə deyil [120, s.67-70].

Bu onu izah edir ki, səhv affirmativləri doğru olanlara nisbətən təsdiqləmək daha uzun vaxt alır. Nəzəriyyəçilərdən O. Yespersona görə, bütün dillərin bir ümumi qaydası var, iki inkar bir pozitiv yaradır. Faktiki olaraq bu nəzəri əsaslanma məntiqi nəzəriyyəyə əsaslanır “two noes means yes”. İki inkarın neqativ tonu gücləndirmək məsələsinə gəldikdə Yesperson buna belə izah verir. “*Bu vəziyyət ona görə baş verir ki, neqatorun, yəni inkar olunanın tələffüzü qısa olur və danışan feilin qarşısına təkə inkar söz əlavə etmir, həm də neqativliyi cümlənin təkrar olunan digər hissəsinə əlavə*

edir ki, onun neqativ tonu başa düşülsün, o qorxu ilə ki, neqativ ton eşidənlər tərəfindən diqqətdən qaça, eşidilməyə bilər” [164, s.50-52].

Əvvəla, qrammatikada bizim bildiyimiz təsdiq və inkar cümlələr ayırımı var. Qrammatik qaydalara görə bütün cümlələr inkarlaşa və ya əksinə təsdiq olaraq dəyişə bilər. Amma məntiqi cəhətdən inkarlaşan və ya təsdiqlənən bütün cümlələr doğru ola bilərmi? *Everybody needs good health – Hər kəsin yaxşı sağlamlığa ehtiyacı vardır [170]* cümləsini inkara salmaq mənaca məntiqli olmur. Və ya əksinə, “Uşaqlara pis örnək olmaq lazım deyil” (Uşaqlara pis örnək olmaq lazımdır) cümləsini təsdiqə salsaq, məntiqi olaraq yanlış bir fikir ortaya çıxacaq. Koqnitiv dilçilik deyilmiş cümlənin mənasına, insanın hansı psixoloji durumda deyilməsinə, qarşı tərəfin bunu necə dərk etməsinə diqqət yönəldərək mənaya önəm verən dilçilik sahəsidir. Affirmativliyin inkarlarla ifadəsi cümlənin semantik istiqamətindən asılı olduğu üçün əlavə modal çalarlar ortaya çıxır.

I haven't seen my classmates for five years (Beş ildir ki, sinif yoldaşlarımı görməmişəm) [159, s.28] cümləsi tam olaraq inkar sayılır. Ancaq aşağıdakı cümlələrdə inkarda olan hadisələr baş versə də, onlarda ifadə edilən mənə tam olaraq inkar deyildir. Cümlə daxilində alternativ bir fikir irəli sürüldüyü üçün tamamilə inkarlaşmır. Müxtəlif inkar yollarla ifadə edilən affirmativliyi bir neçə cür qruplaşdırmaq olar:

1) İnkər cümlənin ardından gələn təsdiq cümlə quruluşu. Müsbət cümlənin gücünü artırmaq, önə çıxarmaq, diqqət çəkmək üçün istifadə edilən üsullardan biridir.

Man is not afraid because he is afraid, he is afraid because he is running away. (İnsan qorxduğu üçün qorxmaz, qaçdığı üçün qorxar) [155, s.80]. Bu cümlələrin quruluşu, məqsədi tərsdən oxununca ortaya çıxır.

He struggled not to sleep until you arrived (Sən gəlməyincə yatıb yuxuya qalmamağa çalışdı); He listened to the end without crying (Ağlamadan sonuna qədər dinlədi); I did not graduate from university in 4 years, I graduated in 6 years (Universiteti 4 ildə bitirmədim, altı ildə bitirdim); You did not dismiss me, I resigned (Sən məni qovmadın, mən istefa etdim) [178, s.23; s.90].

İki inkardan birinin müsbət olduğu cümlələrdə önə çıxan fikrin məqsədi sadəcə

müsbət bir məlumatı dəyərləndirməkdir. Cümlə əvvəldəki təsdiq cümləni rədd etmə yolu ilə ardından gələn cümlənin gücünü doğrulamaq üsulunu artırır.

2) Univerbasiya – (bir neçə sözün sabit bir ifadəsini yeni bir tək sözdə birləşdirmənin eynimənalı müddətidir) prosesində feil inkar əlavəsi ilə izlənilir, bir məntiqli məna ifadə edən kimi qəbul edilməyə meyillənir və beləliklə, xalis affirmativ leksik vahid kimi izah edilir. Affirmativ univerbasiya prosesində tarixi inkarlayanın yeni formada strukturda formalaşması əslən pozitiv mənalarla nəticələnir. Belə ki, *poor thing, unhappy miserable person, new born baby* ifadələri yalnız etimoloji olaraq öz keçmiş inkar qarşılıqlarına bağlıdır. Digər tərəfdən daha çox söz formaları kifayət qədər problemlə də ola bilər. Onların baxış nöqtəsindən asılı olaraq həm affiksəl (morfoloji) inkar, həm də affirmativ univerbasiya ifadə edildiyi iddia edilə bilər: “unconsciousness” (şüursuzluq), “cruel” (qəddar), “inhumanity” (insanlıqdan uzaq) [85, s.55]. Hətta elə bir vəziyyət olar ki, inkarlaşmanın heç bir aşkar işarələri tək bir leksik vahidin içərisində olmaz və affirmativlik pozitiv xüsusiyyətə bağlı şəkildə inkarlaşmaya əvəz kimi dərk edilə bilər. Bu hal neqativliklə yüklənmiş sözlərin semantikasının neqativ konnotasiyalarını yaratdığı haldır. Məsələn, *cockroach – hamamböcəyi* sözünün leksik mənası xoşagəlməz və iyrənc bir həşərat imici formalaşdırır. Ancaq bu neqativ emosiyaları *a friend, a cockroach, a book, butterfly* kimi təsdiq sözlər ardıcılığında istifadə etsək, həmin söz neytrallaşdırıla bilər [77, s.48]. Başqa bir forma isə leksik semantik dəyişiklikdir ki, bu da “elevation” ya da “amelioration”, yəni mənənin “gücləndirilməsi” və ya “zəiflədilməsi” adlanır. Yeri gəlmişkən, ingilis dilində elə sifətlər də var ki, onların semantik mənaları inkar mənədadır, amma danışmada müsbət mənada istifadə edilir. Əslində, həmin sözlərin lüğətdəki mənası dəhşətli, qorxulu deməkdir. Ziddiliyin nisbiliyini nəzərə alsaq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, affirmativ dəyərləndirmə sisteminin içində var olan quruluşdan asılıdır.

A: *Did you like the Professor's lecture? He gave detailed information about microorganisms – Professorun mühazirəsini bəyəndin? O, mikroorqanizmlər haqqında ətraflı məlumat verdi.*

B: *Yes, he was terrific! – Bəli o, möhtəşəm idi!* [125, s.34].

Kembrig ingilis dili lüğətində *terrific* sözü dəhşətli, qorxulu mənalarına gələn *awful/scary* sözlərinə sinonim kimi verilib. Amma nümunələrdən görünür ki, danışıq dilində bu cür sözlər müsbət mənə ifadə etmək üçün işlənə bilər.

3) Affirmativliyin inkarlaşma vasitələri ilə ifadə mümkünlüklərindən biri də ikiqat inkarlaşma qanunudur (Duplex negative affirmation). Müasir ingilis dilində inkarlaşma həm feil öncəsi, həm də sonrası ilə işarə edilə bilər, bu da neqativ zərflər və sifətlərlə başa düşülən inkar cümlə ortaya çıxarır. Double negation (ikiqat inkar) ingilis dilində belə istifadə edilir: *He is not an unhappy boy – O, bədbəxt bir oğlan deyil* [94]. Digər üslubi şərhələrə belə fikirlər də daxildir ki, ikiqat inkarlaşma məntiqsizdir və təbii dilçilik sezgisi pozitiv əldə etmək üçün inkarı inkar edən qarışıq yoldur. Ancaq gündəlik nitqdə də bu cür ifadələr çox işlənir: “Not uncommon – ümumi olmayan, not unhappy – bədbəxt olmayan, not bad – pis olmayan”. Thornton araşdırmaları ilə göstərmişdir ki, “*doğma dili ingilis dili olmayan və standart ingilis dili öyrənmiş gənclər ikiqat inkardan çox istifadə edirlər*” [173, s.152]. İkiqat inkarlaşdırma zəif affirmativlik kimi başa düşülə bilər. Lakin hər hansı bir qatı və güclü qayda kimi yox, linqvistik seçim, ya da üslubi vasitə olaraq deyilən fikrin kiçildilməsi ilə nəticələnə bilər. Hern inanır ki, “*not*”, “*un*” prototip nümunələri daha zəif təsdiq etmək üçün ortaya qoyulur ki, *sadə pozitivliyin kontentini diqqətli bir şəkildə gözləmək mümkün olsun*” [100, s.58].

İkiqat inkarlarla bağlı bəzi dilçilər əks mövqedə dayanaraq riyazi tənlikləri nümunə göstərirlər. $(-x) + (-x) = (-2x)$, yəni iki mənfi bir tənlikdə nə müsbətə çevrilir, nə də bir-birini neytrallaşdırır [121, s.118].

Bu haqda S.Abdullayev yazır: “*Eyni cümlə üzvünə, “inkarlıq kompleksinə” aid olmaqla sahənin mərkəzi fiqurlarından biri ilə affiks inkarlığının birləşməsi təsdiqlik-inkarlıq makrosahəsində ekspressiv dərəcələnmə imkanlarının ən başlıcalarından birini əmələ gətirir*” [9, s.28]. S.Abdullayev bu prosesi inkarı inkar prizmasından minimallaşdırma adlandırır. İkiqat inkar, başqa sözlə semantik-üslubi hadisə həmişə təsdiqin zəiflədilməsinə deyil, həm də qüvvətləndirilməsinə xidmət edir.

Müasir ingilis dilində ikiqat inkar güclü təsdiq əmələ gətirmək üçün işlədilir. Meriam-Vebster polineqativliyin işləndiyi cümlələrdə fikrin daha rəngarəng olması

qənaətindədir. Fouvler yazır: *“Eyni cümlədə iki inkarın işlənməsi ciddi səhvdir, bu dil biliklərinin zəifliyidir”* [50, s.148]. Müasir ingilis dilinin bir çox dialekt və şivələrində inkar vasitələrinin çoxluğunu müşahidə etmək olur. Palmer iki neqativ elementin bir-birini inkar etməsi və pozitiv bir cümlə formalaşdırması fikrindədir [71, s.48]. Otto Yesperson iki inkarın bir pozitiv ifadə etməsini belə izah edir: *“Bu situasiyanın baş verməsi səbəbi budur ki, inkarlayanın tələffüzü qısa və danışan təkcə feilin qabağına inkar söz əlavə etmir. Cümlənin digər hissəsinə də əlavə edir ki, dinləyən tərəfindən onun neqativ tonu başa düşülsün”* [132, s.122]. Yəni danışanlar tərəfindən neqativ sözə əhəmiyyət verilməməsi vəziyyəti olmasın. Yespersona görə, iki inkarla ifadə nisbətən zəifdir və bu zaman danışan da biraz tərəddüdünü ifadə edir. Yesperson iki inkarın affirmativlik yaratmasını bütün dillərdə aktual olmamasını, amma dillər arasında böyük fərqliliklər olsa da, onlar üçün ümumi gözəçarpan prinsiplər olduğu qənaətindədir [132,s.128].

Evans Berhgen hesab edir ki, *“ingilis dilində eyni cümlədə iki inkarın biri digərini gücləndirir”* [132, s.118]. İnkarlıq və affirmativlik konseptləri arasında ortada keçid terminlər də var. Məsələn, emfatik inkar, zəiflədilmiş inkar, zəiflədilmiş affirmativ, emfatik affirmativlik və s. Bunu üç mərhələyə belə bölmək olar. Zəif-orta-güclü. Sintaktik komponentlər nə qədər çox olarsa, cümlə nə qədər uzun olarsa, əslində, bu ifadə olaraq az dərk olunur. Dinləyən üçün az qəbul edilir. Bu koqnitiv xüsusiyyət ikiqat inkar cümlədə yaxşı əks olunmuşdur. İkiqat inkarla müqayisədə affirmativ cümlələr formaca daha az, qısa olur və ifadə də implisit və aydın olur. Dil ekonomisinə nəzərən ikiqat inkarlılıq gərəksiz çoxluqdur. Ancaq ikiqat inkarlıq bizim gündəlik həyatımızda da çox işlədilən dil forması kimi ünsiyyətdə mühüm rol oynayır. İnsanlar ikiqat inkarlığı müəyyən məntiqi hesabdan kənar tutmaq istəyirlər, xüsusi praqmatik motivasiya üçün işlədirlər. Danışanlar işarəli formaları ümumi olmayan qeyri-adi situasiyalara istinad etmək üçün işlədirlər. Horn yazırdı: *“Əgər iki ifadədə eyni konnotasiya varsa, o zaman işarəli ifadə daha çox informasiya daşdığı üçün işarəli olmayan formanın əlavəsidir”* [120, s.222-224].

Fikrimizcə, ikiqat inkar lazımsız dil fenomeni deyildir. Baxmayaraq ki, o pozitiv mənə daşıyır, affirmativ cümlə kimi onun affirmativ dərəcəsi fərqlidir. O, affirmativi

gücləndirir, zəiflədə bilir, çünki onun neqativ elementləri işarə kimi funksiyaya malikdirlər. İnkâr fikri rədd etmək üçün işlənir və onu doğru olanlarla qarşılaşdırır. Lakin affirmativ və neqativ fikirlər hər ikisi doğru da ola bilər. Nümunəyə baxaq: *The moon is a satellite of the Earth (Ay Yerin peykidir) (affirmativ)* və *It is not true that wood is metal (taxta metal deyil) (neqativ fikir)*. Hər iki fikir də doğrudur [179, s.90].

Bəzi hallarda affirmativliyin ifadəsi *similarity/oxşarlıq* mənasına əsaslanır. Nəticədə affirmativlik təkrarlar, ardıcılıqlar, replikalar vasitəsilə kodlana bilər. Məsələn, formal olaraq neqativ cavablar aşağıdakı fikirlərə ya onların inkâr, ya da təsdiq olmasına baxmadan razılıq və təsdiqlənmə ifadə edir:

I don't like Mondays – Neither do I (Mən bazar ertələrini xoşlamıram – mən də. You won't go to university today? No, I won't (Bu gün universitetə getməyəcəksən? – yox, getməyəcəyəm) [178, s.142].

4) Ziddiyyətli inkarlar. Bu cür inkarları şkalavari inkarlar da adlanırmıq olar: *This coffee is not hot (This coffee can be lukewarm, cold, boiling) – Bu kofe isti deyil (Kofe iliq, soyuq, qaynar da ola bilər); My umbrella is not black (My umbrella can be blue, red, white, yellow, green) – Mənim çətirim qara deyil (çətirim mavi, qırmızı, sarı, yaşıl da ola bilər)* [169, s.11-13].

5) Dil araşdırmalarında bir də “metalingvistik inkar” termini vardır. Bu termini ilk dəfə Fransız dilçisi Osvald Dukrat işlədərək metalingvistik inkarın məqsədinin ya daha əvvəl söylənən, ya da ortada mövcudluğa dayanan sözlərin rədd edilməsi ilə ortaya çıxdığını ifadə etmək olduğunu qeyd edirdi. Bu cür inkarın istifadəsinin dilçilikdə maraq dairəsi olması Laurence Hornun 1985-ci ildə qələmə aldığı “Metalingvistik inkar və pragmatik müəyyənsizlik” adlı məqaləsi və ardınca “İnkârın əsl tarixi” əsərləri ilə başlamışdır [163, s.98]. Aşağıdakı nümunə cümləyə baxaq: *I am not happy, I am ecstatic (Xoşbəxt deyiləm, hədsiz xoşbəxtəm)* [174, s.998].

“Xoşbəxt deyiləm” burada danışanın hisslərini ifadə etməkdə yetərsiz qalması səbəbiylə inkarlaşmışdır. Başqa bir ifadəylə bu nümunədə danışan bir iddianı inkarlayıb, rədd edib kimi görünə də, ifadənin məğzini deyil, quruluşunu inkarlaşdırır. Buradakı inkar təsvir edici olaraq dəyərləndirildiyində iki hökmün bir-biri ilə uzlaşmadığı görünür, yəni ilk hökmdə xoşbəxt olmadığını söyləyən danışan

ardınca “xoşbəxtəm” deyərək əsassız bir ifadə ortaya qoymuş olur. Əksinə, metakoqnitiv oxumaqla burada danışanın xoşbəxt olmasının inkar edilməsi hiss etdiklərinin “hədsiz xoşbəxt – ecstatic” sözünə yükləndiyi mənasını da ehtiva edir. “Çox xoşbəxt” ibarəsi ilə bu məna daha yaxşı ortaya qoyularaq işarə edilməkdədir.

Başqa nümunələrə baxaq:

A: *We are going to mathematics race next month (Biz gələn ay riyaziyyat yarışına gedirik).*

B: *I think, you will win because this little boy is not clever, he is wunderkind (Düşünürəm ki, siz qalib gələcəksiniz, çünki bu balaca oğlan ağıllı deyil, ağıl dəryasıdır) [179].*

A: *Mom, you painted the picture of two childs? (Ana, sən 2 uşaq şəkli çəkdim?)*

B: *I didn't paint two childs, I painted two children (İki uşaq şəkli çəkmədim, iki uşaqların şəklini çəkdim) [178, s.89].*

Bu nümunədə isə danışan *two children* – iki uşaqlar ibarətini seçərək dil qaydalarına uymayan quruluşu rədd edir, ardınca dilçilik qaydalarına uyğun olanı dilə gətirir (*childs* qrammatik olaraq yanlış, *children* doğrudur). Aşağıdakı danışıqdan götürülən nümunələrdə inkarlığın ifadəsində vurğu və tonlamanın da rol oynadığı təsdiqlənir:

A: *Who was that lady I saw you with last night? (Keçən gecə sənənlə gördüyüm qadın kimdir?)*

B: *That was not a lady, that was my wife! (Qadın deyil, O mənim həyat yoldaşımdır) [101, s.410].* Bu nümunələrdə A-nın sualına cavab verən B “qadın” sözünün bu sözün qarşıladığı semantik dəyəri inkar etmir. B yanında görünən adamın yad deyil, həyat yoldaşı olduğunu vurğulamaq üçün A-nın ifadəsinə əlaqəli olaraq dilə gətirir. Bu nümunələrdə inkar adi/standart/qaydalı bir inkar olaraq dəyərləndirilidiyində yenə qalmaqallı ifadələrin bir arada yer aldığı görüləcəkdir. Əslində isə rədd edilən “qadın” sözü xanım/həyat yoldaşı sözünü də əhatə dairəsinə alır ki, təsviredici oxuma ilə ortaya çıxan bu tutarsız ifadələr buradakı inkarlığın koqnitiv oxunmasını lazımlı edir. Burton-Roberts yazır: “*Bütün metakoqnitiv inkar nümunələr bir qarmaqarışıqlıq əhatə edir və bu ziddiyyətlərin özəl pragmatik şərhə*

ehtiyacı vardır” [118, s.7-8].

Məsələn, *I don't like Italian pizza, i am sick for it (Mən italyan pizzasını sevmirəm, onun üçün ürəyim gedir)* [178, s.90] kimi bir ifadədə danışan əvvəlcə italyan pizzasını sevmədiyini söyləyib, sonra onu “sevmək” feilinin yükləndiyi semantik dəyəri də əhatəsinə alır və ondan daha fərqli bir “dəyər”ə sahib olan “onun üçün ürəyim gedir” feilini istifadə etməsi ziddiyyətli görünür. Əslində isə bu italyan pizzasını çox sevdiyini vurğulamaq üçün işlədilmiş bir cümlədir.

a) *He dosen't have three children. He has four (Onun 3 uşağı yoxdur. Onun 4 uşağı var); b) You didn't eat some of the strawberries. You ate all of them (Sən çiyələyin bir qismini yəmədin. Sən onun hamısını yedin)* [114, s.12].

(a) cümləsində danışanın bu cür söyləməsində məqsəd sözü gedən adamın üç uşağı olduğu həqiqətini inkar etmir, sadəcə olaraq koqnitiv oxumaqla “onun üç uşağı var” ifadəsini təkrarlayıb inkarlaşıdıraraq sözügedən insanın dörd sayını da ehtiva edən “dörd uşağı var” hökmünü dilə gətirməkdir. Bənzər şəkildə ikinci nümunədəki (b) hökmü təbii olaraq arxasındakı hökmü də əhatə edir. Onsuz da “bir qismini” ibarəsi “hamısı” ibarəsinin içində məcburən yer alır. O halda burada da danışan inkarı metakoqnitiv olaraq istifadə etmişdir. Danışanın çiyələyin bir qismini yediği həqiqətini inkar etmir, onun həmin iddiaya qarşı çıxaraq “qisim” sözünü daşdığı dəyəri də əhatəsinə alan “hamısını” sözünü istifadə edərək durum ifadəsində seçilən sözə qarşı çıxaraq onu düzəltmək cəhdi içindədir.

c) *He didn't eat the omelette with olive cheese, he swept it (O, zeytunlu pendirli omleti yəmədi, sildi süpürdü); d) It is not a beautiful place, it is a magnificent place (Bura gözəl deyil, möhtəşəm bir yerdir)* [182, s.89]. Bu cümlələrdə də məqsəd birinci hökmlərdə inkarla əlaqəli olan ifadələrin mənalarını tərsinə çevirmədən, onu izləyən hökmlərdə inkar olunanları da əhatəsinə alaraq daha da qüvvətli ifadələr dilə gətirməkdir. *My father did not die, he went to heaven (Atam ölmədi, Cənnətə getdi)* [91] nümunəsində isə inkarlıq təsviredici deyil, metakoqnitiv olaraq istifadə edilmişdir. İnkarın bir hadisənin inkarlaşması, gözəl adlandırılması ilə istifadə edilməsi ilə bu gerçəyi ifadə edən inkar inkar edilib. Bu cür inkarların yer aldığı ifadələrdə danışan öz ifadəsini, ümumiyyətlə, qarşı tərəfin ifadəsinə istinad etməklə

əmələ gətirir. Danışan qarşı tərəfin ifadəsindən çoxunu olduğu kimi, bir qismini təkrarlamaqla da metalingvistik inkar gerçəkləşdirir. Metalingvistik inkarda yer alan iki hökmdən birincisi rəddetmə ifadə edir, ikinci isə bir düzəltmə işi görür.

İngilis dilində mənaca inkar, formaca təsdiq olan zərflər və determinatorlar da vardır: *Seldom, rarely, scarcely, hardly, barely, little, few*.

I seldom get any sleep (Nadirən yuxum gəlir); I rarely have time to read a journal (Nadir hallarda jurnal oxumağa vaxt tapıram); “Where's Mikey?”, “How should I know? – “He's hardly ever in the office these days” (“Miki haradadır? necə bilərəm? – O, bu günlərdə ofisdə çətin tapılır”) [179, s. 67].

Far from ifadəsi. Far from – uzaqda mənasında sifət və zərf kimi işlənən sözdür. Ancaq o, not inkar ədatı ilə işlənəndə inkar formadakı cümlə təsdiq anlamında dərk edilir [80, s.44]. *Mr. Ducrat is not (far from being) a good teacher in the school – Cənab Dukrat məktəbdə yaxşı bir müəllim olmaqdan uzaq deyil, yəni yaxşı bir müəllim mənəsindədirsə, Mr. Ducrat is not (far from being) the only good teacher in the school* cümləsində isə Cənab Dukratın tək-cə yaxşı müəllim olması vurğulanmır, onunla yanaşı, məktəbdə digər yaxşı müəllimlərin də olduğunu ifadə edir [179, s.56]. Yəni məktəbdə Dukratla birlikdə digər yaxşı müəllimlər də var. Cümlədəki *only* zərfi isə təsdiq cümlə içərisində lokal bir inkar yaradır. *Only, solely, uniquely* işləndiyi cümlələr içərisində bu cür inkarı yaradır. Ancaq *not far from* işlənən bu cümlələrin ümumi təsdiq mənasına xələl gəlmir.

Təsdiq edilməmiş mənə pragmatik mənə kimi və ya təsdiq edilmiş mənaya əks kimi düşünülə bilər və cümlənin ümumi mənasına uyğun olar. Məsələn, Əgər Alyadan soruşsaq ki, “Sən sabah qonaqlığa gəlirsənmi”, o isə cavabında “Mənim bir az işlərim var” desə, mənə hər iki mərhələdə deyilmə tərzindən tutula bilər. Burada təsdiqlənən şey Alyanın görməli olduğu çoxlu işinin olmasıdır. Amma cümlənin təsdiqləmədiyi şey Alyanın qonaqlığa gələcəyidir. Bu cür söhbəti “söhbət eyhamı” adlandırmaq olar. Bu halda danışan gizli şəkildə təsdiq cümlə işlətməklə inkar mənə ötürmüş olur.

“Without” şəkilçisi ilə də dolaylı affirmasiya ifadə edilir. *He was not without patient (O, səbirsiz deyil)*.

İngilis dilində inkar cümlələrdə affirmativ göstəriciləri həm dilin qrammatik qaydalarının tələbi ilə, həm də cümlədəki mənanın pragmatik olması səbəbilə işlənir. İnkər cümlələrdə affirmativ bağlayıcılar və kəmiyyət göstəriciləri:

Everybody watches Tv – Hamı televizora baxır.

They all watch Tv – Onlar hamısı televizora baxır.

Not everybody watches TV – Heç də hər kəs televizora baxmır.

Everybody doesn't watch TV – Hər kəs televizora baxmır [178, s.79].

Nobody watches TV – Heç kim televizora baxmır.

Nümunələr göstərir ki, affirmativlik/neqativlik dərəcələnməsi təkcə dil elementlərinin seçimindən deyil, həmçinin onların yol açdığı istinad növlərindən də asılıdır. İlk cümlədəki ümumi kəmiyyət göstəricisi ən affirmativ olan kimi dərəcələne bilər və o, məntiqi operator olmasına baxmayaraq, xüsusi qrup insanlara aid deyil. Əslində, onun referantı yoxdur, ancaq onun rolu xəbərin affirmativ mənasını gücləndirməkdir. Koqnitiv dilçiliyin əsas prinsiplərindən biri odur ki danışanlar heç də dili formal və ya robot kim işlətmirlər, qaydaya əsaslanan linqvistik ifadəni seçmək əvəzinə onlar ilk və əsas olaraq verilən vəziyyətin xüsusi konseptuallaşmasını seçirlər. Bu da öz növbəsində mücərrəd varlıqların manipulyasiyasını ehtiva edir. Fiktiv kəmiyyətləndirmə təkcə affirmativ işarələnməni əhatə etmir, eyni zamanda həm affirmativ, həm də neqativ cümlələrdə bənzər şəkildə çıxış edir. İlk öncə “everybody” işlənən inkar cümlələr affirmativ giriş əhatə edən kəmiyyət göstəricisiz neqativ cümlələrdən fərqlənirlər. Belə ki, affirmativ göstəricisi hətta inkarlaşa belə, hələ də limitli şəkildə bir növ affirmativ ifadə edir. Affirmativ miqdar göstəricisi olan inkar cümlələr əslində fikrin faktiki olaraq pozitivdə olduğunu ehtimal edir [20, s.82]. Hərəkət baş verir, ancaq əhatə dairəsinə görə məhduddur. Bu o deməkdir ki, inkar kontekstlərdə affirmativ miqdar göstəricisini danışan ona görə seçir ki, neqativ göstəricisi işlətməkdənsə, affirmativliyi zəiflətsin və ya inkarı yumşaltsın. Ümumi miqdar göstəricisində “everybody – hər kəs” əvəzliyi cümlə təsdiqdə olsa da, affirmativi gücləndirmir. Burada istinad müəyyəndir və cəm əvəzlik “they” ilə xüsusiləşsə də, bir qrup xüsusi insanlar üçün məhdudlaşmış.

Digər tərəfdən baxmayaraq ki, “Everybody watches TV (Hər kəs televizora

baxır), not everybody watches Tv (Heç də hər kəs televizora baxmır) cümlələri yalnız birinin təsdiq, digərinin inkar olması ilə fərqlənir. Əslində, onlar “everybody – hər kəs” miqdar göstəricisinin iki ayrı qavranılmasına əsaslanır. Ümumi miqdar göstəricilərinin yalnız onun fiktiv qeyri-müəyyən və qeyri-spesifik istinadı var olduğu zaman affirmativ işarəsi olması fikri üzərində dayanırıq. “Heç də hər kəs televizora baxmır” cümləsi digər tərəfdən müəyyən sayda insanlara, ölçülü sayılı insanlar qrupuna aiddir. Bu yolla vurğu hərəkətdən subyektə doğru irəli çəkilir. Bu işlənmənin arxasında dayanan konseptuallaşma “completeness – tamlılıq” mənasına əsaslanmış bölünməz varlıq və mövcudiyyət kimi qəbul edilir. Ancaq “tamlıq” həm ayrı-ayrı hissələrdən, həm də ayrı-ayrı şəxslərdən qurulub. Qeyd edək ki, mümkün mental konfiqurasiyaların sayı təbii dildə mümkün olan formal işarələnmə üsullarının sayından böyükdür. Nəticədə semantik dəyişikliklərdəki kimi eyni forma ayrı-ayrı alternativ mənaları işarə edir.

Beləliklə, digər iki mümkün konseptuallaşmaya “agreement – razılaşma”, “assertion – fikir bildirmə” kontekstləri daxildir [92, s.222]. Hər ikisi həmsöhbət ilə bağlı olur və insan idrakında orta məsafədə yerləşən mental boşluqdur. “Assertion – fikir bildirmə” digər tərəfdən verilən fikrin doğru və yanlış olması mühakimə kontekstini əhatə edir. Qeyd edək ki, bu kateqoriyalar təkcə konseptual çalarda fərqlənmir, həmçinin linqvistik qavrayışda da fərqlənir. Onlar pozitiv və neqativ cümlələrə tətbiq edilsə də, affirmativlik kateqoriyası ilə müqayisədə ölçülərinə görə kiçikdir, çünki heç də bütün affirmativ cümlələr ya doğru, ya da yanlış prinsipi ilə mühakimə edilmir və heç də hamısı fikri ifadə eləmir. Bu cür orta məsafə qavrayış növünün mümkünlüyü əlavə edilən bir cümlənin də çıxarılması ilə mümkün ola bilər.

Everybody is watching Tv – Hər kəs televizora baxır.

Everyone is smiling – Hər kəs gülümsəyir [94].

Cümləni inkarlaşıdıranda “*Everybody isn't watching TV*”/“*Everybody isn't smiling*” şəklində olur. Diqqət edək ki, kəmiyyətləndirici mühakimə işarəsi kimi neqativ və pozitiv kontekstləri yalnızca xüsusiyyətcə pozitiv kimi qəbul edilən xəbərlərlə birlikdə gücləndirə bilər. Əgər feil neqativ mənə ifadə edirsə, inkarlaşa bilər, ancaq bu inkar ümumi kəmiyyət göstəriciləri ilə gücləndirilə bilməz.

I like (don't like) everything – Mən hər şeyi xoşlayıram (xoşlamıram).

Everything (doesn't) suit (s) him – Ona hər şey yaraşır (yaraşmır).

We (don't) enjoy everything – Biz hər şeydən zövq almırıq (zövq alırıq) [178, s.44].

İnkarlaşan feillər ümumi kəmiyyətləndirici ilə gücləndirilə bilməz, çünki onlar xüsusiyyətcə inkardır, təsdiqlənmənin gücünü zəiflədir. Xüsusiyyətcə inkar olan feillər beynimizdə uzaqlıq idrakı mərhələsində yerləşir. İnkarlaşarkən onlar ya uzaqlıq idraki mərhələsində iştirak edən xəyali affirmativ işarəsinin əhatə dairəsi çərçivəsində olmur, ya da ən azı bu mərhələdə xüsusiyyətcə affirmativ feillərə homogen anlam yarada bilmir. Unutmayaq ki, miqdar göstəriciləri yalnız xəyali uzaqlıq mərhələsində affirmativliyin işarələri ola bilər. “Eyes wide open – geniş açılmış gözlər” demək mümkündür, amma “eyes wide closed – geniş bağlanmış gözlər” qaçılmaz şəkildə ifadənin fiktiv izahına aparıb çıxarır, əks halda cümlə mənə ifadə etməz. Nəticədə “geniş” sözü burada gərək gücləndirici kimi izah edilsin. Bu proses ümumi miqdar göstəricilərinin affirmativ işarələri kimi fiktiv ifadəsinə bənzəyir (İnkər cümlələrdə feillər konseptual olaraq monolitiklik ifadə edən və xüsusiyyətcə affirmativ konseptlər “ignorance-rədd etmə” kimi olaraq dərk edilir).

You don't really have an idea how much I love you (Səni nə qədər sevdiyim haqqında heç bir fikrin yoxdur).

You don't really know how much I love you (Səni nə qədər sevdiyimi bilmirsən).

You don't really dream how much I love you (Səni nə qədər sevdiyimi xəyal etmirsən).

You don't really imagine how much I love you (Səni nə qədər sevdiyimi təsəvvür etmirsən) [168].

Fikrin bu cür gücləndirilməsi başqa kontekstlərdə eyni feillərlə mümkün olmaya bilər. Məsələn, “*You don't really have ticket – Həqiqətən biletiniz yoxdur*”, “*You don't really dream of living in another country – Sən, həqiqətən, başqa ölkədə yaşamağı xəyal etmirsən*” [182, s.34]. Bu cür cümlələr inkar ədatı ilə gücləndirilə bilər: “*You don't really/even have ticket*”, “*You don't really/even dream of living in another country*”. Məntiqi düşüncədə inkar fikrin həqiqət dəyərini dəyişdirən operator

kimi təyin edilir.

Honda affirmativlər və neqativlər arasında struktural fərqliliklərə diqqət yetirir. Miestamo isə affirmativlər və neqativlər arasındakı struktur fərqliliklərə 297 dil nümunəsi əsasında baxmışdır [164, s.22-27]. O, simmetrik və assimetrik inkar təklif etmişdir. Simmetrik neqativlər heç bir struktural fərqliliklər göstərmirlər. Amma assimetrik neqativlərdə daha sonra struktural fərqliliklər olur. Asimetrik inkar asimmetriyanın xüsusiyyətinə görə iki yarımqrupa bölür.

Üslubi vasitələrdən biri olan litotaların affirmativlərlə əlaqəsinə gəldikdə isə onlar affirmativ qarşılaşmanı neqativ kimi ifadə edən nitq fiqurudur. Litotalar diqqəti bəzi detallara çəkməyə kömək edir, yəni danışan fikrin inkarını vurğulamaq əvəzinə hardasa məhdudlaşdırmağı seçir. Məsələn, *Mary is not unwise – Meri ağılsız deyil* [178, s.89] cümləsi onun müdrikliyinin inkarını məhdud bir yolla vurğulayır. Qeyd edilməlidir ki, litotalar, xüsusilə ikiqat neqativ konstruksiyalarında müəyyənliyin və aşkarlığın müəyyən dərəcələri ilə işarə edirlər. Vuden qeyd edir ki, “*litotaların dəqiq mənası ilə bağlı biraz qeyri-müəyyənlik vardır*” [158, ps.15-17].

She turned to Susan who was not looking too happy (O çox da xoşbəxt görünməyən Suzana tərəf döndü) [94]. Burada litotanın vəzifəsi Suzanın qəmli görünməsinin ifadə edilməsini xəfiflətmək məqsədi daşıyır.

The decision was not totally erreneous (Qərar tamamilə səhv deyildi) [178, s.78]. Burada vurğulanmaq istənilən fikir qərarın bir az səhv olmasıdır.

Litota şəklində verilən cümlədə danışan üçün fikrin tam doğruluğu ilə bağlı bir az tərəddüd olur.

Want/need/require feilləri ənənəvi olaraq arzu, istək bildirən feillər hesab olunur. Ancaq onların semantik strukturunda “insufficiency-çatışmazlıq”, “lack of characteristics-xüsusiyyətlərinin çatışmazlığı” mənaları var. Məsələn, *The car needs headlighter (Maşının fənərə ehtiyacı var); The house requires cleaning (Evi təmizlənmək lazımdır); We want more equipments in the laboratory (Biz laboratoriyada daha çox ləvazimat istəyirik)* [182, s.155]. Bu cümlələr affirmativ sintaktik konstruksiya ifadə etsə də, hər hansı subyektin xarakteristikasının yoxluğunu nəzərdə tutur. *Maşının fənərə ehtiyacı var*, yəni *maşının fənəri yoxdur*

mənasındadır.

Affirmativlik və neqativliklə bağlı olan qrammatik kateqoriya polarlıq və yaxud qütblük adlanır. Bu isə o deməkdir ki, hər hansı bir birləşmə, cümlə, feil birləşməsi və s. ya affirmativ (pozitiv), ya da neqativ (inkar) polarlığa malik olur, başqa sözlə desək, onun qütblüyü ya affirmativ, ya da inkar olacaqdır. Affirmativlik bir qayda olaraq nişanəsiz (işarələnməmiş) polarlıqdırsa, neqativ polarlıq bir çox hallarda işarələnmiş (nişanlanmış) polarlıqdır. Affirmativliyin (təsdiq etmənin) neqativliyə çevrilməsi prosesi dilçilik ədəbiyyatlarında neqasiya kimi qeyd olunur. Müxtəlif dillərdə, o cümlədən ingilis dilində həm affirmativlik, həm də neqasiya (inkarlıq) bir qayda olaraq dildə mövcud olan ədatlarla, köməkçi vasitələrlə ifadə olunur. Təsdiq və inkarın dil üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. İnkarın mövcudluğu bir qayda olaraq təsdiqin olmamasıdır, xüsusilə ona görə ki, təsdiq fərdi olaraq fəaliyyət göstərir. Ümumiyyətlə, təsdiq və inkar anlayışlarını üç əsas cəhətə görə izah etmək olar:

- 1) *Koqnitiv*;
- 2) *psixoloji*;
- 3) *fəlsəfi*;

İngilis dilində inkarın işlənməsi beyin üçün daha çətinidir, çünki təsdiqləmə onun əleyhinə işləyir.

Affirmasiya (təsdiqləmə) və ya müsbət polarit əşyalar inkarla rədd edilən ifadələrdir, adətən inkarın əhatə dairəsindən qaçır. Ədəbiyyatdakı müsbət polaritlik əşyalar natiq yönümlü zərflərlə, eləcə də *bəzi*, *artıq* və *daha çox* oxşar ifadələrlə əlaqələndirilmişdir [75, s.110].

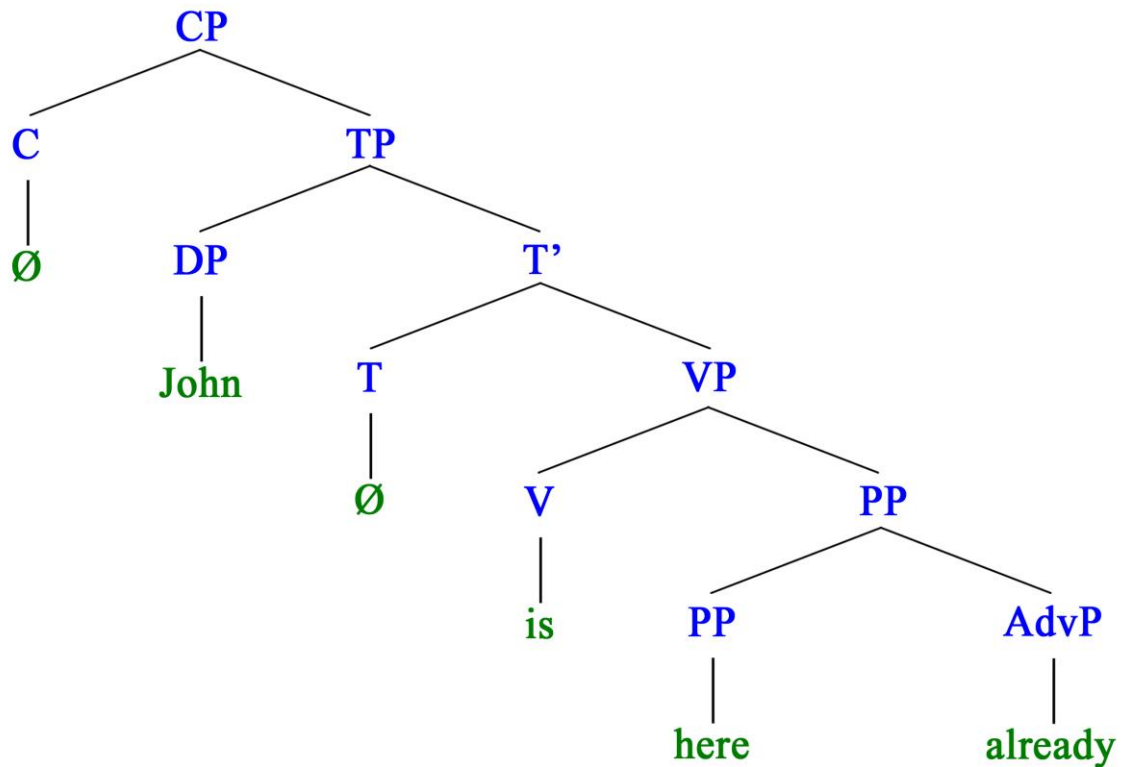
İngilis dilindəki “burada polis rəisi qadındır” kimi müsbət ifadə sadə bir faktı bəyan edir, bu halda polis rəisi ilə bağlı faktdır və onun qadın olduğunu iddia edir. Bunun əksinə olaraq, ingilis nümunəsində “burada polis rəisi kişi deyil” kimi mənfi, insanların inanması üçün bir fərziyyə olaraq ifadə edilir. Affirmativliyin mənfinin yarandığı qeyd edilməmiş əsas forma olduğuna da geniş şəkildə inanılır, lakin bununla praqmatik baxımdan mübahisə etmək olar. Praqmatik olaraq, affirmasiyalar bəzən praqmatik olaraq ya işarələnməmiş formanı əldə edə bilər və ya bəzən yeni təsdiqedici törəmələr yarada bilərlər.

Affirmativliyi əminlik, iddialılıq anlayışı ilə də müqayisə etmək olar. Giora Reyçil Gioranın və Anastasiya Giannakiodounun tədqiqatlarında bu fikirləri sübut etmək üçün verdikləri iki cümləyə diqqət yetirək:

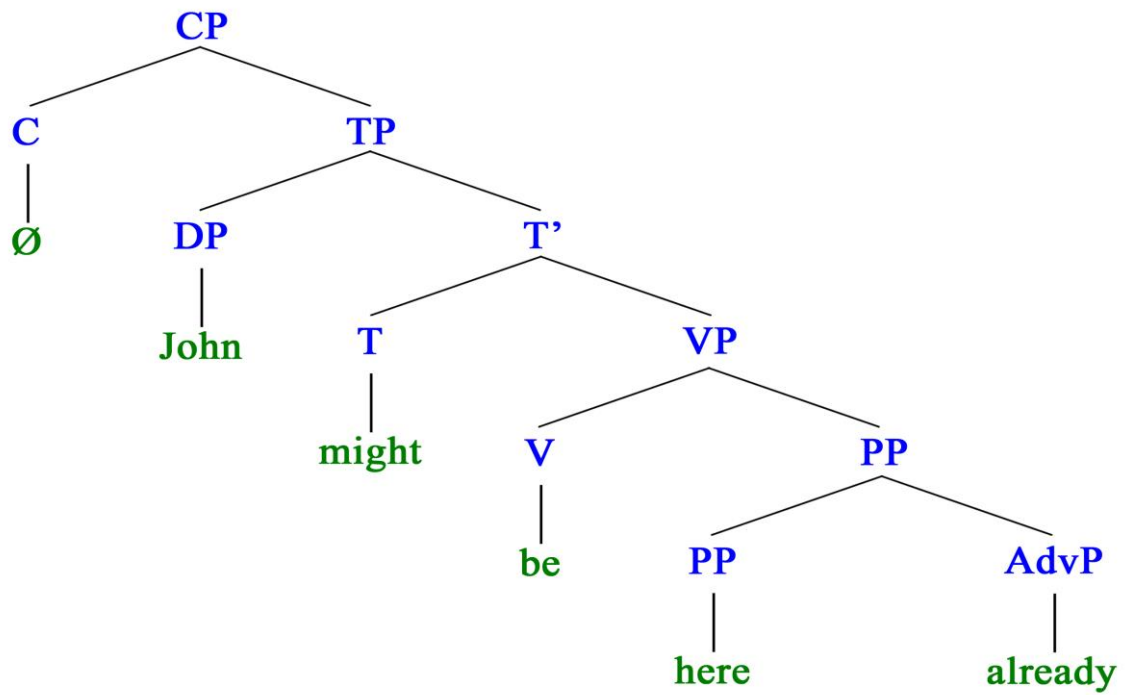
1. *John is here already* (Con artıq burdadır).
2. *I am a moral person* (Mən məənəviyyatlı insanam) [63, s.34].

Bu hər iki cümlə həqiqəti ifadə edir və ingilis dilində affirmativliyi təmsil edir. Bunların əks formaları, yəni inkarlığı belə olacaqdır:

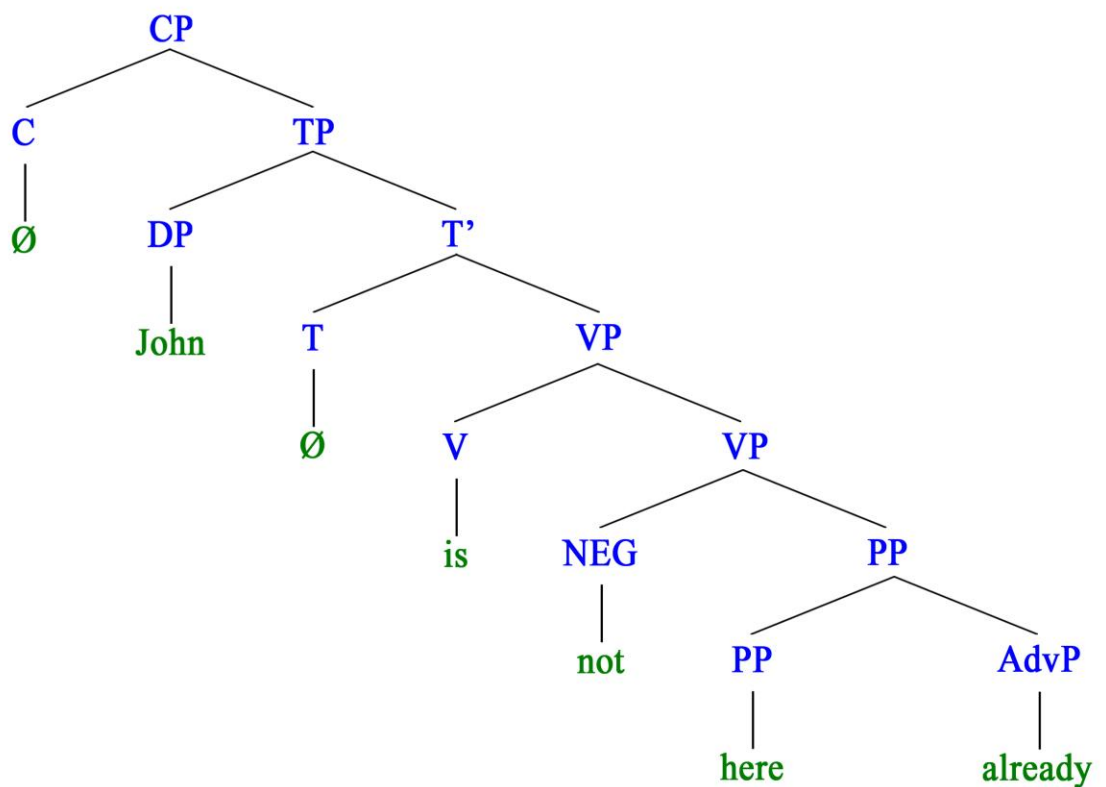
1. *John is not here already* (Con artıq burada deyil).
2. *I am not a moral person* (Mənəviyyatlı insan deyiləm).
 - a. *John is here already* (affirmative)
 - b. *John might be here already* (modal) (Con bəlkə də burdadır).
 - c. *John is not here already* (negative) (Con artıq burada deyil).

Qrafik 1.3.1. John is here already (affirmative).

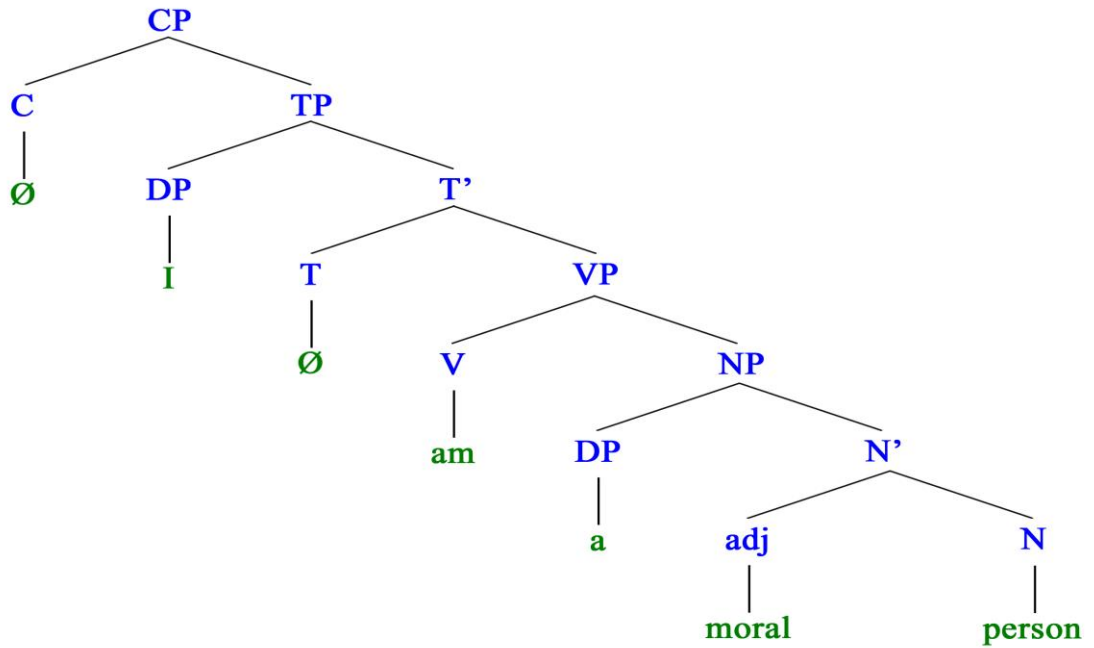

Qrafik 1.3.2. John might be here already (modal).

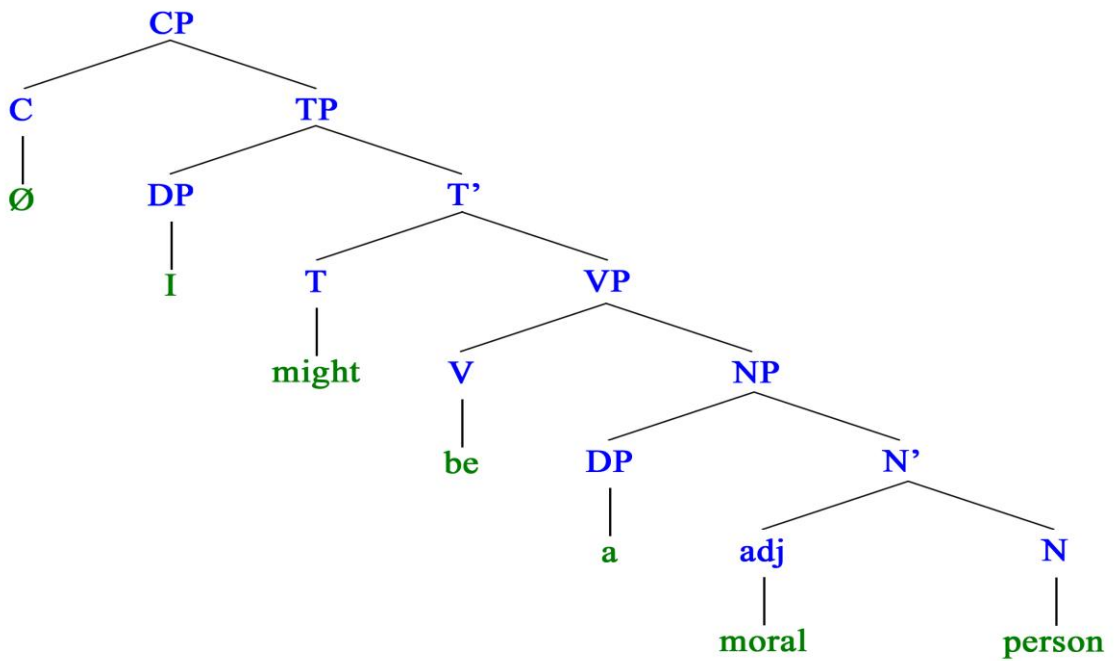

Qrafik 1.3.3. John is not a moral person (negative)

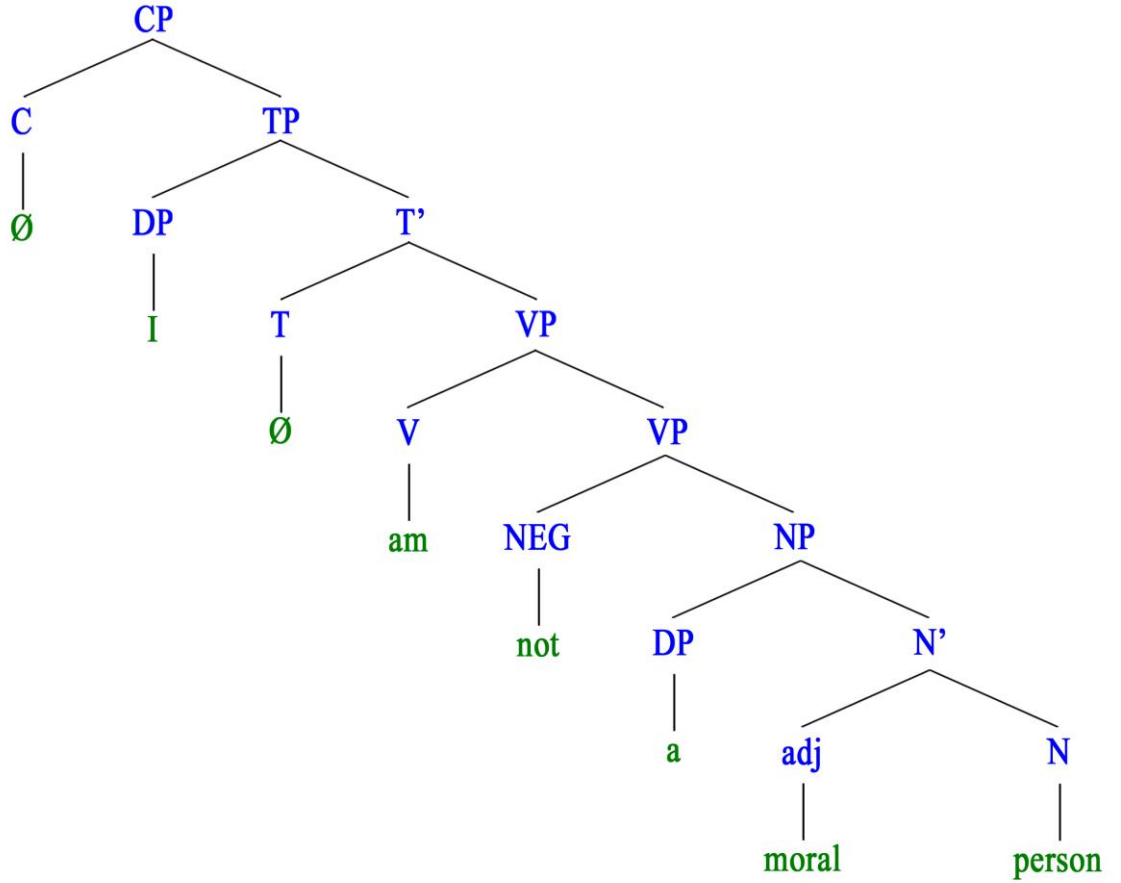
- (2) a. I am a moral person (affirmative).
 b. I might be a moral person (modal).
 c. I am not a moral person (negative).

Qrafik 1.3.4. I am a moral person (affirmative).

Qrafik 1.3.5. I might be a moral person (modal).

Qrafik 1.3.5. I am not a moral person (negative).

Burada inkarlığın işlənməsi zamanı mənanın yaranmasına diqqət yetirmək yerinə düşərdi. Əslində, cümlənin sadə qrammatik inkarı, prinsipcə, propozisiyanı onun məntiqi inkarına çevirmək effektinə malikdir. Bu bir şeyin olduğu iddiasını onun belə olmadığı iddiası ilə əvəz etməklə həyata keçirilir. Lakin bəzi hallarda, xüsusən xüsusi modallıq ifadə edildikdə inkarın semantik təsiri bir qədər fərqli ola bilər. Məsələn, ingilis dilində “you must not go” mənası “you must go”- nun dəqiq inkarı deyil. Bu ifadənin dəqiq inkarı “sən getməməlisən” və ya “sənin getməyinə ehtiyac yoxdur” kimi ifadə ediləcəkdir. “Must not” inkarı daha güclü məna kəsb edir (burada əsas təsir məntiqi inkarı *must – mali\məli* ilə tam cümləyə tətbiq etməkdənsə, sonrakı məsdərə tətbiq etməkdir). Ətraflı təfərrüatlar və digər oxşar hallar üçün ingiliscə modal feillərin müvafiq çalarlarını yada salmaq kifayət edər. İnkər, inkarın əhatə dairəsi daxilində aşağıya doğru və yuxarıya doğru hərəkətə səbəb olur. Məsələn, “kimsə bir şey görə bilərdi” ifadəsini “heç kim heç nə görə bilməzdi” kimi dəyişmək

son sözün mənasını “heç bir şey”dən “heç nəyə” dəyişdirir. Bəzi hallarda, ironiya – istehza yolu ilə təsdiqedicə ifadə müvafiq mənfi mənaya sahib olmaq üçün nəzərdə tutula bilər və ya əksinə. Sarkazmları buna misal göstərmək olar.

İngilis dilində inkar feildən sonra *not* əlavə etməklə əldə edilir. Praktiki məsələ kimi müasir ingilis dili adətən kopula feili (be forması) və ya not ilə köməkçi feildən istifadə edir. Əgər başqa köməkçi feil yoxdursa, o zaman dummy köməkçi do (does, did) adətən təqdim olunur. Misal üçün:

a. getdim (təsdiq) b. getməmişəm (mənfi; var köməkçidir).

a. O gedir (təsdiq). b. O getmir (mənfi).

Lakin bu ifadə arxaik sayılır və çox az istifadə olunur. Göstərmək üçün *dummy* köməkçisindən istifadə etmək daha çox yayılmışdır. O getmir (əsl cümlədə köməkçi olmadığı üçün). Subjunktiv, imperativ və qeyri-sonlu cümlələrdə müxtəlif qaydalar tətbiq olunur. Bəzi dillərdə, məsələn, Uelsdə, feillərin inkar cümlələrdə istifadə edilmək üçün xüsusi fleksiyaları var (Bəzi dil ailələrində bu, mənfi əhval-ruhiyyəyə istinad etməyə səbəb ola bilər). Buna misal olaraq yapon dilini göstərmək olar, yəni o, -nai (inkarı göstərən) şəkilçisini əlavə etdikdən sonra feilləri inkarda birləşdirir, məsələn, taberu (“yeyin”) və tabenai (“yeməyin”) [120, s.121-123].

Mübahisə etmək olar ki, ingilis dili bu dillər sırasına qoşulmuşdur, çünki inkar etmək əksər hallarda köməkçi feilin və fərqli sintaksisin istifadəsini tələb edir; əsas feilin forması inkarda dəyişə bilər, çünki “o oxuyur” və “o oxumur”. Zvicky və Pulum göstərdilər ki, n't klitik və ya törəmə şəkilçisi deyil, fleksiya şəkilçisidir. İnkara üçün mürəkkəb qaydalar fin dilində də tətbiq olunur. Bəzi dillərdə inkar feildən asılı olanlara da təsir edə bilər; məsələn, bəzi slavyan dillərində – polyak dilində feil inkar edildikdə implisit obyektin halı tez-tez ittihamdan genitivə keçir [120, s.43].

Burada biz affirmativlik kateqoriyasının sərhədlərinə və keçid nöqtəsinə onun mühakimə ilə birləşdiyi yerdə yanaşırıq. Pozitiv mənalar affirmativliklə bağlı olduğu hallarda neqativ formalarla dərk edilir ki, bu da mühakimə, fikir ortaya qoyma kateqoriyasına məxsus olaraq özünü göstərir. Dilçilikdə və diskursda inkarlar və təsdiqlər assimetrikdir. Qivona görə, “*inkar pragmatik olaraq əvvəldən güman ediləndir*” (presupozisional) [3, s.128]. İnkara nitq aktı kimi analiz edərkən O iddia edir ki, inkar

o zaman uyğun yerdə işlənmiş olar ki, inkar olunan məzmun praqmatik olaraq əvvəldən güman edilən olsun. Koqnitiv dilçilikdə praqmatik qarışıqlıq mental məsafə şərtlərində şərh edilir. Yəni inkar iki mental məsafəni, təsdiq isə yalnız birini aktivləşdirir. İki kateqoriya arasında çox fərqliliklər var, ancaq onların birgə xüsusiyyətləri də çoxdur [30, s.173]. Verilmiş nümunələrdən də görünür ki, inkarlaşıma affirmativlik kimi başa düşülə bilər və təbii dildə neqativ cümlələrlə bu hadisə tez-tez baş verir. Bütün bunları hesaba alaraq heç də təəccüblü görünmür ki, affirmativliyin linqvistik işarələri zaman axını ilə fikir yürütmə, cümlə demənin işarələri kimi yenidən şərh edilə bilər. Müəyyən situasiyalarda affirmativin inkarla ifadə edilməsinin məqsədi semantik və praqmatik, zəif və ya güclü affirmasiya ifadə edə bilməkdir.

II FƏSİL AFFİRMATİVLİK VƏ KOQNİTİV DİLÇİLİK MODELLƏRİ

2.1. Dilə funksional yanaşma və koqnitiv dilçilik modelləri

Uzun illər dilçilik məsələləri, əsasən, təsviri, tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tutuşdurma metodları ilə öyrənilmişdir. Lakin dilçiliyin sonrakı inkişafında yeni dilçilik tədqiqatları ortaya çıxmış və bu cür tədqiqatlardan biri dillərdə morfoloji və sintaktik vahidlərə dair qrammatik kateqoriyaların struktur-semantik və funksional kriteriyalarının yeni linqvistik metodlarla öyrənilməsi olmuşdur. Tarixən dilə müxtəlif yanaşmalardan biri olan strukturalizmə görə, dilin struktur təbiətə malik olması dilçilik nəzəriyyəsinin əsası kimi qəbul edilir [44, s.123]. Struktur dilçiliyin meydana çıxmasında B.Kurtene, F.Sössür, E.Sapir, L.Blumfeldin əsərlərinin təsiri olmuşdur.

XX əsrin 20-30-cu illərində meydana çıxan strukturalizm sonralar müxtəlif məktəblər (Praqa dilçilik məktəbi, Kopenhagen məktəbi, Amerika deskriptiv məktəbi) kimi formalaşmışdır. Digər bir cərəyan olan funksionalistlərin fikrincə, dil ilk növbədə insanlarla ünsiyyətdə bir vasitədir. Sistemli funksional linqvistika qrammatikanın məna quruluşu mənbəyi kimi özünü büruzə verir və forma ilə mənanın qarşılıqlı əlaqəsini tələb edir. Humanitar elmlər sahəsində “funksionalizm” və “funksional analiz” terminləri adətən heremenevtika ilə qarşı-qarşıya qoyulur və bununla da klassik koqnitiv istiqamətlə yaxınlaşır [62, s.118]. Funksionalistlərə görə, linqvistik strukturlar yalnız o zaman başa düşülüb izah edilə bilər ki, onun istinadı dilin kommunikativ və semantik strukturları olsun. 1970-ci ildən bu tərəfə Yesperson, Bolinger, Dik, Haliday, Çeyf kimi dilçilərin işləri ilə daha da inkişaf etmiş və onların əsərləri linqvistik nəzəriyyə və linqvistika daxilində müxtəlif yarımsahələrilə sintaksis, diskurs, dilin inkişafı, koqnitiv dilçilik, tipologiya və s. inkişafına öz töhfələrini vermişdir. Funksionalizmin əsas məqsədi forma və məna arasında dinamik əlaqələri aydınlaşdırmaqdır.

Funksionalist belə hesab edir ki, zehni hadisələr və vəziyyətlər insan beyninin içərisində baş verir və olduqca mühüm funksiyalara malik olurlar. Funksional dilçilik

(funksionalizm) daha çox struktur linqvistikanın bir qolu kimi meydana gələn, dilin ünsiyyət vasitəsi kimi funksionallaşmasına diqqəti yönəltməsi ilə xarakterizə olunan məktəb və cərəyanların cəmidir. Digər elm sahələrində məşhurluğuna baxmayaraq, linqvistikada funksionalizm XX əsrin sonunda hələ də aparıcı sərbəst nəzəriyyəyə malik deyildi. Sistemli funksional linqvistika 1960-cı ildə Praqa Məktəbi və ingilis dilçi Firsin əsərlərindən təsirlənmiş Halliday tərəfindən hazırlanmışdır [35, s.221].

Praqa və Britaniya dilçilik ənənələri bir-birindən əhatəliliyinə görə fərqlənərək hər biri dilin funksional mənbələrini tədqiq edir və müəyyən linqvistik problemlərə diqqət yetirirdi. Bu ənənələr üzərində çalışan alimlərin məqsədlərinin tamlığı və hərtərəfli nəticələri dilin xüsusiyyətinin geniş şəkildə qiymətləndirilməsinə aparır. Dilin tədqiqində özünəməxsus yanaşması olan Praqa məktəbinin əsası 1920-ci ilin ortalarında Vilhem Masesiusin təşəbbüsü ilə qoyulmuşdur [144, p.87]. “Praqa dilçilik dərnəyi”-nin tezislərinə görə, müasir faktorların sinxron analizi dilin mahiyyət və xarakterini başa düşməyin yaxşı metodudur.

Strukturalistlər dilin seqmentləri arasında əlaqəni hiyerarxiya kimi qəbul edirlər. Onlar təkid edirlər ki, dilin heç bir dil elementi izolyasiya baxışı ilə, yəni təklikdə düzgün qiymətləndirilə bilməz. Onun doğru qiymətləndirilməsi yalnız eyni dildə mövcud olan elementlərlə əlaqələndirilməsi zamanı mümkün ola bilər. Funksionalistlər isə dilin hər bir elementinin təklikdə mövcud ola bilməsini iddia edirlər (cümlə, söz, morfem, fonem), çünki onların müəyyən məqsəd və funksiyaları vardır. Bu funksional perspektiv müəyyən bir dil baxışı ilə eyniləşdirilir. Kommunikativ dilçilik vasitələri isə müəyyən funksiyaları həyata keçirir [41, s.32]. Heç bir dil elementi onun əlaqələrinin digər elementlərlə birlikdə analiz edilmədiyi təqdirdə tam olaraq başa düşülə və qiymətləndirilə bilməz. Onun funksiyaları, xüsusilə kommunikativ funksiyası nəzərə alınmalıdır.

Dilə funksional yanaşma ilə koqnitiv yanaşma arasında eyniliklər və fərqliliklər vardır. Koqnitiv dilçilik praktik olaraq dil modelləri üzərində işləyir və əsaslı şəkildə semantik fenomen istiqamətli təyin edilir. Daha da sonrası bu semantik məsələlər gözəçarpan dərəcədə kateqoriyalaşır və sxematikləşmə istiqamətində genişlənir (koqnitiv modellər, mental məsafələr, metaforikləşmə). Həmçinin koqnitiv dilçilik

struktural dil fenomeninə diqqət edir. Koqnitiv qrammatika əsaslı şəkildə semantik, koqnitiv dilçilik güclü sinxronik, funksional dilçilik isə linqvistik strukturlu istiqamətlidir. Funksional dilçilik yanaşmalarında məna mühümdür və struktural fenomen onun mərkəzi elementləridir. Topik funksional dilçilikdə müxtəlif qatlar arasında mərkəzdə dayanıb. Funksional dilçilikdə struktura diqqət cümlə səviyyəsində deyil, diskurs səviyyəsində də saxlanılmışdır. Koqnitiv qrammatikada informasiya strukturu və perspektivləşməyə xüsusi diqqət edilmişdir. Funksional linqvistika diaxronikaya az, subyektivləşməyə isə çox diqqət edir. Koqnitiv və funksional dilçilik məsələləri bir-birini tamamlayıcı olaraq görünür. Yəni onların eyni obyektə olan müxtəlif aspektlərdə baxışları vardır. Fenomenin sisteməlik korpus əsaslı analizi funksional dilçilik üçün ümumi hal deyil. Koqnitiv dilçiliyin bir fərqliliyi də onun nevrologiya və neyropsixologiya ilə də bağlantılarıdır. Həm koqnitiv, həm də funksional dilçilikdə linqvistik bilik *“istifadə üçün bilikdir”* [39, s.52]. Hər iki linqvistik sistem insan idrakının bir hissəsi kimi görünür və dilə modulyar baxışı rədd edir.

Britaniya dilçisi J.B.Firs dilin funksiyasının araşdırılmasına yeni bir qapı açmış və təklif etmişdir ki, linqvistikanın bütün səviyyələrdə analizi cəmiyyətdə insan davranışı ilə bağlıdır. O, nəzəriyyəsində Malinovskidən təsirlənmişdir. Malinovski inanırdı ki, *“məna sözün passiv bir deyilişindən deyil, onun mədəniyyətlə bağlı funksiyalarının analizindən də asılıdır”* [74, s.12-12]. Hər iki dilçi dilə istiqamətçə sosioloji və kontekstdən asılı olaraq baxmışlar. Onların M.Halidayın əsərləri üzərində güclü təsirləri olmuşdur. Halidayın tətbiqi dilçilikdə böyük rolu olmuşdur. Dilçiyə görə, funksional nəzəriyyə dilə ünsiyyət forması kimi baxmaqla bağlıdır. Tək bir cümlə və ya söhbət çoxlu fərqli funksiyaların eynizamanlılığı çərçivəsində qarşılıqlı əlaqədədir. Funksional nəzəriyyə ideyası dil öyrənmə və öyrətmə prosesində də qəbul edilmişdir. Çünki o, funksional və kommunikativdir.

İkinci dilə funksional yanaşma qrammatik dəqiqlik tələb edir. Funksional qrammatika qrammatikanın necə işlədilməsinə diqqət yetirir. Dili funksional şərtlərdə təsvir edən qrammatik sistemlərin inkişafına insanların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə vasitəsi kimi nəzər yetirir. Halidaya görə, funksional qrammatika formal olmaqdan

çox funksionallığa əsaslanır. Halidayın əsas məqsədi funksional qrammatikanın mətni başa düşməkdə olan töhfəsi idi. Yəni funksional qrammatika dilin məna sistemi çərçivəsində ifadə edilir. Formalarla müşayiət olunur və bununla məna dərk edilir. Beləliklə, funksional qrammatika əslində “təbii” qrammatikadır, yəni onda hər şey dilin necə işlədilməsinə istinad etməklə izah edilə bilər. Əksər təlimçilər qrammatikanın öyrədilməsində ənənəvi ilə yanaşı, struktur yanaşmalardan daha çox istifadə ediblər [47, s.246-248]. Bu cür yanaşmaların tədqiq edilməsinin səbəbi müasir dövrdə həyatın bütün aspektlərinin qlobalaşmasıdır, yəni ikinci dil öyrənənlərin multimedia və digər ünsiyyət vasitələri ilə bütün dünya üzrə mədəniyyətlərarası anlaşmasını əldə etmələridir. Bu addım dilə funksional yanaşma təlimatı vasitəsilə əldə edilir.

Dilə funksional yanaşma 1920-ci ildə London Universitetinin antropoloqu B.Malinovskinin əsərlərindən ilham almışdır [42, s.146-148]. Onun əsərləri funksional yanaşmanın iki müxtəlif konseptini təmin edir. Dilin başa düşülməsində vəziyyətin konteksti və ünsiyyətdə sosial və emotiv funksiyalara istinad etmək. Praqa məktəbinin yanaşmasında dil bir çox lazımı tapşırıq və funksiyalar həyata keçirən vasitə olaraq əyaniləşdirilir. İlk olaraq funksionalistlər dilə müxtəlif vəziyyətlərdə ötürülən mənaya diqqət edirlər, məsələn, dil istifadəçiləri hansı yollarla məna düzəltməyə çalışırlar, şəxsi ünsiyyət məqsədlərinə necə çatırlar və s. [59, s.229-231].

Koqnitiv dilçiliyin ilkin xüsusiyyəti linqvistik analizi bizim idrak haqqında bildiklərimizə uyğun analiz etməkdir. Koqnitiv dilçilik son dərəcə çoxlu informasiyanın insanın beyində necə formalaşdığını və düşünərkən insanın ondan necə istifadə etməsini öyrənməyə çalışır. N.Xomski yazır: “*Dil nəzəriyyəsi insan psixologiyasının tam xüsusi bir mental orqanıdır*” [18, s.322]. Beləliklə, koqnitiv dilçiliyin məqsədi təkcə linqvistik datanı təsvir etmək, təqdim etmək və sistemləşdirmək deyil, həmçinin dilin daha universal aspektlərlə necə əlaqəli olduğunu göstərməkdir [62, s.118]. Koqnitiv dilçilik hər hansı nəzəri konseptlərin və linqvistik kateqoriyaların koqnitiv əlaqələndirilməsidir ki, onlara da linqvistik modellərlə istinad edilir. Koqnitiv dilçilik özünün bütün təzahürü ilə əsas önəmi mental ifadələrin çeşidlənməsi və formalaşmasına qoyur [65, s.225]. Bu, obyektləri

müxtəlif cür dərk etmək kimi xüsusiyyətləri ehtiva edir, yəni varlıqları ya ayrı varlıqlar kimi, ya bütöv bir sistem halında, yerini dəyişdirən, şaquli/artan, ya da yaxınlıq/uzaqlıq əlaqələrində mövcud olan kimi qəbul edir.

Bütün bu koqnitiv prinsiplərin işığında dil-idrak əlaqəsi sadəcə kənar dünyanın əks olunması kimi deyil, həm də dünyanı formalaşdırma vasitəsi kimi ortaya çıxır. Əsas koqnitiv prinsip dilin məna haqqında olması, bütün linqvistik vasitələrin mənanı ünsiyyət zamanı çatdırmaq üçün icad edilməsidir. Əgər məna linqvistik strukturun ayırıcı özəlliydirsə, o zaman bu strukturlar haqqında dəyişkən və dinamik olaraq düşünməliyik. Koqnitiv dilçilik məna kontentini həm də şərhəyönümlü əhatə edir, yəni kontentin formalaşdığı yol xüsusi qavrayışlaşdırmadan asılı olur. Beləliklə, linqvistik strukturlarla çatdırılan məna həm leksik, həm də sintaktik xüsusiyyətcə qavranılan hesab edilir.

İnsanlar təcrübə və vəziyyətlərinə alternativ yollarla məna yükləyirlər. Nəticədə hətta mənada hiss olunmayan fərqliliklər sinonim kimi dərk edilir ki, bu da onların müxtəlif konseptuallaşmaya əsaslandığı kimi iddia edilə bilər. Hər bir konstruksiya tərəfindən formalaşan formal fərqlilik semantik-koqnitiv mənada vurğulanır və əks olunur. Biz ona görə inanırıq ki, semantik faktorlar affirmativlik kimi hakim sintaktik kateqoriyanın başa düşülməsi üçün önəmlidir. Fakt odur ki affirmativlik tək bir formal kateqoriya ilə bağlı deyil, müxtəlif linqvistik fenomenlərlə birgə funksiyadadır. Dilin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərindən biri dili kodlama və canlandırma üçün olan alternativ ifadələrin düzülüşünü təmin etməkdir. İfadələr çox vaxt funksional olaraq ekvivalentdir, ancaq hər şeyə rəğmən onların çatdırdıqları kodları qarşılaşdırmaqla mənaca fərqlənirlər. Digər nəzəriyyələrdən fərqli olaraq koqnitiv dilçilikdə forma və funksiyaya ayrılmaz kimi baxılır. Dilə koqnitiv olaraq yanaşmalarda qrammatika və leksika bölünməz bir şeyi formalaşdırın kimi görülür və mənanı müxtəlif səviyyələrdə kodlayır ki, bu da çeşidlənmənin yüksək dərəcəsi ilə irəliləyərək xarakterizə edilir. Əgər həm qrammatik kateqoriyalar, həm də leksik parçalar mənalı vahidlər olsa, onların mənalı da gərək bir-birinə uyğun olsun ki, daha uyğun kombinasiyalar əmələ gətirsinlər. Bu da “konstruksiya” konseptinə qrammatik və leksik yarım sistemlər arasında vasitəçi kimi baxmağa bir səbəbdir.

Koqnitiv dilçilik istifadə əsaslı yanaşma olduğu üçün danışıq dilinin istifadəsinin əhəmiyyətini vurğulayır və real danışıq dilinə baxmaqla koqnitiv təməllərin dərinliklərinə nüfuz edə bilməyi təkcə dilin istifadəsi ilə deyil, dilin quruluşu vasitəsilə də etməyi hədəfləyir [144, s.250-252].

İstifadə əsaslı perspektivin qəbul edilməsinin koqnitiv dilçilikdə mənanın başa düşülməsi yolunda ciddi nəticələri var. Yəni mənanın ortaya çıxması istifadənin bütün çeşidlərindən əmələ gəldiyini iddia edir. Buna baxmayaraq məna gərək iyerarxik şəkildə təşkil edilsin və ümumiləşdirilsin. Bu baxış Lonqakerin “bilyard topu modelində” təmsil edilmişdir. Onun nəzəriyyəsində budaq cümlənin əsas elementləri, feillər, təməl elementlər hiyerarxiya düzəldir. Feil və iştirakçılar ən aşağıda, zaman içəridə, təməl elementlər ən yüksəkdə yerləşir. Lonqakerin “bilyard topu modeli” ilə əlaqəli olaraq affirmativlik və mənalara gərək linqvistik ifadələrin ən yüksək qatlarından birinə aid olsun [144, s.58]. Affirmativlik kimi dərəcələnmə fenomeninin doğru başa düşülməsi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan vəziyyət insanın kateqoriyalaşdırma biliklərində və kateqoriyaların prototip quruluşlarında yerləşir. İşin gerçəyinə baxılırsa, məfhumlarla əlaqəli kateqoriyalar bizim formalaşdırdığımız dilin və düşüncənin onurğa sütunudur. Bizim məna düzəltmə gücümüzün çoxu konseptual kateqoriyalar sistemindən və onların bizim düşüncəmizdə təşkil edilmə yolundan asılıdır.

Koqnitiv dilçilikdə kateqoriyalaşma Eleanor Roşi tərəfindən diqqətlə incələnmiş prototip modelinə əsaslanır. 1970-ci illərdə formalaşmış prototip nəzəriyyəsi ənənəvi və şərtləri olan klassik ikili qiymətləndirmə məntiqinə əsaslanan Aristotelin klassik kateqoriyalaşma modelindən radikal bir ayrılma idi [69, s.308]. Kateqoriyalaşma geniş həcmdə kateqoriyanın var olduğu sistemin xüsusiyyətlərdən asılıdır. Roşi iddia edir ki, *“bu kateqoriyalar kateqoriya üzvləri arasında hiss edilən eynilikləri maksimallaşdırır, böyüdüür, ziddiləşən kateqoriyalar arasındakı bənzərlikləri isə minimallaşdırır* [141, s.148]. Nəticədə kateqoriyalar prototip effekti ortaya qoyaraq dərəcələnilər. Onların içində üzvlük dərəcələri, bəlli olmayan sərhədləri və mərkəz üzvləri vardır. Bundan əlavə onlar subyektivdir və elmi taksonimliyi (sinifləndirmə) əks etdirmir. Konseptual metaforalar qavrama formaları ilə yanaşı motor hərəkət və

sensor qavrayış konseptuallaşmaları vasitəsilə subyektiv təcrübə və mühakimə konseptlərinə də imkan verir. Linqvistik kateqoriyalar mental ifadələrlə təyin edilir və mənbə ifadələrinin əks olunması kimi izah edilir. Mənbə hədəfdir. Konseptual metafora nəzəriyyəsini izləyərək belə ümumiləşdirmək mümkündür ki, biz, əslində, affirmativliyi, onun mənbəsini və mənşəyini təyin etməliyik.

Həkk edilmə, idrak nəzəriyyələrinə görə isə konseptlər bizim hərəkət qavrayışlarımızın mental simulyasiyası vasitəsilə tərtib edilir. Koqnitiv dilçilikdə konsept əsas anlayışdır. Sözlə əlaqəli olan konsept xalqın mədəniyyətinin əks olunduğu bir çox dil vahidlərində, məsələn, frazeoloji birləşmələr, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində obyektivləşir [31, s.122]. İnsan şüurunda mədəniyyətin əsas bazası konseptdir. Məntiq və təfəkkürlə bağlı olan bu termini ilk dəfə filosof Anselm Kenterberili (1033-1109) təqdim edib. Latın dilindəki mənalarından biri əlaqə, kod, sistem, hüquqi aktların imzası, cümlə və sairədir [34, s.198].

“Conceptual blending” (“konseptual əlavələr”) termini isə daha çox G.Faykanner və M.Turner ilə bağlıdır. Tarixən konseptual qarışım iki ənənəvi nəzəriyyədən, qavrayış metafora nəzəriyyəsi və mental boşluqlar nəzəriyyəsinəndən əmələ gəlib. Qavrayış metaforalarının əksinə olaraq qarışımlar daha çox məna konstruksiyasının dinamik aspektləri ilə asanlıqla əlaqələnir. Lakin konseptual metaforalarla müqayisədə konseptual əlavələr mücərrəd düşüncə və koqnitiv prosesin artması üçün daha adekvat şəkildə hesablanı bilər. Aristotelə görə, “*metafora – dil qaydasının pozulmasıdır, lakin bu pozulma əşyaların qohumluq əlaqələrinin dərkini aktuallaşdırır*” [48, s.302].

Əslində, danışanlar özləri diskurs domenləri təşkil edirlər ki, bu zaman məna yenidən konseptləşməyə və dəyişilməyə məruz qalır. Məna prinsipinin izlənməsi diskurs və kontekstdən asılı olur.

Beləliklə, koqnitiv və funksional dilçilik məsələləri bir-birini tamamlayıcı olaraq görünür. Yəni onların eyni obyektə olan müxtəlif aspektlərdə baxışları olsa da, əsas ideyalarının dilə istifadə əsaslı yanaşma olduğuna görə bənzər yanaşmaları daha çoxdur.

2.1.1. Dilə konstruktiv yanaşmalar

Konstruktiv öyrənmə prosesi dil öyrənənlərin hazır biliklərinə əsaslanan daxil olmaqda olan informasiya və inteqrasiya vasitəsilə yeni biliklər formalaşdırdığı bir prosesdir. Konstruktiv yanaşmaların əsas rolu dildə istifadə əsaslı yanaşmaya aiddir. Konstruktiv yanaşmanın “atası” Piyet hesab olunur. İstifadə əsaslı yanaşmada ünsiyyət prosesində linqvistik bacarıq danışanın həyatı boyu toplamış olduğu təcrübəsinə əsaslanır. Konstruktiv yanaşmaya görə, öyrənən öyrənmə prosesində aktiv olmalı, yeni informasiya qəbul etməli və onu idrakına uyğun formalaşdırmalıdır. Xüsusi linqvistik konstruksiyalar bizim həm dilləri, həm də dillərin təbiətini dərk etməyimizi formalaşdırır. Konstruktiv yanaşmanın görkəmli nümayəndələri Goldberg, Kroft, Filmordur. Lonqakerin də qrammatikası müəyyən nöqtəyi-nəzərə konstruktiv sayıla bilər.

Konstruksiya xüsusi funksiya ilə bağlı olduğuna görə dilin formal strukturunda ona növ, çeşid kimi baxılır. Affirmativlik də məna-forma konfigurasiyasında ifadə edilən konstruksiyadır. Lakin affirmativliyin səciyyəvi konstruktiv başa düşülmələri onun daxili quruluşunda və mürəkkəbliyə dərəcəsində fərqlənə bilər. Konstruktiv yanaşmanın qrammatik kateqoriyada ortaya çıxan əsas semantik nüanslardan bəhs edərkən çoxlu üstünlükləri olduğu görünür [60, s.258]. Konstruksiyaların müstəqil olaraq mənası olduğunu hesab etmək olar. Goldberg hesab edir ki, “*konstruksiya feillərin müstəqil, ancaq qarşılıqlı əlaqədə olmasını tanımaq üçün konstruktiv mənanın xüsusi xüsusiyyətində, feil və konstruksiya prinsiplərində və konstruksiya arasındakı əlaqələrdə diqqətə alınmalıdır*” [61, s.375]. Bu, affirmativliyin başa düşülməsində həlledicidir, çünki onun ən önəmli xüsusiyyəti qrammatik və ya leksik vahidlərlə yox, bu linqvistik kateqoriyanın inkarlaşma konstruksiyası kimi dərk edilən affirmativliklə bağlıdır. Beləliklə, konstruksiyaların onun aşağı səviyyəli komponentləri ilə təyin edilə bilməyən əlavə funksiyası vardır. Əslində, konstruksiya ayrıca şəkildə mövcud deyil, “ailə oxşarlıqları” adlanan struktural inventar

formalaşdırır. Bu model tipik olaraq leksik, qrammatik şəbəklər və dinamik sistemlər ifadə etmək üçün işlədilir. Belə ki, qrammatik formanın nisbi sabitliyi ilə qarşılaşmır. Affirmativlik həm leksik, həm qrammatik işarəli olaraq çoxlu kateqoriyaları əhatə edərək dərəcəvi fenomen kimi bütün xüsusiyyətləri daşıyır. Bundan əlavə onun konstruktiv ifadələrinin əksəriyyətinin mərhələli və hibrid strukturu var. Konstruksiyalar bütün mərhələləri ilə bütün dillərdə var [158, s.118]. Onlar həm çox sadə konfigurasiyaları, həm də məlumatın bir neçə qatlarını ehtiva edən daha geniş və qarışıq çeşidləri ifadə edə bilər. Məsələn, supraseqmental, sintaktik, semantik, pragmatik, ekstra linqvistik və s. Onlar sıradan olmayaraq, kompleks növlərin effektiv hesaba alınmasında vacibdirlər və dilin davamlı və sadə olan növləri ilə də ortaya çıxırlar. Affirmativliyin ən mühüm xüsusiyyəti tərkib hissələrindəki elementlərə həmişə bağlı olmayan pozitiv nəticələrə sahib olmasıdır. Bəzi tədqiqatçılar prototipləri əvvəl mövcud olmayan kateqoriyalar kimi, situasiyaya isə kontekst daxilində gözləməkdə olan çoxçeşidli strukturlar kimi baxmışdılar.

Koqnitiv dilçiliyin ən ümdə vəzifəsi koqnitiv elmi izləyərək, başqa sözlə konseptual sistemi araşdırmaqla bir çox sayda nəzəriyyə formalaşdırmaqdır. Buraya konseptual metafora, metonimiya, konseptual əlavələr (qaynaşma) daxildir.

Konseptual metaforalar düşüncənin, həmçinin subyektiv təcrübə konseptlərinin və motor və duyğu sensoru konseptuallaşması vasitəsilə ifadə oluna bilən mühakimələrə imkan verir. Linqvistik kateqoriyalar mental təsvirlərlə təyin edilir və mənbə əks olunması kimi izah edilir. İşarə və ya rəqəmlərlə göstərmə prinsipinə görə, hədəf mənbədir. Barsaloun isə fərz edir ki, qavrayış simvol sistemi olan konseptlər bizim qavrayışımızda mental simulyasilar vasitəsilə qurulur [78, s.252]. Konvensiyallaşdırma eyni çeşidli tətbiqlərin təkrar və davamlılığının ən önəmli nəticəsidir və yalnız ani olan mənanın təyin edilməsinin ikinci dərəcəlidir. Nəticədə “ani ortaya çıxma” xüsusiyyəti yaddaşda olan məlumatların təsdiqlənmə və qrammatikləşməsi və linqvistik/qeyri-linqvistik prosesə daxil olan ilkin koqnitiv funksiyasıdır. Lakoff sintaksis və dil ilə idrak arasında da linqvistik olmayan məkani idrak ilə bağlı nəzəriyyə formalaşdırmışdır [141, s.148]. Fərziyyə əsaslandırır ki, konseptual struktur kod sxemləri vasitəsilə üstəgəl metaforik köçürmələr ilə dərk

edilir. Əlavə olaraq metaforik bənzətmələrin özləri də kod sxemləri ilə başa düşülə bilər. Hər bir dildə məkani əlaqələr sistemi vardır. Koqnitiv dilçilikdə araşdırma göstərir ki, verilmiş dildə məkani əlaqələr obraz sxemləri içərisində parçalanır, ayrılır və bu konseptual kod sxemləri universal olaraq ortaya çıxır [75, s.18]. Obrazlar vizual səhnələrdə ortaya çıxır. Nəticədə bu məkani əlaqələrin formalarında reallığı görə bilərik. Məsələn, *bağda sürü halında uçuşan arı sürüsü (bees swarming in the garden – bağda qaynaşan arılar), konteynerdəki süd (milk being in a container – konteynerdəki süd)* [158, s.112]. Beləliklə, məkani əlaqələr reallıqda obyektiv deyil, daha çox onlar bizim gördüyümüz məkanlar vasitəsilə düşüncəmizdə sıralanır. Belə görünür ki, məkani əlaqələrin sistemi beyində şifrələnir və orada kodlanmışdır. Bu da ən mühüm fundamental və primitiv koqnitiv mexanizmi sistemdə formalaşdırmağa imkanı verir. Məkani əlaqələr özləri bu mexanizm ilə formalaşır, ancaq belə aydın olur ki, bu mexanizm bizim məkanı dərk etməyimiz yolu ilə ortaya çıxmışdır.

Konstruktiv yanaşmaların məqsədi odur ki dil haqqındakı faktların hamısı nəzərə alınmalıdır. Bu sahədə tədqiqat aparənlər mübahisə edirlər ki, konstruksiyalar daha ümumi və qarışıq məsələlərə işıq salırlar. Hələ Aristotelin zamanından qrammatikada konstruksiyaların araşdırılması əsas məsələ idi. Konstruktiv yanaşmalar generativ yanaşmanın əsas ideyalarını paylaşırırlar [63, s.33-34]. Eyni zamanda hər iki yanaşma hesab edir ki, strukturları birləşdirməyin yolu olmalıdır ki, yeni fikir yarada bilsinlər. Hər iki yanaşma dili koqnitiv sistem hesab edir və strukturları birləşdirməklə yeni cümlələr formalaşdırmağın mümkünlüyünü vurğulayır. Generativ yanaşmanın fərqi ondadır ki, dilin təbiəti onun semantika və diskurs funksiyalarından ayrı şəkildə formal strukturları aşkara çıxarmaq olduğunu hesab edir. Funksional fərqliliklərə çox diqqət edilmir və mənanın sözlərin mental idrakından əmələ gəldiyi iddia edilir.

Konstruktivistlərin əsas görüşlərini ümumiləşdirsək, bu qənaətə gəlmək olar ki, təsvirin bütün mərhələləri forma cütlərinin semantika və diskurs funksiyasında ehtiva edilir. Buraya morfemlər, sözlər, idiomlar və bütün mücərrəd ifadələr daxildir. Konstruksiyalar ümumi koqnitiv üsulları öyrənməklə idrak edilir. Dilə səciyyəvi olan ümumiləşmələr bizim linqvistik olmayan biliklərimizdə yer tutan daxili şəbəkələr, dil

biliklərimiz isə konstruksiya şəbəkələri vasitəsilə əldə edilir.

“To slice” (kəsmək) feilinin müxtəlif konstruksiyalarda işlənməsinə baxaq.

He sliced the bread (O, çörəyi kəsdi).

Pat sliced the carrots into the salad (Pat kökləri salatın işərisinə doğradı).

Pat sliced the box open (Pat qutunu kəsdi) [99, s.324].

Bütün bu ifadələrdə “doğramaq” feili nəsə iti bir şeylə kəsmək mənasındadır.

Koqnitiv dilçilikdə əsas açar söz – *embodiment*, yəni *həkk edilmədir*. Mental və linqvistik kateqoriyalar mücərrəd həkk olunmadan, insandan müstəqil ola bilməz. Biz kateqoriyalarımızı yaradır və təcrübələrimizə əsaslanaraq başa düşürük. İnsani konseptual kateqoriyalarda sözlərin və cümlələrin mənaları sadəcə olaraq hər hansı səviyyədə linqvistik strukturlarda bir qrup universal mücərrəd ifadə edilmiş simvollar xüsusiyyətlərinin birləşməsi deyil. Bu strukturların və mənaların çoxu ya az, ya da çox dərəcədə təcrübələrimizdən, xüsusilə fiziki təcrübələrimizdən ilhamlanır. Konstruktivistlərin əsas görüşlərini ümumiləşdirsək, bu qənaətə gəlmək olar ki, təsvirin bütün mərhələləri forma cütlərinin semantika və diskurs funksiyasında ehtiva edilir. Buraya morfemlər, sözlər, idiomlar və bütün mücərrəd ifadələr daxildir. Konstruksiyalar ümumi koqnitiv üsulları öyrənməklə idrak edilir.

2.1.2. Affirmativlik və koqnitiv modelləşmə

Koqnitiv modelləşmənin ən aktiv sahəsini belə bir sual düşündürür. Biz qavrayış varlıqlarını necə öyrənirik. Məsələn, radioloqun rentgen şəkillərini, bioloqun isə vəhşi və zəhərli göbələkləri kateqoriyalaşdırdığı kimi insanlar da dil biliklərini necə kateqoriyalaşdırırlar. Koqnitiv model kateqoriyalaşmasını prototip modeli adlandırmaq olar. Bu modelə görə insan hər kateqoriyadan olan nümunələri ömür boyu öyrənir. Yəni bir hədəf təqdim ediləndə bu hədəfin bənzərliyi hər bir kateqoriya üçün ayrıca dəyərləndirilir və yaddaşda saxlanılır. Koqnitiv dilçilər üçün dilin dərk edilməsi sadə bir mental proses deyil. İnsan hər hansı bir nitqə qulaq asanda, bir mətn oxuyanda əks tərəfdə olan dinləyicidən tam fərqli prosesdə olur.

Koqnitiv dilçiliyə görə, linqvistik bilik və ensiklopedik bilik arasında aydın sərhədlər yoxdur. Məna xüsusiyyətcə ensiklopedikdir və ona görə də denotativ

aspektləri konotativ olanlardan ayıra bilmərik.

Amerika dilçilərindən L.Blumfeld və E.Sepir müxtəlif dillərə məxsus universal modellər yaratmaqla ilk cəhdləri etmişlər. E.Sepirə görə, *“insan dünyanı dərk etdiyi kimi, dil vahidi şəklində modelləşdirir”* [105, s.128].

Lonqakerə görə, *“koqnitiv modellər semantik vahidi xarakterizə edən kontekstlərdir”* [145, s.88]. Lonqakerin klassik baxışına görə, “Monday” (bazar ertəsi) sözünün mənası bizim üçün həftənin günlərindən biridir. Amma biz bu sözü “week/həftə” konseptinə istinad etmədən təyin etməyə çalışsaq, bu tamamilə mümkün olacaq. Yəni biz onları xüsusi konseptual mühitə yerləşdirməsək, onu “təyin etmə” prosesimiz çətin olacaq. Yalnız müvafiq konseptual idrak bizə lazımı bilik və informasiya gətirməyə kömək edir. Buna görə də Lonqaker vurğulayır, *“bütün linqvistik vahidlər müəyyən dərəcədə kontekstdən asılıdır. Əksər konseptlər digər konseptlərin presuppozisiyasıdır və gizli və ya aşkar şəkildə referantsız təyin edilə bilmir”* [144, s.112].

Son zamanlarda koqnitiv dilçilikdə koqnitiv modellər gündəmdədir. Rumelhartın “sxemləri”, Abelsonun “kod bloqları” biliyi təmsil etmək üçün vasitələrdir. Koqnitiv dilçilikdə araşdırılan kod sxemi, metafora, metonimiya və simvolik modellər kimi koqnitiv modellər də vardır [95, s.117]. Koqnitiv idrak məfhumuna oxşar Lakof və Filmorun da öz fikirləri vardır. Lakof onu ideallaşmış koqnitiv modellər (İKM), Filmor isə freymlər adlandırır. Onun fikrincə, freym və semantika ümumi və birgə anlayışlardır. Fillmorun fikrincə, freymlər mətnin, diskursun idrakı prosesində şərh olunur. Freymin aktivləşdiyi durumda mətnin fraqmenti olan fikirlər üzə çıxarır. V. Demyankovanın fikrincə, *freym anlayışı az və ya çox dərəcədə konvensional təbiətə malikdir və ona görə də mədəniyyətin xarakterini tipikləşdirir* [67, s.112]. Digər tədqiqatlarda da freym anlayışına koqnitiv model kimi yanaşılır. Freym məfhumunun köməyiylə leksik və frazeoloji vahidlər dərk edilir və insanın bilik dərəcəsi müəyyənləşir. Ümumilikdə, koqnitiv modellər informasiya xəritəsidir. “İnsan və gül” sözlərini freym çərçivəsində düşünsək, o mənədadır ki, insan gənc çağında gül kimi tərəvətli olur, qocalanda isə gül kimi solur.

Lakofa görə 4 tiptə koqnitiv modellər vardır:

- 1) *“Propozisional modellər” elementləri, onların xüsusiyyətlərini və arasındakı əlaqələri səciyyələndirir. Lakof bunu Filmorun “freym”ləri ilə müqayisə edir;*
- 2) *“Kod-sxematik modellər” də sxematik görüntüləri, onların forması, tutum və trayektoriyasını səciyyələndirilir;*
- 3) *“Metaforik modellər” bir idrak çıxırından digərinə köçürmə edir;*
- 4) *“Metonimik modellər” iki element arasında əlaqəni saxlayan vasitə kimidir [141, s.138].*

Metonimik modellər, həmçinin stereotiplər, sosial stereotiplər, tipik nümunələr, paraqonlar, yarım modellər olaraq prototip effektlərin mənbələridir. Bəzi hallarda 1 model sadəcə sözün mənasını təyin etmək üçün kifayət etmir. Ona görə də koqnitiv modelləri “zəncir” kimi təyin etmək lazımdır. Lakof bu modelləri *“cluster”* (*“saxım”, “kütlə”*) adlandırmışdır [126, s.143]. Məsələn, “mother/ana” sözünün koqnitiv modeldə mənalmasına baxaq. Ana sadəcə doğan, dünyaya gətirən şəxs deyil, həmçinin uşağa baxandır. Yəni “mother” sözünün idrak üçün bir neçə koqnitiv model zəncirinə ehtiyacı var.

- 1) Doğum modeli (the birth model);
- 2) Qadın modeli (the genetic model);
- 3) Doyuran model (the nurturance model);
- 4) Həyat yoldaşı modeli (the martial model);
- 5) Genetik modeli (the genealogical model).

Metafora və metonimiya iki əsas təsəvvür etmə koqnitiv mexanizmidir [148, s.112]. Onlar koqnitiv dilçilikdə nitq fiqurları deyil, konseptual modellər arasında “köçürmə” və ya “əks etdirmə”dir. Fərq ondadır ki, metaforada köçürmə müxtəlif təcrübi modellər arasında olur. Metonimiyada isə eyni idrak arasında baş verir.

Paraqonlar (nümunələr) – İndividual kateqoriya üzvləri olaraq idealları təmsil edir. Məsələn, Ronaldo, şübhəsiz ki, dünyanın ən yaxşı futbolçusudur, yaraşıqlıdır, zəngindir, xeyirxahdır, müsəlmanları da çox sevir. Yaxşı ata və uğurlu futbolçudur. Yəni dünyanın əksər yerlərində Ronaldo futbol paraqonunu təmsil edir.

Mersedes lüks maşındır və lükslüyü təmsil edir. Xomski generativ dilçiliyin görkəmli nümayəndəsidir. Paraqonlar bütöv bir kateqoriyanı təmsil edərək

kateqoriyanın digər üzvlərinə qarşı normaları da təyin edirlər.

Görkəmli nümunələrdən olan Oksford universiteti ideal bir universiteti təmsil edir və koqnitiv modellərin bir nümunəsidir.

Nisbi modellər – Lakof bu termini “təsəvvür vasitələri” kimi yox, metafora və metonimiyadan fərqli olaraq faktiki bilgilərə əsaslanan ortada bir termin kimi də işlədir. Məsələn, bizim bilgimizdə restoranda yemək sifariş etmək ilə bağlı nisbi “qaydalar” vardır.

Koqnitiv bir modeldə hər bir element düşüncə kateqoriyasına uyğun gəlir. Koqnitiv bir model konsepti ya dərəcələndirərək, ya da dərəcələndirməyərək xarakterizə edilir. Koqnitiv modellərin ideallaşmış xarakteri də var. Modellər aydın sərhədləri və lazımi şərtləri olan kimi təyin edilir. Onlar prototip effektdən baş verdiyi üçün ideallaşırlar. Belə ki, mövcud vəziyyətdən ortaya çıxan çox ideallaşmış vəziyyətlərə uyğun olaraq təyin edilə bilirlər. Koqnitiv dilçilik üçün metaforanın izahı çox genişdir. Koqnitiv dilçilik iddia edir ki, metafora insan dili və idrakının mərkəzində yayılmış xüsusiyyətidir. Metaforalar duyğu motor domenlərindən gələn ənənəvi kodlamanın subyektiv təcübənin idrak cığırıları üçün istifadə edilməsinə imkan verirlər. Beləliklə, konseptual metafora nəzəriyyəsi bir ideya və ya konseptual idrakın necə başqa birinin şərtləri altında dərk edilə bilməsini izah edir. İ.Riçards “Ritorikanın fəlsəfəsi” əsərində qeyd edirdi ki, “*metafora yalnız linqvistik fenomen deyildir, insanın düşüncə tərzidir*” [85, s.112]. Riçardsdan ilhamlanaraq C.Ləkoff və M.Conson metaforanı yeni aspektdən izah etməyə çalışdılar. Onlar metaforanı insan düşüncəsi və davranışı ilə bağlı olan konseptual fenomen kimi təqdim etdilər [18, s.23].

Konseptual yanaşmada metaforalar mənbə idraki cığırından hədəf idraki cığırına keçiddir. Bəzən də leksik kodlamayı qoruyub saxlayır. Lakofa görə, “*konseptual metaforaların ən görkəmli xüsusiyyəti mənanı qoruyub saxlamasıdır*” [64, s.68]. Love – sevgi, anger – qəzəb metaforik konseptlərdir. Bizim qavrayış sistemimizə xas olan konseptlər zaman/miqdar/vəziyyət/məqsəd/modallıq və s. kimi metaforalar vasitəsilə dərk edilir. Bunlar elə konseptlərdir ki, onlara normal olaraq dillərin qrammatikləşməsi də daxildir. Əgər onlar, həqiqətən, təbiətə metaforikdirsə, o

zaman metafora qrammatikanın mərkəzi olur. Metaforanın xüsusiyyəti elə bir prosesdir ki, onun vasitəsilə biz mücərrəd konseptləri dərk edir və mücərrəd səbəbləri həyata keçiririk.

Happy is up (Xoşbəxtlik yuxarıdır, yəni xoşbəxtlikdən uçmaq. Burada xoşbəxtlik məfhumu “yuxarı” məkani anlamı ilə əlaqələnmişdir) [121, s.115]. Metafora fundamental olaraq linqvistik yox, konseptualdır. Metaforik dil konseptual metaforanın səthi ortaya çıxmasıdır. Baxmayaraq ki, bizim konseptual sistemimiz metaforikdir, onun önəmli hissəsi qeyri-metaforikdir. Metaforik anlaşılma metaforik olmayaraq başa düşülməyə əsaslanır. Konseptual metafor sistemi avtomatik, biixtiyar baş verir və hiss edilməyən cəhədlə istifadə edilir. Bizim metafora sistemi təcrübəni anlamaqda mərkəz nöqtədir. Metafora bənzərlikləri daha çox bizim təcrübələrimizə əsaslanır və dilin qrammatika və leksikasında mühüm rol oynayır [11, s.120].

Metaforik kodlamalar universaldır, bəziləri daha geniş yayılıb, bəziləri isə kultural əsəslidir. Virtual olaraq insan biliklərinin formalaşdığı idrak insan bədənidir və bu metafora mənbə domen kimi xidmət edir. Ümumi hədəf domenlər isə zaman, emosiyalar və vəziyyətlərdir [100, s.280-281]. Məsələn, körpələr bədənəri ilə “tutum” qavrayışları ilə tanış olurlar. Bir şeyləri ağızlarına qoyaraq təcrübə edirlər. Bu rutin olaraq davam edərsə, onlar əşyaları başqa konteynerlərə yerləşdirirlər. *In/out* konsepti ilə konsept bədənədən xaric obyektlərə köçürülür. Daha sonra bu konseptlər çoxlu başqa konseptlərə köçürülür (aşiq olmaq, çətinliyə düşmək, çətinlikdən çıxmaq və s.) Bu metaforik genişlənmələr idrak edilir və yüksək dil xüsusiyyətlidir. Metafora prosesinin özü də yaygın bir universal hadisədir və bütün dillər üçün geniş yayılmış fenomendir. Məsələn, faktır ki, ingilis dilində *fire/yanğın* kodu qəzəbi başa düşən mənbə domenidir. *She is hot white with rage (qəzəbdən ağarmışdı)* [100, s.27] o deməkdir ki, ümumi bilinən insan təcrübəsi olan qəzəbi alışqanla əlovlandırma biləcəyimiz bir şeydən prototip olan metafora uyğun informasiya ilə motivə edilmişdir. O, mənbə domeyni barədə bir faktı açsa da, bəziləri bunu gizlədir. Metonimiya isə nəyisə bir şeyin bir hissəsini təmsil etməsidir. Dildə və mədəniyyətdə müəyyən metaforalar konvensiyallaşmışdır. İnsanlar üçün ən ümumi hal nəyisə bir şeyin ən asan dərk edilən və başa düşülən aspektini götürməkdir. Metonimik

mənbələr prototip effektlərin əsas fenomenidir. Belə effektlərin əsas mənbəsi metonimiya. Metonimiya ona görə koqnitiv mexanizmdir ki, onun məqsədi “vurğulamaqdır”. Metafora və metonimiya qrammatik məna və formanın, eyni zamanda leksikanın geniş bir hissəsini təyin edir. İmaginativ koqnitiv mexanizmlər olan metafora və metonimiya sadəcə bədii üslub vasitələri deyil, onlar həmçinin mental əks olunmalardır [87, s.115-116]. Yəni bir təcrübə çıxırından fərqli təcrübə çıxırına aparırlar və onlar normalda bixtiyari şəkildə baş verirlər. Metafora zamanı ikinci təcrübə idrak çıxır qismən birincinin şərtlərində başa düşülür. Həkk olunma çıxır mənbə və ya “donor domen” adlanır, digəri isə hədəf və ya qəbul edən idrak çıxır adlanır. Əksər kateqoriyalar mücərrəd ideal hallarla şərtlənərək başa düşülür. İdeallar aktual əhəmiyyətli kateqoriyalardır. İdeallar vasitəsilə çoxlu kultural biliklər təşkil edilir. Bizim ideal evlər, ailələr, ideal işlər, işçilər və s. haqqında biliyimizdir. İnsanlar üçün bənzər, yaddaqalan, ya da önəmli nümunələri kateqoriya kimi dərk etmək çox ümumdür. Məsələn, dostumuz vegeterianırsa, dostumuzu digər vegeterianlara ümumiləşdirməyə meyl edəcəyik. Lakof iddia edir ki, “*bəzi kateqoriyalar ideallar kimi başa düşülür*” [141, s.148]. Bunlar tipik və stereotipik nümunələrlə qarşılaşır. Məsələn, *siyasətçi – politician* kateqoriyası üçün bizim idealımız onun çalışqan, alturist biri olmasıdır. Bu siyasətçilər haqqında *eqoist, güc hərisi* stereotip fikirlə ziddiləşə bilər. Bizim ideallarımıza istinad edərək söylədiyimiz “He is a great politician” (O, əla siyasətçidir) pozitiv bir dəyərləndirmə kimi şərh edilsə də, bizim sosial stereotipimizdə eyni ifadə neqativ bir dəyərləndirmə kimi də şərh edilə bilər.

Koqnitiv modellər biliklərin “yerləşmiş” quruluşlarına da aid ola bilər, həmçinin bura daha mücərrəd varlıqlara bağlı biliklər aiddir. Sevgi/nifrət. Onlar müxtəlif səviyyələrdə detalları həyata keçirir.

Leksik konseptlər çoxlu koqnitiv modellərlə gerçəkləşə bilirlər. Koqnitiv modellər digər bir-biriylə əlaqəli olduğuna və başqalarından təsirlənə bildiyinə görə leksik konseptlər potensial olaraq şəbəkə konseptual biliklərlə əlaqəlidir. Leksik konseptlə implisit əlaqəli olan koqnitiv modellər ilkin koqnitiv modellərdir. İlkin koqnitiv modellərin alt yarımqrupu ikincili koqnitiv model adlanır. Bu cür ayırım

ədəbi və məcazi dilin istifadəsinin ayırımı üçün vacibdir. Leksik konseptlə koqnitiv model profili arasındakı əlaqələri təsvir etməyin yolunu belə göstərmək olar.

Məsələn, *İngiltərə* leksik konsepti çoxsaylı koqnitiv modellərə çatmağı təmin edir. *İngiltərə – millət/dövlət/milli idman növləri/siyasi sistem/dövlət başçısı* və s.

Leksik konseptlərlə əlaqələnən koqnitiv modellər arasında ayırım etsək, ilkin koqnitiv model profili aşağıdakı koqnitiv modellərdən ibarət olacaqdır. Coğrafi landşaft/millət/dövlət/mətbəx və s. Bu koqnitiv modellərin hər biri daha qarışıq bilgilərə çatmağı təmin edir. İngiltərədə insanlar müxtəlif idman növləri, futbol/reqbi/atletika ilə məşğul olurlar və s. Onlar bir çox Olimpiya oyunları və FIFA dünya kubokuna sahibdirlər. İlkin koqnitiv modellər ikinci koqnitiv modellərə yol açır. Məsələn, (*english electrola –ingilis seçki*) bir koqnitiv modeldir və (*political system – siyasi sistem*) koqnitiv modeli ilə əldə edilmişdir. Koqnitiv model bizim dünya ilə əlaqəmizdən, onu dərk etmək/hiss etmək qavrayışımızdan asılıdır. Leksik konseptlər linqvistik varlıqlardır. Linqvistik olmayan biliklərə çatmağı əldə edir. Situativ işlənmədə leksik konseptlər informativ xarakteri təmin edir. Bu isə mümkün semantik potensialla əldə edilir. Koqnitiv dilçilikdə linqvistik konseptlər əsaslı şəkildə təcrübələrimizə dayanır (fiziki/sosial/kultural). Filmor, Lakoff və Lonqakerə görə linqvistik formalar sadəcə “ipuclarıdır”. Bizim beynimizdə formalaşan konseptual strukturları aktivləşdirir. Mənalər bizim düşüncə və beynimizdə “yerləşmişdir” [105, s.46-47].

Leksik konsept seçimi məsələsi linqvistik və linqvistik olmayan xüsusi kontekst, yəni “doğru” bir leksik konsepti seçməli olan prosesdir:

The judge asked the defendant to approach the (bar) – Hakim ittihamçıya kürsüyə yaxınlaşmağı tələb etdi (bar).

The customer ordered her beer at the ()bar – Müştəri özünə piştaxtadan pivə sifariş elədi (bar) [94]. Burada “bar” kəliməsi bir çox leksik konseptlərlə əlaqəlidir, 1-ci cümlədə “bar of a court” hakimin oturduğu yer mənasında, 2-ci cümlədə isə “a bar in a public house”/“içki alınan və satılan yer” mənasındadır. Düzgün leksik konsept bu nümunələrdə linqvistik kontekstə görə seçilir [182, s.219].

Lakoff və Johnson vurğulayır ki, “*məkani əlaqələr bizim qavrayış sisteminin*

“*ürəyində*” *dayanır*” [82, s.150-151]. Biz yaxınlıq və uzaqlığı (nearness/farness – yaxınlıq/uzaqlıq) deyil, obyektlərin olduğu yeri görürük və onları yaxınlıq və uzaqlıq kimi qavrayırıq. Dil bir sistemdir və onun quruluş prinsipləri, düşüncə çeşidlərini əks etdirir. Ona görə də dilin sistematikasını araşdırmaq qavrayış prinsiplərini araşdırmaqdır. F. Sössürdə də müşahidə edildiyi kimi, hər bir dil tək parçalar halında yox, bütöv bir sistem kimi araşdırılmalıdır. Hər bir hissənin yalnız bir bütöv sistemə sadıq olan məna və funksiyası vardır. Sisteməliklik təkcə ayrı-ayrı dil sistemləri səviyyəsində deyil, həmçinin sistem əmələ gətirən hissələr içərisində təyin edilir. Beləliklə, quruluşun eyni çeşid və prinsipləri “öz eyni” (self-similar) yolla təkrar edilir. Koqnitiv modellər individual deyil, xalis subyektiv bilgi strukturlarıdır, ancaq hər hansı mədəniyyətə məxsus insanlar tərəfindən geniş şəkildə istifadə edildiyinə görə həm də kultural modellər adlanır.

Koqnitiv modellər, ümumilikdə, bizim təcrübəmizi strukturlaşdırmaq üçün işlədilir. Modellər bizim reallığı necə dərk etməyimizin konseptual ifadəsi kimi başa düşülə bilər və düşüncədə formalaşdığı üçün koqnitivdir. Müəyyən ümumi təcrübələrdən qaynaqlanaraq ortaya çıxdığına görə ideallaşmışdır. Koqnitiv modellərin nəticələri arasında kateqoriya strukturları və prototip effektləri də var. Onlar obyektiv olaraq təbiətə mövcud deyil, insanlar tərəfindən yaradılır.

2.2. Affirmativlik modallığın ifadə forması kimi

Modallıq dil sistemində yeni yaranan bir fenomen deyil. Sadəcə olaraq indiki mətn dilçiliyi sürətli inkişafı ilə yeni konsepsiya və kateqoriyalarda onun daha yaxşı başa düşülməsinə yol açmışdır. Modallıq kateqoriyasının formalaşmasında kommunikativ modal elementləri mühüm rol oynayır. Qrammatik fikrin xüsusiyyətləri müxtəlif istiqamətli ola bilər. Bunların da arasında affirmativ-negativ modallığı göstərmək olar. Modallaşmış söz qrupları bir zaman aid olduğu söz qrupları ilə qrammatik əlaqələri itirirlər və cümlədə müxtəlif sintaktik ampulada çıxış edirlər [17, s.5-8].

Cümlə daxilində modal sözlər daha çox intonasiya, yüksək səs tembri, ritm ilə ifadə edirlər. Və bu yolla danışanlar verilən fikrə öz münasibətini ifadə edirlər.

Üslubiyyat nöqtəyi-nəzərən modal sözlər məhsuldar xüsusiyyətlər əldə etmişlər. Danışiq dilində dialoqlarda və şifahi nitqin digər nümunələrində onlar digər üslubi funksiyalarla da çıxış edirlər. Modallığın iki aspekti – obyektiv və subyektiv modallıq bir-birini tamamlayaraq cümlənin ümumi modal məğzini yaradır.

Fikrimizcə, affirmativliyin semantikasını hesaba almamaq və onun formal xüsusiyyətlərini məhdudlaşdırmaq tamamilə yanlış fikirdir. Affirmativ modallıq, ümumilikdə, linqvistik eyniləşdirməyə davamlı olduğu üçün ən azı üç səbəbdən analiz edilməlidir. Bunlara daxildir:

- 1) formal işarələnmə dərəcəsinin fərqlənməsi;
- 2) birdən çox qrammatik kateqoriyaya üzv olmaq;
- 3) digər modal kateqoriyalar, xüsusilə fikrə münasibət bildirməyə yaxın bağlılıq.

Affirmativlik digər modallıq növləri kimi eyni vəziyyətin dəyərləndirilməsi və onların müxtəlif “dünyalarda” mövcudluğu ilə əlaqəlidir. Çünki təbii dil daha mürəkkəb görüntü təqdim edir. Sanki orijinal ağ-qara ziddiləşməsi tədricən bozun bütün çalarlarında əmələ gəlir. Bu da problemlı qrammatik kateqoriyalar halıdır və affirmativ modallıq da onlardan biridir.

Modallıq sahəsində geniş mənada əksər tədqiqatçılar cümlənin bir hissəsinin dəyişilməsini və ya danışanın münasibəti ilə cümlənin məğzini də hesaba almaqla xüsusiləşməsini nəzərdə tuturlar. Daha geniş mənada modallıq bütöv cümlənin dəyişilməsi kimi ya cümlənin kontenti ilə, ya da danışanın münasibətini səciyyələndirən budaq cümlənin kontenti kimi başa düşülür. Bənzər şəkildə McGregor yazır: *“qütbləşmə və modallıq dəyişilmənin bir növüdür və bu, danışanların budaq cümlənin (clause) statusunu dəyərləndirməsidir”* [167, s.680; s.702]. Qütbləşmə durumunda danışan tərəfindən təyin edilən dəyərlər ya təsdiq, ya inkar olur, lakin modallıq fikrin bu iki qütb arasında olan orta sayılan ifadəsini əlaqələndirir. Modallıq potensial gerçəkliklər də daxil aktual akt və faktların subyektiv qiymətləndirilməsi ilə də baş verir. Narrog hesab edir ki, *“danışanın münasibəti şərtləri çərçivəsində modallığın təyini ciddiyyə alınarsa, kateqoriyanın genişlənməsi və potensial olaraq hətta digər səs, aspekt, zaman, danışanın müdaxiləsi və s. kimi qrammatik kateqoriyaların udulmasına aparıb çıxarar”* [131, s.322].

Givon qeyd edir ki, “*modallıq neqativlik və öncədən fərz etmə də daxil faktiki fərqliliklərin bütün növləri ilə əlaqəli olan kateqoriyadır*” [167, s.523]. Beləliklə, əgər modallıq danışanın münasibəti və qiymətləndirməsi kimi təyin edilirsə, o zaman affirmativlik də mümkün qavrayışlardan biridir. Affirmativ modallıq durumunda danışanlar öz fikirlərini ya vurğulamaqla, ya da əlavə komponent kimi dedikləri fikrin semantik strukturuna pozitiv dəyər ötürməklə ifadə edirlər. Bu növ affirmativ qütblük, inkarlaşmaya əks və ya neqativ kontekstlərdə irəli çəkilir. Modallığın digər növləri kimi affirmativlik leksik, sintaktik və praqmatik olaraq ifadə edilə bilər. Lakin əksər hallarda zəif affirmativlik qapalı, formal olaraq işarələnməmiş kateqoriya olur. Nəticədə neqativ cümlələr morfoloji və sintaktik olaraq təsdiq qarşılıqlarına nisbətən daha qarışıq olurlar və modallığın növü kimi inkarlığın statusu daha tez başa düşülür. Digər tərəfdən işarəli və emfatik affirmativliyin nadir sintaktik gerçəkləşməsinə az diqqət verilir. Bu cür affirmativlik zaman və aspektlə sıx bağlı olaraq, əsasən, feil tərkibinin içərisində işarələnir və inkarlaşmaya simmetrik qarşılaşdırmaya əsaslanır. Güclü affirmativ modallıq köməkçi feillərin geniş variantı və ya daha çox inkişaf etmiş konstruksiyalar ilə ifadə edilir, zəif affirmativ modallıq isə qısa variantlarda olur.

I love you. I do love you – Səni sevirəm. Səni çox sevirəm (qüvvətli deyim).

She's a painter – She is a painter. O, rəssamdır [178, s.56].

The Chinese restaurant will fall down – the Chinese restaurant will definitely fall down (Çin restoranı uçacaq – Çin restoranı, mütləq, uçacaq).

My aunt baked the bread. She really baked the bread – Xalam çörək bişirdi (O, həqiqətən, çörək bişirdi) [94].

Çoxsəviyyəli ifadə və çoxfunksiyalılıq modal sistemdə müşahidə olunan mübahisəli fenomendir. Baxmayaraq ki, köməkçi modallar idraki modalların prototip gerçəkləşməsi hesab edilir, bir çox feillər, isimlər, sifətlər, zərflər də idraki funksiyalarla əlaqəli idrak modallığını ifadə etmək üçün işlədilə bilər. İdraki vasitələr bildirilən fikrin etibarlılığı ilə əlaqəli müəyyənliyin müxtəlif dərəcələrində ifadə edə bilirlər. Hyland və Milston idraki vasitələri üç kateqoriyaya – yəqinlilik (yüksək gümanlıq), ehtimal, mümkünlük (orta mümkünlük), gümanlılıq (aşağı mümkünlük)

kimi bölmüşlər [172, s.102]. İdraki modallıq həm yazılı, həm şifahi yazanlar, həm də danışanlara imkan verir ki, müvafiq deyim mərhələsini aydınlaşdırsınlar. Lakin idraki modallıq doğma dili ingilis dili olmayan dil istifadəçiləri üçün dili yaxşı bilmədikləri halda dərk etməkləri çətin ola bilər.

Modallıq mənanın inkarı ilə təsdiqi arasında yerləşir, yəni prosesin gerçəkləşib gerçəkləşmədiyini göstərir. Halliday yazır: “*Modallıq pozitiv və neqativ qütblər arasında orta dərəcədədir*” [167, s.682]. Sosial kontekstdə insan dil istifadəçisi kimi öz linqvistik təcrübəsini mübadilə edir. Modallıq prosesində fikir mübadiləsi zamanı dil istifadəçisi öz təklif və şərhini də verə bilər. İngilis dilində affirmativ modallar bir çox qrammatik vasitələrlə dərk edilə bilər [158, s.102].

Modal operatorlarla ifadə olunan cümlələrdə *must/can/could/may/must* kontekstdən asılı olaraq mənə dəyişə bilər; Modal əlavələri kimi işlənən *certainly/definitely/probably/possibly/perhaps/maybe/surely* (əminlik bildirənlər) və s [16, s.18].

He certainly impressed me (O, həqiqətən, məni təsirləndirdi); I, think, he was very bright and talented (Məncə, O, parlaq və savadlı idi); The conversation was, indeed new to the students (Söhbət, həqiqətən, tələbələrə yeni idi); I'm probably going – it depends on the weather (Çox güman ki, mən gedirəm – bu havadan asılıdır) [178, s.67; s.97; s102].

Allow/believe/guarantee/guess/promise/suggest/wonder/wish/think/suppose kimi feillərlə.

Yes-yes; said Mr. Gordan, I think, that's a very good name! (Bəli-bəli, Cənab Qordan, məncə bu yaxşı addır!) [177, s.12].

I think he can solve the problem himself (Məncə, O, problemi özü həll edə biləcək); I believe he will pass the exams (İnanıram ki, o, imtahanı keçəcək) [93].

Aşağıdakı nümunədə də “inanmaq” feilinin və zərflərin üstünlük dərəcələrinin köməyi ilə güclü affirmativ modallıq yaradılmışdır.

What we think about ourselves becomes the truth for us. I believe that everyone myself included, is responsible for everything in our lives, the best and the worst. Every thought we think is creating our future. Each one of us creates our experiences

by our thought and our feelings (Özümüz haqqında düşündüklərimiz bizim üçün həqiqətə çevrilir. İnanıram ki, hər kəs, özüm də daxil olmaqla, həyatımızda hər şeyə, ən yaxşısına və ən pisinə cavabdehik. Düşündüyümüz hər bir düşüncə gələcəyimizi yaradır. Hər birimiz təcrübələrimizi düşüncəmiz və hisslərimizlə yaradırıq) [115, s.25-26].

Leksik modal köməkçilər olan *be able to/be apt to/be bound to/be due to/be going to/be likely to/have got to/had better*.

Many small children nowadays are able to browse the internet (İndi əksər balaca uşaqlar internetdə axtarış edə bilirlər) [178, s.33].

Modallıq bildirən ən ümumi sifətlər *sure/certain/likely/possibly/probably/willing* və s.

Ben is certain to attend his higher study in the USA (Ben, yəqin ki, ali təhsilini ABŞ-də alacaq) [94].

Ən ümumi feillərin üçüncü formaları *allowed/determined/obliged/required*.

Cars are allowed to park there (Maşınların orada parkinqinə icazə verilir).

Modallığın digər gerçəkləşməsi ya şəxssiz *IT* ilə başlayan, ya da *there* ilə başlanan və ardınca isim gələn cümlə tipidir. *It is a must that every Master's student conduct a field research (Mütləqdir ki, hər bir magistr tələbəsi çöl tədqiqatı aparsın)* [182, s.69].

Şərt budaq cümlələri. Bu tipli cümlələr də mümkünlük bildirən modal mənalar daşıya bilir. Çünki bir hərəkətin baş verməsi mümkünlüyü digər hərəkətin baş verməsi yəqinliyidir.

If green is mixed with yellow, it will become blue (Əgər yaşıl sarı ilə qarışdırılırsa, o zaman o, mavi olar) (müəyyənlik) [76, s.128].

Modal və əlavəsinin birləşməsi. *The Rector must always be ready to meet the demonstrators (Rektor həmişə nümayəndələrlə görüşə hazır olmalıdır).*

Modallığı obyektiv və subyektiv olaraq iki yarım tipə bölmək olar. Subyektiv modallıq şəxsi mühakimənin olduğu cümlələrin işlənməsidir. Obyektiv modallıq modallığın şəxsi fikrin üçüncü şəxs tərəfindən cümlədə işlənməsi və ya it əvəzliyi ilə başlayan cümlələrdir.

It is a must for him to continue his study abroad (Onun üçün təhsilini xaricdə davam etdirmək mütləqdir) [72, s.152]

Affirmativ modallıq aşkar və gizlin də mövcud ola bilər. Aşkar modallıqda modal operatorlar işlənir, gizlində isə modallıq aşkar ifadə edilə bilmir.

Probably the student has bought a medical dictionary (Çox güman ki, tələbə tibb lüğəti alıb) [2, s.118].

Dovning və Locki da modallığı mümkünlülük, gümanlılıq, lazımlılıq məfhumlarını əhatə etdiyi üçün semantik kateqoriya kimi qəbul edirdilər [54, s.32]. Amma modal sözlərin ən zəif xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onun nə xalis qrammatik, nə də leksik kateqoriya olmasıdır. Qrammatikləşmə yanaşması ilə baxsaq, güman ki, modallığın üç əsas linqvistik gerçəkləşməsi vardır və bu leksik, qrammatik davamlılıqda önəmli nöqtələrdə qurulmuşdur. Modallıq işarələrinin ilk qrupu leksik vahidlərdən ibarətdir. Məsələn: əsas feillər olan want/istəmək, require/tələb etmək, suggest/təklif etmək, insist/ısrar etmək, think/düşünmək, believe/inanmaq və zərflər: probably/güman ki, possibly/mümkündür, necessarily/lazımdır, indeed/əslində, actually/faktiki olaraq, truly/doğrusu və s. İkinci qrupa isə analitik işarələr olan köməkçi feillər is are/am/was/were/have/has/had və modal feillər olan can/could/ may/might /shall/should /will/would/ must daxildir. Ən son isə modallığın ən qrammatik tipi morfoloji (inflectional – səs tonunun dəyişməsi) işarələnməsi ilə təyin edilən formasıdır [40, s.87-89].

“Potensial modallıq” ability /capacity (bacarmaq) mənalarında da ifadə edilir.

I can stay for another hour, if you want (Əgər istəsən, sənin üçün 1 saat da qala bilərəm); The factory will be able to work at full capacity (Fabrik bütün gücü ilə işləyəcək); Can you come at six? (Saat 6-da gələ bilirsən?) [179, s.98]

Nümunələr göstərir ki, *can/able to* potensial modallığın tək-cə qrammatik işarəsi kimi yox, həmçinin affirmativlik işarəsi kimi çıxış edir. Onun istifadəsi yalnız affirmativ cümlələrdə məhdudlaşır. Neqativ kontekstlərdə *cannot/bacarmamaq* işlənir. İngilis dilində modallıq köməkçi modallarla eyniləşməyə meyillidir. Səbəb odur ki modal feillər ingilis dilində modallığı ifadə etmənin ən qrammatikləşmiş yollarıdır. Onlar, həqiqətən, zəngin bir sistem yaradır və burada çoxlu modal mənalar

mürəkkəb yollarla bir-biri ilə əlaqədərdir. İngilis dilində çoxlu sayda modallıq formalarını ifadə edən leksik və qrammatik çeşidli vasitələr vardır. Baxmayaraq ki, iki sinif deytik və idraki modallıq çox genişdir, ancaq əksər modal feillər onlardan heç ikisindən birinə də aid deyil, çünki onların ifadəsi baş verdikləri kontekstdən asılı olur.

He must come – O gəlməlidir (deytik m).

He must have come yet – O gəlmiş olmalıdır (epistemik m) [144, s.122].

Modallıq növləri arasındakı qarışıqlıq, intensivlik fərqləri bu növlərdən biri ilə ifadə olunan semantika faktına əsaslanır. Belə ki, *must – mali/məli* qətilik anlamında, *may – icazə* mənasında *olarmı* və *can – bacarmaq* feilindən daha güclü olduğu halda, *should – gərək/gərək ki*, hardasa, orta bir nöqtədə yerləşir. Trauqott və Daşer adlı araşdırmaçılar ingilis dilinin modallarının tarixi inkişafını təqdim etmiş və modalların zamanla mənalarda davamlı dəyişikliklərin olduğunu götürmüşlər [76, s.9]. Epistemik, yəni idrakla bağlı modallığın ilkin mövzusu danışanın öz idraki qavrama prosesi və artan subyektivliyidir. Fikir versək, verilmiş formanın daha az “physical” (fiziki) mənası onun inkarlaşmasını çətinləşdirir. Bu da idraki modallığın affirmativ modallıqda niyə daha möhkəm yerləşdiyi səbəbini izah edir. Yarım modal olan *have to* asanlıqla inkarlaşa bilər, çünki onun *must* ilə müqayisədə “idraki” mənalara inkişaf etməyib. *Must* inkarlaşmaya dayanıqlıdır və hətta güclü affirmativ modallıq ifadə edir. *You must take care of your children (Sən uşaqlarının qeydinə qalmalısan)* [178, s.89]. Deytik modallıq kimi “must” da inkarlaşa bilər, ancaq inkar forma durumunda fərqli bir konsept ifadə edir (*mustn't – qadağa*). Lonqakerin koqnitiv qrammatikasında semantik dəyişiklik bu şəkildə qrammatik elementlərdən və leksik mənbələrdən əmələ gəlir [145, s.155-156]. Semantik dəyişiklik nəticəsi kimi modallığın sinxron səviyyədə araşdırılması göstərir ki, dərəcələnmə onun özünə xas xüsusiyyətdir və əhatəsi dairəsindədir. Dil danışanı nüansları ifadə etməsi üçün çoxlu linqvistik vasitə ilə imkanlarla təmin edir. Hazırki analiz vasitəsilə affirmativliyə dərəcəli və çoxmənalı kateqoriya kimi baxılır və prototip əsaslı strukturlara əsaslanır. O, çoxmənalıdır, çünki ayrı-ayrı qarşılıqlı əlaqəsi olan mənalara şəbəkəsi kimi başa düşülür. Çoxmənalılıqdan ayrı olaraq affirmativ modallıq dərəcələnmə kimi digər

prototip effektləri göstərir. Ənənəvi yanaşmalarda affirmativliyin mövcudluğu qrammatikada özünü sübut edən fakt kimi qəbul edilir. Generativ hesaba baxanda affirmativliyə “polarity” (çoxqütblülük) kimi bilinən ikili kateqoriyanın tək çeşidli (monodimensial) komponenti kimi baxılır [5, s.128]. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, affirmativlik çox çeşidli şkalər fenomenidir. Onun ikidən çox əsas (güclü/zəif) nöqtələri linqvistik ifadələrini əlaqələndirir.

Affirmativ modallıq leksik gücləndiricilər və çoxsaylı manipulyasiyalar, affirmativ konstruksiyalar, önə keçirməklər, affirmativ formaları ikiqata çıxarmaq, dəfələndirmə effekti verən bağlayıcıların təqdim edilməsi ilə gücləndirilə bilər [27, s.85-86]. Aşağıdakı kontekstdə “to be” feilinin uzun forması “I am” bir neçə dəfə təkrar edilərək affirmativ modallığın güclü formasını işarələmək üçün *and – və* bağlayıcısı ilə güclənib [24, s.12]. Aşağıdakı hiper affirmativ cümlə inkara əks və ya güclü inkarlaşmaya reaksiya olaraq vurğulanıb.

I don't ! I don't want to be a musician! I want to be a lawyer! – Mən musiqiçi olmaq istəmirəm! İstəmirəm! Mən hüquqşünas olmaq istəyirəm! [72, s.28; s.32].

Modallıq ənənəvi olaraq ya “deyktik” (lazımlılıq), ya da “epistemik” (idrək) kimi təsnif edilir. Yespersonun təsnifatında lazımlılıq modallığı “*containing an element of will*” (*istək elementi ehtiva edən*) kimi təsnif edilən kateqoriyaya uyğundur [132, s.129]. Lyons isə deyktik modallığını vaciblik və mümkünlülük hərəkətləri ilə əlaqələndirir [150, s.85].

Epistemik (idrəkə bağlı) modallıq isə bu elementlərdən heç birini daxil etməyən kateqoriyadır və bilik və inanc məsələləri ilə əlaqəlidir. Səciyyəvi olaraq bu cümlənin ifadə etdiyi situasiya və ya fikrə qarşı “danışanın fikri və ya münasibətidir”. Danışanın mərkəzdə dayandığı və daxilən subyektivlik xüsusiyyəti affirmativliyi modallığın çox mücərrəd növü edir [27, s.87].

Fikir versək görərik ki, hətta eyni affirmativ cümlənin modal kontekstdən asılı olaraq üç fərqli modal ifadələri də ola bilər. *There is someone at the door (Daxmada yaşayan kimsə var)* [90, s.52]. Birinci mərhələdə verilən faktdan başqa heç bir əlavə modal mümkün görünmür. Bu təsvir edilən situasiyanın ən tez baş verən, eyni zamanda obyektiv və fakt yönümlü yoludur. Bu zaman ifadə formal səviyyədə

işarəsiz kateqoriya kimi dərk edilər və ya onun işarələri maksimum qısaltılmış ola bilər (*There's someone living in the hut*). Bu cümlədə isə köməkçi feil qısa variantı ilə də əvəzlənə bilər. Bu cür ifadə “intrinsic modality” – “daxili modallıq” kimi təsvir edilə bilər, çünki danışan əşya və ya vəziyyətin daxili (həqiqi) keyfiyyətlərinə diqqət yönəlib. Bu zaman danışanın bildirilən fikrə qarşı şəxsi xüsusi münasibəti və bağlılığı yoxdur. Biz buna zəif affirmativ kimi baxırıq, çünki ya danışan tək olan modal gerçəklikdən tamamilə xəbərsiz ola bilər, ya da neqativi olan cümlə ilə qarşılaşdıranda fikrin pozitiv dəyərinin öncədən var olması mümkünlüyü ola bilər (*There isn't anyone living in the hut – Daxmada yaşayan kimsə yoxdur*).

Yuxarıdakı cümlə üçün üçüncü əsas kontekst eyni affirmativ cümlənin fərqli bir modal oxunuş qəbul edə bilməsidir. Üçüncü ifadə edilən məna deyktik modallığa uyğundur, ancaq o, fikirdə interaktiv subyektivliklə əlaqələnməlidir. Bu mərhələdə fikrin ifadəsinin transferi vasitəsilə danışan öz fikrini ifadə edir, bu isə affirmativliyin semantik özülünü təşkil edir. Lakin affirmativlikdən fərqli olaraq fikir ifadə etmə onun funksiyasında qütbləşmir. Beləliklə, o, formal olaraq həm affirmativ, həm də neqativ cümlələrlə ifadə edilə bilər. Bu o deməkdir ki, orta məsafə idrak mərhələsində danışan öz diqqətini subyektiv, pozitiv/neqativ qarşılaşdırmada intersubyektiv, yəni doğru/yalnız ayırma çəkir və çalışır ki, həmsöhbətini onun fikrinin doğru olmasına inandırсын. Anlamanın bu xəttinə uyğun olaraq isə həmin cümlə aşağıdakı ifadəni qəbul edə bilər.

Believe me, there is really someone living in the hut and it is absolutely true (*İnan mənə, həmin daxmada kimsə yaşayır və bu tamamilə doğrudur*). Qeyd edək ki, fikir bildirmənin əksər işarələri olan *really* (*həqiqətən*), *definitely/absolutely* (*mütləq şəkildə*) həm inkar, həm də təsdiq gücləndiriciləri kimi çıxış edir. Danışana mərkəzləşən affirmativlikdən fərqli olaraq fikir ifadə etmə həmsöhbət yönümlüdür və intersubyektivliyi ifadə edir. Fikir bildirməyə istinad etməklə danışanın məqsədi həmsöhbətin fikrində yaranan mental ifadəni düzəltmək və ya dəyişdirməkdir.

Affirmativlik modallığın bir növü kimi modallığın digər növləri ilə müqayisədə daha çox işlənir. Beləliklə, həm funksional, həm də formal olaraq modallığın fərqli bir növü hesab edilir. Yalnız ziddiliklə (qütblüklə) məhdudlaşmır. Məsələn,

bacarmaq (ability), (I can speak English – Mən ingiliscə danışa bilirəm) və ya məcburiyyət (*the door must be closed – qapı örtülməlidir*) [167, s.622]. Bu cümlələr formal olaraq affirmativ ola bilməklə yanaşı, əlavə dərəcəvi və semantik olaraq daxilən uyğunluq da göstərə bilirlər ki, bu da affirmativ modallıq kimi təsvir edilir. Yəni kontekstdən asılı olaraq yuxarıdakı cümlələr müxtəlif modal ifadələr qəbul edə bilirlər. İkinci ifadədə hər iki cümlə özünəməxsus keyfiyyətlə ya bacarıq, ya da lazımlılıq ifadə etməklə, subyektin özünə xas xüsusiyyətləri kimi görünür. Ona görə də cümlələr subyekt yönümlüdür və yalnızca zəif affirmativliyi ifadə edə bilir. Ancaq bunu insan idrakının uzaqlıq məsafəsində düşünsək, yəni danışanın düşüncəsində obyektiv faktlardan daha çox mental ifadələri alternativ ifadələrlə qarşılaşdırsaq, *I can speak Spanish (Mən ispanca danışa bilirəm)* kimi bir cümlədə biz güman edirik ki, danışan ingiliscə danışmaq bacarığını vurğulayır. Məsələn, *I can speak Spanish, but I can't speak French (Mən ispanca danışa bilirəm, ancaq fransızca yox)*. İkinci cümlədə isə uzaqlıq kontekstində ifadə edilərək artıq bəzi ümumi qayda-qanunları ifadə etmir, sadəcə danışan tərəfindən dərk edilən situasiya haqqında məlumatın idraki qiymətləndirilməsi kimi başa düşülür. Beləliklə, uzaqlıq idrak ifadəsi subyekt yönümlülükdən danışan mərkəzli olaraq dəyişir. Analoji olaraq mənə (*Qapının örtülməsi vacibdir*) mənasından (*Əminəm ki, qapı örtülüdür*) ifadəsinə qədər dəyişə bilər.

Bu ifadələrin hər ikisi güclü affirmativ və neqativ qarşılıqlar kimi formal və konseptual olaraq kənarında qalmış görünən eyni situasiyadır. *Must* idraki modal feili *must not* kimi inkarlaşa bilməz və cümlədə “*I can speak Spanish, but I can't speak French*” (*Mən ispanca danışa bilirəm, ancaq fransızca danışa bilmirəm*) ilə əvəzlənə bilər [131, s.322]. Orta məsafə idrakımızda affirmativ modallığın performativ xarakteri var və ünsiyyət prosesində həmsöhbətin iştirakını tələb edir. Birinci nümunə cümlədə performativ real və ya xəyal edilənin inandırılması ilə məhdudlaşır. Həmsöhbət, həqiqətən, cümlədə xatırladılan bacarığa sahibdir. İkinci nümunədə “*I can speak Spanish but, I can't speak French*” *cannot (can't)* isə danışan tərəfindən dinləyəne məcburiyyət qoyur ki, yalnız affirmativliklə məhdudlaşdırılmasın. Bütün dillərdə mənbənin və məlumatın ağılabatanlılığını səciyyələndirən leksik ifadələr

vardır [46, s.56]. İngilis dilində bu funksiyada aşağıdakı leksik vahidlər iştirak edir:

Hear – eşitmək, see – görmək, think – düşünmək, guess – zənn etmək, understand – başa düşmək, suppose – fərz etmək, say – demək, seem – görünür ki, apparently – aydındır ki, obviously – aşkardır ki, as I hear – eşitdiyimə görə; as I can see – gördüyümə görə; as far as I understand – başa düşdüyüm qədəri ilə; they say – deyirlər ki; it is said; it seems – görünür ki; it seems to me that – mənə belə gəlir ki və s. İngilis dilində istifadə edilən standart ifadələr Qivona görə, “*grammatikləşmənin erkən mərhələsini təşkil edir*” [55, s.22].

As I hear Susan is flying to Milan (Eşitdiyimə görə, Suzan Milana uçur).

Let's suppose I give you a pine-apple (Gəl fərz edək ki, sənə ananas verirəm) [56].

Affirmativlik ona görə modallığın bir ifadə vasitəsi hesab edilir ki, digər modal-lar kimi eyni xüsusiyyətləri daşıyır. Nümunələr də təsdiq edir ki, affirmativlik modallığın bir növü kimi başa düşülməlidir. Modallıq kimi affirmativlik ona görə işlədilir ki, ehtimal və subyektivlikdə situasiyaları əsaslandırır. Affirmativlik ona görə modallığın digər növləri kimi eyni vəziyyətin və onların potensial mövcudluğunun müxtəlif vəziyyətlərdə alternativ ifadələrinin dəyərləndirilməsi ilə bağlı olur.

2.2.1. Mürəkkəb və budaq cümlələrdə affirmativ modallıq

Güclü affirmativ modallıq çox vaxt mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində danışanın verilən məlumatın bir hissəsini vurğulamaq istədiyi üçün tətbiq edilir. Bu səbəbdən güclü affirmativ modallıq ilə diqqət toplamaq prosesi arasında əlaqənin mövcudluğunun güman edilməsi tamamilə mümkündür. Yəni cümlənin xüsusi bir hissəsinin yeni və mühüm olduğu üçün başa düşülməyinə ehtiyacı var. Aşağıda verilən cümlələrdən göründüyü kimi qrammatik konstruksiyanın özü nəinki avtomatik olaraq uzun formasının işlənməsinə yol açmır, hətta bəzən qısa forması ilə eyni formal mühitdə işlənilə bilər. Nəticədə onların paylaşdırılması qaydaları semantik kriteriyada düşünülə bilər.

What I wanted to note is that the learning a foreign language is an intellectual ability (Vurğulamaq istədiyim odur ki xarici dil öyrənmək intellektual bacarıqdır)

[124, s.122]

What I wanted to say is that there are a lot of foreign students in our university (Demək istədiyim odur ki bizim universitetdə çoxlu xarici tələbə var).

The role of the portal is to satisfy its visitors with quality and reliable business information (Portalın vəzifəsi ziyarətçilərini keyfiyyətli və etibarlı biznes məlumatlarla təmin etməkdir) [180].

Affirmativ modallıq məlumatın bir hissəsinin əhəmiyyətli fakt hesab edildiyi zaman, verilmiş məlumat bazası hesabına uzun formaların işlənməsi, üstünlük dərəcəsində olma prosesi və ya sıra saylarının işlədilməsi ilə müşayiət olunur.

The most important thing, a man can do for is love is really to take care of it/her (Bir insanın sevgi üçün edə biləcəyi ən vacib şey, həqiqətən, onun qayğısına qalmaqdır) [175].

“Cambridge Dictionary.com” is really the best site in the category “dictionary” (“Kembridc Lüğət.com”, həqiqətən, “lüğət” kateqoriyasında ən yaxşı saytdır) [94]

Our university work is really difficult and we do not know if it could have been more difficult (Bizim universitet işimiz, həqiqətən, çətinidir və biz bilmirik ki, bu daha çətin ola bilərdimi) [86, s.82].

Analizin bu nöqtəsində bir daha nəzərə alaraq demək olar ki, ingilis dilində *do/etmək* digər köməkçilər arasında modal mənalar ifadə etmək statusu mövcudur.

Do sadəcə sual və inkar funksiyasında yox, həm də güclü affirmativ modallığın işarəsi kimi çıxış edir. Əlavə olaraq “*do*” köməkçi feil daha prototip köməkçi modallarla mühüm qrammatik xüsusiyyətləri paylaşır. Digər modallar kimi “*do*” təsirsiz feildir və aşkar məsdər tərkibləri qəbul edir. Məsdər tərkibləri qəbul edən tək təsirisiz feillər köməkçi modallardır. *Do* onu tamamlayıcı olaraq başqa bir köməkçi modal qəbul eləmir. Amma əmr cümlələrində *do* mütləq işlənir. “*Do be quiet*” (*Sakit ol!*) *Do have something to eat*” (Bir şey ye) (hər ikisi qüvvətli) [90, s.48].

Struktural, semantik, stilistik faktorlar “*do – etmək*” feilinin affirmativ cümlələrdə işlənməsinə təsir etmiş olmalıdır. Dahl orta və erkən müasir ingilis dilində işlənməsini aşağıdakı fikirlərlə əsaslandırır.

1) *Qaydasız (put/set) kimi feillərin indiki və keçmiş zaman formalarını ayırmaq*

üçün;

- 2) İkinci şəxs formaları üçün;
- 3) Fikrin doğruluğunu vurğulamaq üçün;
- 4) Danışanın hisslərini gücləndirmək üçün;
- 5) Təntənəli fikirlərdə [54, s.90].

Emfatik “do” iki nəfər danışanın diametrik olaraq əks mövqelərin ifadəsi, lakin eyni kontenti nəzərdə tutduğu zaman işlənir:

A: *You should have sent an email (Sən imeyli göndərmiş olmalısan).*

B: *I did sent. But there was no answer (Mən göndərdim. Amma cavab yoxdur)* [188, s.98]. Monoloji diskursda “do” ilə danışan “təbii” və “aşkar” kimi fikirlər irəli sürür. *Naturally, we do write an article once in a month (Təbii olaraq, biz ayda bir dəfə məqalə yazırıq).*

Affirmativ “do” ixtisarlarda da işlənə bilər. Onun buradakı performansına danışanın daha əvvəlki xatırladılmış xəbərə istinad etməsi, amma qrammatik subyektin deyilməsi zamanı baş verir:

Do you wanna be a lawyer Lisa? Do you? My brother's a lawyer. Yeah a lot of people, a lot of people wanna be a lawyer. I do too (Liza, sən hüquqşünas olmaq istəyirsən? İstəyirsən? Mənim qardaşım hüquqşünasdır. Bəli, çoxlu-çoxlu adamlar hüquqşünas olmaq istəyirlər) [179, s.123].

Elan mənşəli kontekstlərdə də affirmativ “do” tez-tez işlənir. *Do learn to bake the perfect pizza in your own home oven (Ən mükəmməl pizzanı öz sobanızda bişirməyi öyrənin)* (qüvvətli) [180]. Onun affirmativ modallığın işarəsi kimi funksiyası leksik mənşəyində də izlənilir. Köməkçi olmayan leksik “do” təsirli feildir, dinamik xüsusiyyətləri vardır və cümlələrdə mübtəda ilə işlənir. Məsələn, *She did solved mathematics exercises quite easily (O, riyaziyyat tapşırıqlarını kifayət qədər asanlıqla həll etdi)* [110, s.48]. Semantik olaraq bu elə bir feildir ki, hərəkəti, fəaliyyəti ümumilikdə göstərir. Köməkçi *etmək* digər tərəfdən təsirsiz feildir və həm sabit, həm də dinamik situasiyalarla uyumludur. Fakt olub olmadığını göstərmək istədiyimiz cümlələrdə işlədilir. Bu kontekstdə affirmativlik (*affirmativlik faktikilikdir*) metaforası ilə ifadə edilən faktikiliyə aid olur və “affirmativlik mövcudluqdur”

metaforasının diqqətə alınması variantı kimi baxılır. Beləliklə, *the fact/do* ilə bağlı affirmativ gücləndiricilərə ingilis dilində *actually/in fact/indeed- aktual olaraq/faktiki olaraq/əslində* daxildir və nümunə cümlə aşağıdakı kimidir.

Actually, Kate does dance perfectly well (Əslində, Keyt çox yaxşı rəqs edə bilir) [179, s.34]. Beləliklə, “do”-nun güclü affirmativ modallıq kimi göstərməyin səbəbləri çoxdur. İngilis dilinin qrammatika kitablarında güclü affirmativ modallıq fenomeninə çox vaxt *emphatic do/emfatik do* kimi istinad edilir. “Emfatik do” kimi adlandırılan do-nun ingilis dilində bir çox işlənmələri var və o, bütün cümləyə vurğu əlavə edir.

My daughter does like egg. He really does! (Mənim qızım yumurtanı xoşlayır. O, həqiqətən, xoşlayır!) [182, s.97].

Affirmativ modallığın ifadəsi affirmativliyin leksik işarələri ilə də müşayiət edilir. Məsələn, müddət bildirən zərflərlə “*She always does manage to hurt her sister’s feelings*” (O, həmişə bacısının hissələrini incitməyi bacarır) [149].

Bundan əlavə affirmativ modallıq neqativ fikri qarşılaşdırmaq üçün (*You didn’t buy a telephone, did you? Oh, but I did buy it* (Telefon almadın, elə deyilmi? ah, amma mən onu aldım), əvvəlki neqativ fikir haqqında sualı aydınlaşdırmaq, (*He didn’t take the flowers / Then who did take the flowers?* (O, gülləri götürmədi / bəs gülləri kim götürdü?) [179, s.108] və güclü bir razılaşma göstərmək üçün də istifadə edilir. (*Although she knows a lot about me, I haven’t actually met her* (Baxmayaraq ki, o mənim haqqında çox şey bilir, mən həyatda onunla heç rastlaşmamışam) [93]. Emfatik do-nun bütün işlənmələri ingilis dilində affirmativ modallığın nümunələri kimi göstərilə bilər. Qeyd edək ki, güclü affirmativlik nəzərdə tutulanda köməkçi modal həmişə vurğulu olur. Affirmativ modallıq tez-tez həmsöhbətin əvvəlki fikri ilə razılaşmadıqda və ya razılaşma işarəsi kimi də işlədilir. *She’s terribly plays the guitar/Yes I agree, she does play* (O, çox yaxşı qitara çalır / Bəli, razıyam, yaxşı çalır) [206]. Alternativ olaraq fikrin doğru olduğunu əlavə bir zəiflədən informasiya ilə qəbul etmək üçün də işlədilə bilər. *She does make mistakes, but not very serious ones* (O, səhvlər edir, amma çox ciddi deyil) [168]. İngilis dilində güclü affirmativ modallıq gələcək zamanda da işlədilir. *Call tomorrow! I will* (Sabah zəng elə. Edəcəyəm) [86, s.82]. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, güclü affirmativlik köməkçi

modal “do/etmək” ilə formalaşır, çox sayda heterogen mənalar ifadə edərək ümumi affirmativ xüsusiyyətlərə malik olur. Beləliklə, köməkçi modal “do” affirmativ modallıq konstruksiyasının bir hissəsini təşkil edir. Danışan tərəfindən təkid edilən situasiyanın pozitiv dəyərləndirilməsinin əlavəsi olaraq fikri dəyişdirmək üçün işlədilir. “Do”nun zəif affirmativ işarələri funksiyasında işlənməsinin qədim ingilis dilində tarixi var. Orta dövr ingilis dilində də bu hadisə (Middle English) tez-tez baş verirdi, amma VIII əsrdə yox olmağa başladı. İndi isə bir neçə tək tək dialektlərdə qalır [89, s.152]. *Do* feili tarixən çox dəyişkən olmuşdur. Bir çox dilçilər ingilis dilçilik tarixində bunun səbəbini aydınlaşdırmağa çalışmışlar. Stein bu feilin dramatik artışı sosio-stilistik faktorlarla əlaqələndirmişdir [88, s.230-234]. Affirmativlik əsas qrammatik kateqoriyalardan biri statusunda olduğu üçün onun ifadə vasitələrinin dalğalanması bizə təəccüblü gəlməməlidir. Kuteva hesab edir ki, “*do feili affirmativ modallığı ifadə etmək üçün köməkçiləşmə prosesində sintaktik affirmativ işarələri kimi inkişaf etmişdir*” [84, s.152]. Affirmativ modal olaraq do-nun işlənməsi linqvistik strukturun dəyişilməsinə səbəb olmuşdur. Müasir ingilis dilində də affirmativ “do” güclü modallıq strukturlarda qorunub saxlanılmışdır. Zəif affirmativ modallıq iki sadə yolla ya qrammatikləşərək, ya köməkçi analitik modal işarələrin işlənməsinə əsaslanan eksplisit affirmativ konstruktiv vasitələrlə, ya da affirmativ sintaktik işarələrlə başa düşülən affirmativ formalarla ortaya çıxar.

He is riding bicycle to work now (O, indi velosipedi ilə işə gedir).

She isn't riding bicycle to work now (O, indi velosipedi ilə işə getmir).

She goes for a walk everyday (O, hər gün gəzməyə gedir).

She doesn't go for a walk everyday (O, hər gün gəzməyə getmir) [103, s.450].

İngilis dilində nümunələrdən görüldüyü kimi zəif affirmativlik indiki sadə zamanda affirmativ formada ifadə edilir. Bu sintaktik modallıq konstruksiyası III şəxsin təkinin affirmativlik işarələyicisini işlənməyə məcbur edir. Beləliklə, (s) elementi affirmativ formanın işarəsidir. Affirmativliyin aşkar işarəsi (s) inkarda yoxdur. Lakin bu işarələnmə yalnız indiki sadə zaman III şəxsin təki ilə məhdudlaşır. Affirmativliyin işarəsindən əlavə bu affiks eyni zamanda III şəxsin göstəricisidir. Buna baxmayaraq, inkar və sual cümlələrdə feilin kökünə “s”, “es” sonluğu əlavə edilmir.

Belə görünür ki, affirmativ konstruksiya təkcə affirmativ formadan asılı deyil. Nümunə üçün *drives* feilində olduğu kimi. Təbii ki, affirmativlik cümlələri təkcə “s”, “es” affiksi ilə işarələmir, həmçinin əlavə pozitiv mənə daşıyan leksik və sintaktik konstruksiyalarda işlənir. Bunlara tezlik göstərən zərflər, bağlayıcılar, təkrarlar, önə keçirmələr, ikiqatlaşdırma aid ola bilər. Nəticədə aşağıdakı cümlələr affirmativ modallığa əsaslı şəkildə əsaslanır və inkarlaşa bilmir.

It's hunger that drives so many ballet students there, not an innate artistic urge (Bu qədər balet tələbəsini oraya aparən aclıqdır, fitri bədii həvəs deyil) [79, s.302]. Affirmativ formanın affirmativ suffikslə ifadəsi indiki sadə zamana görə keçmiş zamanda daha sabitdir. Ona bitişik element (ed – dı⁴) hər hansı şəxsə və kəmiyyətə görə məhdudlaşmır və affiks yalnız affirmativ feil formalarında meydana çıxaraq inkarlarla, suallarda itir. Eyni zamanda, bütün qaydasız keçmiş zaman feil formaları affirmativ kimi qəbul edilə bilər, çünki onlar inkarlaşan *didn't/did not* təqdim ediləndə işarələnməmiş ekvivalentləri ilə əvəzlənməli olurlar.

I slept all day yesterday (Dünən bütün günü yatdım).

I didn't sleep all day yesterday (Dünən bütün günü yatmadım) [189, s.102].

Yuxarıdakı nümunələr göstərir ki, (*ed*) elementi təkcə keçmiş zaman göstəricisi deyil, həmçinin affirmativliyin işarəsi funksiyasındadır. Affirmativ suffikslə affirmativ kateqoriyanın ifadəsi ilkin olaraq zəif affirmativ modallıq idrakına, qismən də keçmiş zamanın işlənməsinə bağlıdır. Bu da vurğulamağa əsas verir ki, müxtəlif struktural xüsusiyyətlər arasındakı əlaqələr affirmativliyin ifadəsində mühüm rol oynayır. Onlar qrammatikanın müxtəlif aspektləri arasında daxili asılılığı aşkara çıxardır və daha holistik bir tipologiyaya aparır. Beləliklə, affirmativ formanın ifadəsi bu suffikslə yalnız keçmiş zamanda olması, keçmiş zamanın sual və inkar cümlələrdə (*ed*) suffiksi ilə işarələnməsi onun müxtəlif struktural xüsusiyyətlərinin ifadəsində mühüm rol oynayır. Affirmativ formadan əlavə, ingilis dilində müxtəlif tipli sintaktik ifadə edilən zəif affirmativ modallıq vardır. Affirmativ forma ilə müqayisədə zəif affirmativlik affirmativ affiks və ya onun yoxluğunun işləndiyi formada deyil, standart neqativliyin işarələrinin müşayiəti ilə analitik modal konstruksiya vasitələri ilə ifadə edilir. İngilis dilində zəif affirmativ modallıq köməkçi modalların

işlənmişlə həm assimetrik, həm də simmetrik dəyişikliyə həyata keçə bilər. Fikir versək görürük ki, aşağıdakı köməkçi modallar da affirmativliyin işarələri kimi başa düşülür. *Is/isn't, are/aren't, have/haven't, can/can't, will/won't, would/wouldn't*. Əlavə olaraq zəif affirmativliyin işarələri ya azala, ya da klitiklərə dəyişir (“s”, “ve”, “ill”). Alternativ konfigurasiyada eyni modal köməkçilər affirmativliyin işarəsi olmayan kimi də başa düşülür. Onlar inkar işarələrlə izlənsə (*is, is not, are/aren't, /'re, 're not, 've/'ve not, can/cannot*, inkarlığı ifadə edir.

İngilis dilində köməkçi feillərin pozitiv formaları affirmativ modallığı ifadə edə bilər, bu da affirmativ mənənin digər danışanlar tərəfindən təsdiqlənməsi və ya başqa danışanlar, hətta danışanın özü tərəfindən ona hər hansı bir şərh edilməsi ilə izah edilə bilər.

Terreca can speak Spanish? – Yes, she can. She can speak three foreign languages (Teresa ispanca danışa bilir? – Bəli bacarır. O, üç xarici dildə danışa bilir) [178, s.56].

I'll organize a party on Sunday. I really will (Mən bazar günü qonaqlıq təşkil edəcəyəm. Mən, həqiqətən, edəcəyəm) [124, s.123].

Zəif affirmativlik modallığın alt kateqoriyası kimi qəbul edilə bilər. Onların ümumi zəif semantik mənəsi səbəbi ilə periferistik affirmativ konstruksiyalar əlavə olaraq affirmativliyin leksik işarələri ilə güclənməyə meyillidir. Məsələn, “complete”, “total” kimi dil elementləri pozitiv kontekstlərə əlavə edilə bilər.

She is a complete stupid (O, tam axmaqdır).

My friend is a total lazy (Mənim dostum tamam tənbəldir) [72, s.142].

Affirmativlik mental prosesdir və dil istifadəçiləri tərəfindən verilmiş fikrə əlavə edilir. Bütün bu nümunələr onu modallığın bir növü kimi görməyə əsas verir. Ona görə də affirmativ modallıq semantik məzmunludur və müxtəlif formalı struktural gerçəkləşmələrlə əhatələnir, çox zəif və mücərrəddən güclü və vurğulu ifadələrə qədər sıralana bilər. Affirmativ modallığın işarələnməsində bənzərlik (homojenlik) boşluğu onun diaxronik olma faktından (zaman içində tarixi dəyişikliklərə bağlı olan) irəli gəlir. Bu mənada bu təkcə modallığın digər növlərinə deyil, ümumilikdə, bütün qrammatik kateqoriyalara oxşayır. Givon (2001) epistemik modallığı 4 yerə ayırırdı:

- 1) *Əvvəlcədən güman edilən fikrin doğru olduğuna zəmanət verilən vəziyyətdə;*
- 2) *Real fikir irəli sürmə zamanı fikrin doğru olduğunu güclü şəkildə vurğulandığı vəziyyətdə;*
- 3) *Real olmayan fikir yürütmə mühakiməsinin mümkün olduğu zaman zəif şəkildə;*
- 4) *İnkar fikir bildirmə ilə fikrin güclü şəkildə yalnız olduğunu irəli sürüldüyü vəziyyətdə [52, s.59].*

Affirmativ modallığın işlənməsi hallarını aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar:

Fikrin və ya varlığın olduğunu vurğulamaq, təsdiqləmək. Aşağıdakı nümunələr affirmativ modallığın qısa və uzun formalarının paradigmatik müxtəliflikdə ortaya çıxma bilməsini göstərmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Make-up is really an art – Makyaj, həqiqətən, bir sənətdir [51, s.95].

The photographer Nur Chelik has once again confirmed to us that make up is really art – Fotoqraf Nur Çelik bizə bir daha təsdiq etdi ki, makyaj, həqiqətən, sənətdir.

Sometimes being honest is really worthless – Bəzən dürüst olmaq, həqiqətən, dəyərsizdir [76, s.32].

Nümunələrdəki cümlələrdən görünür ki, qısa və uzun formalar paradigmatik fərqliliklərdə ortaya çıxır. Uzun formalar güclü affirmativ modallığı işarələyərək fikrin strukturunda əlavə semantika kimi qəbul edilir. Burada *really/həqiqətən* qısa variantında fikri güclüdən zəif affirmativ modallığa gətirib çıxarır. Zəif affirmativ modallıq nisbətən uzaq müstəqil pozitiv baxış ifadə edir. Güclü affirmativ modallıq isə digər tərəfdən fikrin fərdi subyektivliyi ilə əlaqəlidir və bu zaman ilkin olaraq müəllifin səsi subyektivləşərək individual subyektivliklər və digər subyektivliklərlə “mübarizədə” olur.

Fikrin doğru olduğunu təsdiqləmək, amma müəyyən məhdudiyyətlərlə:

Bu semantik qrupda fikrin pozitiv dəyəri vurğulanan güclü affirmativ modallıq işlətməklə baş verir, ancaq o, nisbətən daha ümumi kontekstdə məhdudlaşaraq müstəsna vəziyyət kimi göstərilir:

My brother's parting is painful, but life goes on (Qardaşımızla ayrılığımız

ağrılıdır, amma həyat davam edir).

The market of hi-tech products is really expensive, but it isn't the most expensive (Yüksək texnologiya məhsulları bazarı həqiqətən bahadır, amma ən bahalı deyil) [175].

Bu kontekstlər sübut edir ki, güclü affirmativ modallıq təsvirin və ya fikrin gizli olan mənalarını təkzib də edə bilər. Onun ilkin funksiyası burada qarşılıqlı anlaşma ifadə etməkdir. Burdan da görünür ki, affirmativ modallığın işlənməsi inkarlığın mümkünlüyü ilə əks qavrayışa alternativ kimi hərəkətə keçir.

Əks arqumentlər olsa da, fikrin doğru olmasını təsdiq etmək:

Aşağıdakı nümunələrdə üçüncü cümlə əvvəlki cümlə ilə (2) eyni kontekstdən çıxarılmışdır və köməkçi modalın mənasını aşkar şəkildə təyin edir. Belə görünür ki, danışan eyni mənanı ifadə edə bilən əlavə leksik ifadələr (confirmed) və ya daha qısa yolla affirmativ modallıq tətbiq etməklə həyata keçirir.

Health is really still in chocolate (it turns out that chocolate is healthy, in spite of earlier information) (Sağlamlıq, həqiqətən, şokoladdadır (əvvəlki məlumatlara baxmayaraq şokoladın sağlam olduğu ortaya çıxır) [134, s.730].

(It turns out that) Nur Chelik is really Mango model (Məlum olur ki, Nur Çelik, həqiqətən, Mango modelidir) [158, s.129].

Singer, model, Youtube tar and still other things, Nur Chelik has confirmed that participated in the shooting of new advertisements for the autumn/winter Mango collection (Müğənni, model, Youtuber və daha bir çox şeyləri olan, Nur Çelik payız/qış Mango kolleksiyasının yeni reklamlarının çəkilişlərində iştirak etdiyini təsdiqləyib) [109, s.980].

İnkara aşkar qarşılıq. Burada affirmativ modallığın işlənməsi qarşılıqlı (qütbləşən) inkarlaşdırmanın təqdim edilməsi ilə təyin edilir.

The referee did not see, but UEFA did (Hakim görmədi, amma UEFA gördü) [158, s.129].

It is forgiven, but not forgotten! (Bu bağışlanır, amma unudulmur)! [158, s.42].

Nümunələr göstərir ki, güclü affirmativliyin bu tipləri alternativ pozitiv mövqe təqdim edən mənbə kimi xidmət edir. Beləliklə, bu zaman inkarlığın təkzibi ifadə

edilə bilər. Bu cür təkzibləri danışan elə təqdim edir ki, həmsöhbətindən daha çox bilgisi və idraki xarakteri olduğunu ifadə etmiş olsun. Affirmativ modallığın bu alt tipində danışan biraz həmsöhbətinin səhv başa düşülməsini, yanlış qavrayışını düzəldən insan kimi görünür və bəzi şeyləri bildiyini və ya xüsusi bir baxışı olduğunu göstərməyə çalışır. Beləliklə, affirmativ modallığın faktiki real və başa düşülən güclü modallıqla aşkar bir funksional əlaqəsi vardır. O, pozitiv qütblük ifadə edir və digər mühakimələrlə bərabərləşə bilmir. Affirmativ modallıq dildə şəxsin daxili düşüncəsi ilə bağlı olaraq, danışanların subyektiv iştirakı ilə təqdim etdikləri fikrə müəyyən baxış irəli sürürlər. Linqvistik vasitələrin affirmativ modallığın ifadəsində müxtəlifliyi və semantikasi fərqli ola bilər. Pozitiv mənənin çox bəlli olmayan işarəsindən başlamış güclü affirmativ mühakimələrin çoxçeşidliliyinə qədər sıralana bilər. Affirmativ modallığın başa düşülməsi qrammatik strukturlar arxasındakı müərrəd incə mənaların tədqiqində görünür.

2.3. Affirmativliyin realizə olunmasında koqnitiv konstruksiyalar

Müasir dilçilik dilin mənə sahələrinə kommunikativ və koqnitiv aspektlərdən daha çox müraciət etməsi ilə diqqəti cəlb edir. Bu cür tədqiqatlarda sözün, eləcə də paradigmalardan mənə strukturunun, sözlərin sintaktik üzv çərçivəsində semantikasının, cümlə, frazeoloji vahid, kontekst və mətn halında semantik yaxınlaşmanın, uzaqlaşmanın, əlaqələnmənin, ümumi məzmunun hissələrinin ifadə etdikləri mənənin cəmlənməsi ilə müəyyənləşdirilməsinin öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirilir. Sözün ifadə etdiyi mənənin koheziya əsasında müxtəlif komponentlərlə əlaqələr əsasında ortaya çıxmasına, ekstralingvistik faktorların mənəyə təsirinin, leksik vahidin mənə və mətn yaratmadakı rolunun hesaba alınmasına kommunikativ dilçilik nöqtəyi-nəzərən ehtiyac yaranmışdır. Konstruksiya da mənə və formanın bənzərləşməsi, semantika və sintaktika arasında koqnitiv bir körpü kimidir. Forma və mənə ayrılmaz şəkildə iç-içə olduğundan konstruksiya analizatoru sintaktik və semantik funksiyaları yerinə yetirib təhlil edərək sintaktik bir şəbəkə yaradır və konstruktiv təhlil adlanan semantik əlaqələr formalaşdırmış olur.

Konstruksiyalar vasitəsilə konseptual qaynaşma sadə mental əməliyyat olaraq

yeni bir məntiqə aparıb çıxarır [38, s.32-35]. Məna konstruksiyasında əməliyyatın əhəmiyyəti iki mental məsafə arasında qismən oxşarlıq qurmaqdır. Mental məsafələr kiçik konseptual “paketlərdir” və biz söhbət edərkən başa düşülmək məqsədilə yaranır. Biz mental olan iki şeyi müxtəlif yollarla bir araya gətirə bilərik [89, s.242]. Sadə bir forma sadə bir mənaya uyğun gəlir. Ancaq əlavələr daha çox “sıxışdırmalar” göstərə bilir və onları daha sadə formalarda ifadə edir. Beləliklə compression/sıxışdırma və decompression/genişləndirmə virtual gücü ilə sadə bir forma həddən artıq qarışıq məna konstruksiyasına yol açır. Dildə ən sadə formaları iki sözün bir yerə qoyulmasından ibarətdir. İsim + isim birləşmələri “boat house – qayıq ev”, sifət + isim birləşmələri, “angry girl – hirsli qız”, isim + sifət birləşməsi, “child-safe – uşaq üçün təhlükəsiz”, “sugar-free – şəkərsiz” və s. Sıxışdırma vasitəsilə biz kifayət qədər fərqli, qarışıq, bir-birinə inteqrasiya şəbəkəsi əldə edirik (“dolphin-safe”, “shark-safe”, “child-safe”). Bütün bu durumlarda uğurlu bir əlavə vardır. Əvvəlcə biz hazırkı situasiya üçün mental məsafəni qarışdırırıq. Yəni, “child-safe” uşaqlar üçün otağın xüsusi təhlükəli şeylərdən təmizlənməsi kimi başa düşülür. Burada semantik qaydanın quruluşu olaraq mühüm fakt dilin istifadəçilərinin məntiqi faktiki mənaları əldə etməsidir. Müqayisədə mənaların əvvəlki tipləri daha çox fərqli situativ və individual faktorlardan asılıdır ki, bu da praqmatikanı nəzərdə tutur. Praqmatikada danışanlar müəyyən dominant yanaşmaları əsas tuturlar. Fikrin doğruluğuna yönələn mənaların aşkar şəkildə dildə ifadə olunması semantika hesab edilir, lakin emosional şəxsin duyğuları ilə bağlı məna aspektləri praqmatikadır [185, s.88-89]. Dil sistemində konstruksiya tipləri və ya xüsusi ifadə istiqamətləri ilə əlaqəli olan mənalar semantik, ensiklopedik bilik, təcrübələrdən asılı olan məna aspektləri isə praqmatikadır.

Dildə affirmativliyi formalaşdıran çox sayda koqnitiv konstruksiyalar müşahidə etmək olar. Onlardan biri olan fiktiv kəmiyyətləndiricilər və bağlayıcılar affirmativ xəbər işarələri kimi müstəsna rol oynayır. “Xəyali” və ya “fiktivlik”, həmçinin “virtuallıq”, “müjəddilik”, “subyektivlik” terminləri koqnitiv dilçilikdə yaxşı bilinən terminlərdir. O təkcə linqvistik ifadələrin gizli yolla nəzərdə tutulmuş referantlarını ifadə etmir, həmçinin virtual və ya fiktiv referantlara da aid olur.

Müxtəlif tipdə “fiktivlər” hamısı dildə və düşüncədə təyin edilmişdir. Buraya “xəyali hərəkətlər”, “xəyali dəyişiklik”, “xəyali hadisələr”, “xəyali əlaqələr” və s. aiddir.

Lonqakerə istinad edərək, *The Caucasus mountains range go from Taman to Absheron (Qafqaz sıra dağları Taman yarımadasından Abşerona qədər uzanır)* tipli bir cümlənin əslində durmaq vəziyyətində olan səhnələri hərəkətdə imiş kimi göstərməsini müşahidə etmək olar [157, s.112]. Lakin bu ifadələri əks etdirən səhnələr özləri metaforik deyillər. Faykanner isə yazır: “*konstruksiyalar gərək mental əks olunmalar və konseptual qarışımlar kimi ifadə edilsin*” [130, s.322]. Onların semantik xüsusiyyətləri xaricində daha yüksək səviyyəli konstruksiyalar yaradılır və bunlar affirmativliyin işarələnməsində istifadə edilir. Ancaq xatırlamağa dəyər ki, affirmativlik kontekstə həssasdır və hər hansı xüsusi dil elementləri və qrammatik konstruksiyalarla limitli deyil. Bu da eyni elementlərin affirmativ konstruksiyası çeşidlərindən çıxarılmasını və daha fərqli, affirmativlik işarəsi kimi iştirak edə bilməyən mühitə transfer edilə bilməməsinin səbəbini izah edir.

Təbii dildə digər tərəfdən kəmiyyət göstəricilərinin çoxmənalı və multifunksional sözlərlə işarə edilməsinin səbəbi formalaşmaya asanlıqla tabe olmamaqlarıdır. Buna görə də bəzi dilçilər dil elementlərini təyin edərkən ya ehtiyatlı davranırlar, ya da ən azından həmin leksik vahidlərə kəmiyyətləndiricilər kimi istinad edirlər. Daha geniş mənada kəmiyyətləndirici ənənəvi olaraq determinator və ya əvəzlik kimi təyin edilərək miqdarı göstərir. Alternativ olaraq bu dil elementləri yalnız semantik səviyyədə məntiqi miqdar göstəriciləri ilə uzlaşır. Daha geniş qeyd etsək, onu da vurğulamaq olar ki, semantik strukturu məntiqlə bərabərləşdirmək ənənəsi hələ Aristotələ və digər qədim filosoflara gedib çıxır. Bu inanc dilin məntiq və riyaziyyatın ümumi qaydalarının əks etdirilməsi nəzəriyyəsinə əsaslanır.

XX əsrdən etibarən əksər dilçi və filosoflardan G.Frege, B.Russel, R.Carnap, S.Kripke, R.Montague təbii dillərin semantikasını araşdırmaq üçün formal məntiq daxilində inkişaf edən metodlar tətbiq etmişlər [37, s.322-324]. Son zamanlarda məntiq modellərinə əsaslanan, xüsusilə funksional və koqnitiv dilçilik çərçivəsində dil təsviri ideyası sual edilir. Bu növün formal təsviri kifayət qədər dəqiq olsa da, o təbii dilin axınını dəyişir, sadələşdirir, hətta idarə edir. Bu dili idarə edən linqvistik

fenomen və qaydaların nə universal, nə də tam olması ilə bağlıdır. Lakin dilin özünün məntiqi sabitləri təmsil etməkdən uzaq olduğuna inanan dilçilərin əksinə, hər bir təbii dil stereotiplərlə, metaforal və ya bəzən bir-biri ilə ziddiləşən idrak kodları ilə formalaşır. Bir az fərqli nöqtədən baxsaq, elə dilin özünün xəyali məntiqi var.

Dildə affirmativliyi analiz etmənin yollarından biri də onun struktural əlaqələrini araşdırmaqdır. Bu onomoloji prosedur affirmativliyin ən yaxşı semantik müstəvidə təmsil olunmasını ehtimal edir və bu prosesin dildə baş verməsinin bütün nümunələrinin onun özündən əmələ gəldiyini göstərir. Qarşılaşmaya həssas vahidlər arasındakı əlaqə həm affirmativlik, həm də neqativlik arasında ənənəvi dilçilikdə də geniş şəkildə araşdırılmışdır. Dildə və idrakda kateqoriyalaşmanın ən fundamental növü, ikili qarşılıqlara aparıb çıxaran ikili bölünmədir: (reality/fiction – reallıq/fantastika), (affirmation/negation– əsdiq/inkar), (present/past – indiki/keçmiş), (up/down – yuxarı/aşağı), (back/front – tarxa/ön), (good/bad – yaxşı/pis), (plus/minus – müsbət/mənfi), (male/female – kişi/qadın), (singular/plural – tək/cəm), (here/there – burada/orada), (this/that – bu/o), (consonant/vowel – samit/sait), (voiced/unvoiced – cingiltili/cingiltisiz) və s. Bu bölgülər ən sadə məntiqi əməliyyatların nəticəsidir, yəni koqnitiv prosesdir və biz onu “qütbləşmə” adlandırırıq [142, s.142]. Bu cür mental dünyalar digər bölgülər üçün “giriş” rolu oynayır. Nəticədə dil və idrakda ən geniş yayılma ikinci bölgüdən üçlü ayrılımlar əmələ gəlir, məsələn, (I/you/somebody else – mən/sən/başqası), (present/past/future – indiki/keçmiş/gələcək), (singular/plural/dual – tək/cəm/ikili), (masculine/feminine/neuter – kişi cinsi/qadın cinsi/orta cins) və s.

Kəmiyyətləndiricilər xəbər işarələri kimi də işlədilə bilər. “All – hamı” və “everything – hər şey” təkə affirmativliyi ifadə etmir, o, həmçinin bütöv cümlənin affirmativ xarakterini və ya onun elementlərindən birini gücləndirir. Məsələn, aşağıdakı cümlələrdəki miqdar göstəriciləri affirmativliyin göstəricisi kimi ifadə edilə bilər.

She has all chances of learning (Onun öyrənmək üçün bütün şansları var).

All track of the owner is being lost (Sahibinin bütün izləri itirilir) [67, s.78].

Bütün bu cümlələrdəki “all” əvəzliyi affirmativliyin gücləndiricisi

funksiyasındadır. Qeyd edək ki, kəmiyyət göstərən bu əvəzlilikləri silsək də, bütün bu cümlələr yenə affirmativ ifadə edir və onların semantik strukturu əsasən dəyişməz qalır. Affirmativliyin işarələri kontekstdən asılıdır. Bu cümlələr barədə nəzərəçarpanlıq nümunələrdəki cümlələrin inkarlaşa da, məntiqi baxımdan ya düzgün olmaması, ya da ən azından ifadəsinin problemlı olmasıdır. Lakin bu onların bəziləri üçün hər zaman güclü qayda deyil. Aşağıdakı cümlələrdə də affirmativlik güclənir:

Everything will be all right (Hər şey yaxşı olacaq).

They all love and help one another (Onlar hamısı bir-birini sevir və kömək edir)

[113, s.184].

Everyone is concerned about the fall of money (Hər kəs pulun düşməsindən narahatdır) [130, s.380].

It is war/Everybody suffers/Everybody is a victim (Bu müharibədir/Hamı əziyyət çəkir/Hamı qurbandır) [175].

Cümlələrdə ümumi kəmiyyətləndiricilər affirmativ funksiyasında işlənsə də, onların qeyri-müəyyən istinadları vardır və onlar dəqiq bir say dəyəri izlədiyi halda, ismi ifadənin semantikasına bir təsir etmir. Ancaq hərəkəti gücləndirərək onun tamlığını və ümumiliyini vurğulayır. Əlavə olaraq ümumi kəmiyyətləndiricilər ümumi və tam da bitkin olmayan mənaları ifadə edir. Bu semantik dayazlıq isə “mövcud olmaq” qavrayışı üçün çətinlik törədir. Yuxarıdakı verilmiş nümunələrdə ümumi miqdar göstəricisinin işlənməsi əksər hallarda ingilis dilində inkarlaşmanı “bloklayır”. Kəmiyyət göstəricisi olmadan cümlə asanlıqla inkarlaşa bilər *They don't love and help one another (Onlar bir-birlərini sevmirlər və kömək etmirlər)*. Ancaq daha böyük kəmiyyət göstəricisi olan “all” bu dəyişilməni mümkünsüz edir. Mümkün olduğu hallarda isə cümlənin ümumi məntiqi mənası ciddi şəkildə dəyişir. *They all don't love and help one another (Onlar hamısı bir-birini sevmir və kömək etmir)*.

Nümunələrdən ümumi bir tendensiya yaranır. Kəmiyyət göstəricisinin affirmativləri gücləndirən və ya işarə edən olaraq semantik şəkildə dəstəklənib işlənməsi affirmativliyin ifadəsinin “completeness” (tamamlılıq) semantikasına

əsaslanması faktına dayanır. Fikir versək görərik ki, ümumi kəmiyyət kateqoriyası halında inkarlığın mümkünlüyü “bloklanır”. Bu zaman dayanıqlı affirmativ inkarlılıq konstruksiyası əmələ gəlir (məsələn, kəmiyyət göstəricisini təyinedicilərə dəyişməklə).

She forgot everything – O hər şeyi unutdu.

She didn't forget everything – O hər şeyi unutmadı.

She forgot almost everything – O demək olar ki, hər şeyi unutdu.

She didn't forget almost everything – O demək olar ki, hər şeyi unutmadı [178, s.67].

Affirmativliyin işarəsi baş cümlədə ön mövqedə dayanıbsa, mütləq şəkildə onun daha böyük affirmativ təsiri var və bu ön mövqedə onun inkara çevrilməsi daha çətinidir.

I lost all three – Bütün üçünü də itirdim.

I didn't lose all three – Bütün üçünü də itirməmişəm.

I almost lost all three – Demək olar ki, hər üçünü itirdim.

I almost didn't lose all three – Üçünü də demək olar ki, itirməmişəm [182, s.218].

Dilin ifadəsinin metaforik xüsusiyyətlərinə görə ümumi miqdar göstərən affirmativliyin işarəsi funksiyasında olmasını hesaba almaq doğrudur. Çünki affirmativliyi qavramanın yollarından biri onun qavrayış metaforaları vasitələri ilə baş verir (“tamlılıq” metaforası). Eyni şəkildə affirmativlik “tamlılıq” mənası ilə əlaqəli digər leksik vahidlərlə gücləndirilə bilər.

Whole/much/fully – bütöv/çox/tamamilə.

Sally has lots of it to say – Salinin deyəcək çox şeyi var.

There are many problems – Çoxlu problemlər var.

She totally agrees – O, tamamilə razıdır.

He is completely right – O, tamamilə haqlıdır.

It's quite/perfectly all right – Bu olduqca/ mükəmməl /qaydasındadır. You are definitely a good man – Sən mütləq yaxşı adamsan.

Are you sure we can trust this doctor?

Definitely – Bu həkimə güvənə biləcəyimizə əminsinizmi? – Tamamilə [179, s.99].

Verilmiş kontekstlərdə onların semantik strukturları ümumiləşmə prosesinə uğramış və funksiyaları qrammatikləşmişdir. Semantik rəngsizləşmə bu dil elementlərinin işlədilməsində qrammatikləşmə prosesinin göstəricisi olaraq müşahidə olunur. Əslində, tam leksik mənanı affirmativ işarələri durumunda tapmaq çətin olardı. Belə ki, affirmativlik, ümumilikdə, (strong affirmation/güclü affirmativlik) bütün fikrin faktiki statusuna və mənanaya heç bir təsir etmir.

Ümumi miqdar göstərənin xəyali işlədilməsi məsələsi dilçilərin diqqətini çoxdan çəkmişdir. Bühler dili işarəli və simvolik səviyyə olaraq iki etabda təqdim edirdi. Jestlərə və əşyalara yönələn hərəkətlərə dayanaraq Bühler o nəticəyə gəlir ki, *“işarə əvəzlilikləri və digər işarəli ifadələr dil qurumunun ən vacib elementləridir”* [113, s.300-302].

Full və whole də semantik strukturunda “tamlılıq” mənasında işlədilir.

He has drunk two full bottles of wine – O, iki şüşə dolu şərab içdi.

He has eaten all/the whole cake – O, bütün tortu yedi [117, s.23] .

And there was the ferryboat full of people floating across along down. I knew what was the matter now. Boom! I see the white smoke squirt out of the ferryboats side (Və orada insanlarla dolu üzən bərə var idi. Mən indi nə olduğunu başa düşürdüm. Bum! Mən bərə qayıqlarının yanından ağ tüstünün havaya ucaldığını görürəm) [133, s.243-249].

“All – hamısı/bütün” ingilis dilində qeyri müəyyən əvəzlik funksiyasında işlənir, həmçinin “completeness – tamlılıq” mənası ətrafında digər istifadələrdə də mərkəzləşmişdir. Bu semantik xüsusiyyət səbəbi ilə dil elementi “all” inkarlığı “bloklayaraq” sintaktik əməliyyatı həyata keçirə bilir və ingilis dilində affirmativliyi gücləndirir. Bu əvəzlik həm qrammatikada, həm də koqnitiv dilçilikdə affirmativ işarəsidir. Belə ki, mənalının əksəriyyəti təsdiqdə olduğuna görə, koqnitiv dilçilik üçün də prototip hesab edilə bilər. Əvvəlcə, *all* əvəzliyinin nümunələr əsasında bir neçə işlənmə yerinə və funksiyasına baxaq:

– Determinator kimi – hər bir, bütün mənasında. *All tickets cost 25 manats.*

Bütün biletlər 25 manat dəyərindədir.

– Əvəzlik kimi – hər bir kəs mənasında. *All were satisfied with the outcome. Hər kəs nəticədən məmnun idi.*

– Tamamilə yaxud “həddindən çox” mənasında (xüsusilə danışıq dilində). *He lived all alone in an old cottage in the forest (O, meşədə, köhnə bir daxmada tamamilə yalnız yaşayırdı).*

– “Əvvəl nə baş verdiyinə baxmayaraq” mənasında. *She thought she would fail her driving test but she passed after all – O düşünürdü ki, sürücülük testindən kəsiləcək, ancaq buna baxmayaraq o, imtahandan keçdi.*

– İdiomlar kimi də all affirmativ mənalarda işlənir. *All day long – bir şeyin nə qədər doğru olduğunu və ya insanın bir şeyi nə qədər etdiyini göstərmək üçün I could eat this cake all day long – Mən bu tortu bütün günü yeyə bilərəm.*

“All the time in the world” – “çox zaman” mənasında. *Don't hurry, we have all the time in the world (Tələsmə, bizim zamanımız çoxdur) [170].*

All – bütün əvəzliyindən əmələ gələn mənalar hamısı leksikoqrafik mənbələrdə completely – tamamilə, entirely – bütünlüklə, altogether – bütövlükdə, utterly – tamamilə, wholly – bütünlüklə, totality – ümumilikdə, sum – sonda/nəticədə mənaları kimi təyin edilir. Onların hamısı semantik olaraq “tamlılıq” mənasına aiddir və “əhatə etmə” idrak cığırından əmələ gəlmişdir. Bəzi kontekstlərdə isə dil elementi olan “all” olduğundan artıq lazımsız görünür. Yəni cümlə onsuz da doğru səslənmiş olsaydı da o, pozitiv mənayı bir daha qüvvətləndirmək üçün istifadə edilir və inkarlaşmanın qarşısını alır.

We are allowed to wander on the grounds, but at Risley, It was all grey, all grey concrete (Bizə meydançada gəzməyə icazə verilir, amma Risleydə hər şey bomboz və beton idi) [158, s.108].

İngilis dilində çoxlu sabit söz birləşmələri var ki, “all – bütün” leksik vahidi ilə birlikdə hərəkət edərək affirmativliyin işarəsi kimi çıxış edir və yenə də “completeness” – “tamlılıq” mənası ilə semantik şəkildə bağlı olub xəyali kəmiyyətləndirmə ehtiva edir. Everywhere – hər yerdə, all the time – hər zaman, all the times – hər zaman, in always – həmişə mənasında, all over/everywhere –hər yerdə

in all – bütünlükdə, as a total – ümumilikdə, all right – oldu mənasında işlənən nümunələri vardır. Ümumi kəmiyyət göstəriciləri one/a cümlənin lap əvvəlində mübtədanın qabağında təsdiq formada ifadə edilən pozitiv dəyərin işarəsini edir.

One life I've been given by my mother and this second I've been gifted by you (Bir ömür mənə anam tərəfindən, ikincisi isə səndən bəxş edildi) [158, s.23].

Varlıq kəmiyyətləndiricisi olan “one”-in affirmativ xarakteri onun əksi olan *no/not one* faktı ilə dəstəklənir.

There is one exception (Bir istisna var).

There is no exception (Bir istisna yoxdur).

One child was hurt (Bir uşaq yaralanıb).

No child was hurt (Heç bir uşaq yaralanmadı) [158, s.23].

A qeyri-müəyyənlik artikl *one*-bir sayından əmələ gəlmişdir. Roman-german dillərinin tarixinə baxsaq, əksər dillərdə belə olmuşdur. *One* sayının qeyri-müəyyən artiklı əvəzi işləndiyi funksiyalara baxaq [32, s.40-43].

I met a beautiful girl (Gözəl bir qızla tanış oldum).

A man has come (Bir kişi gəldi).

Everybody knows that you are a liar (Hamı bilir ki, sən bir yalançısan) [19, s.40-43].

Bütün bu cümlələrdə *one* işlənməsi inkarlaşmanı “bloklayır”. Onları inkarlaşdırmaq üçün inkarlıq kəmiyyətləndiricisi düşmüş olmalıdır. İngilis dilində “one such/belə biri” ifadəsi də affirmativliyi gücləndirir.

I do have one such present in “Book” department (“Kitab” şöbəsində belə bir hədiyyəm var).

I'm ashamed to admit it but I do eat citrus fruit (That's one such a day. Etiraf etməyə utanıram, amma sitrus meyvələri yeyirəm. Belə bir gündür).

More precisely I read one such text and I even didn't want to make comments about it (Daha doğrusu, belə bir mətni oxudum və bu barədə şərh vermək belə istəmədim) [147, s.40-43].

Tək varlıq bildirən miqdarlayıcının linqvistik ifadəsi təkcə “one” və qeyri-müəyyən artiklla məhdudlaşmır. Bu semantik kateqoriya qeyri-müəyyən əvəzliliklər,

təyin edicilər və zərflər də ola bilər. Tək mövcudluq bildirən affirmativ kəmiyyətləndiricilər xüsusiyyətcə affirmativdir və çox tez-tez müəyyən sərhədlər çərçivəsində affirmativliyin işarələri kimi işləyə bilər. *I don't know if sometimes there isn't a certain long distance bus going there (Bilmirəm, bəzən oraya müəyyən bir uzun məsafəli avtobus getmir)* [102] Affirmativ işarələri funksiyasında işlənmək formal xüsusiyyət deyil, ancaq o, daxil edilən dil elementlərinin semantikasına əsaslanır. Some/several – bəzi/bir neçə mövcudluq kəmiyyətləndiriciləri digər miqdar göstəricilərindən daha yaxşı affirmativ işarəsidir, çünki onlar daha çox qeyri-müəyyən istinad nöqtəsinə köklənir və mövcudluğun ifadəsində səciyyəvidir. Başqa sözlə o, inkarlaşa biləcəyi əlavə bir semantik informasiya ehtiva etmir.

Obyekt hal prototip olaraq ismin bir vasitə olaraq işlədilməsi ilə əlaqəlidir, yəni onunla mübtəda hərəkəti tamamlayır və qəbul edir. Obyekt hal bir şeyin necə edildiyi haqqında məlumatı təmin edir və nəticədə feili modallığın formalaşmasına töhfə verir. Göstərməyə çalışırıq ki, “tamlılıq” mənası məkani əlaqələr vasitəsilə də gerçəkləşir. Yəni full container – dolu konteyner, covered surface – örtülmüş səth, long wide path – uzun/enli yol mənaları ilə ifadə edilir. Bu mənalarla əlaqəli olaraq instrumental daxilən affirmativ xüsusiyyətlərə sahib olur. “Full container – dolu konteyner” idrak cığırını mücərrəd qrammatik kateqoriyaların ortaya çıxmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Onlar bizim ətraf mühitlə, bədən hərəkətlərimizlə bağlı olaraq implicit əlavə metaforik yansımalar yaradır [76, s.223-224]. Faktiki olaraq bədənimizin bir hissəsi təməl konteyner kimi işlədilə bilər. Məsələn, əl ən sadə tutum ifadəsidir (işarəsidir). Konstruktiv vasitələr çox vaxt beynimizdə “dolu konteyner” idrakı oyadır. Daha da səciyyəvisi instrumental konteynerləri doldurmaq üçün işlədilən maddə və mayeləri işarə edir. Eyni qavrayış daha sonra feil – isim əlaqələrində genişlənərək “completeness – tamlılıq” və “abundance – bolluq” məfhumlarını işarə edir. “Dolu konteyner” kod sxemi instrumental konstruksiyaların aşağıdakı işlənişlərini irəli çəkir.

Filled with water – su ilə dolu, packed with/crowded with people – insanla dolu, filled with food – yeməklə dolu, stuffed with hay – samanla dolu, filled with cheese – pendirle dolu və s.

There was a big container filled with water inside the operating room (Əməliyyat otağında su ilə dolu bir konteyner var idi).

The most famous and popular ones are also filled with cheese and potatoes (Ən məşhurları pendirlə və kartofla olanlarıdır).

The plate was filled with food (Boşqab yeməklə dolu idi) [68, s.134].

A glass of water – bir stəkan su, a cup of coffee – bir fincan kofe, a bottle of wine – bir butulka şərab cümlələrində konteynerin kod sxemi ölçü vahididir. Bu konstruksiya ifadə olunduğu leksik mənanı əhəmiyyətsizləşdirir və konteynerin özünə diqqət çəkir. Faktiki olaraq, konstruksiya konteynerin içərisindəki maddəyə deyil, konteyneri formalaşdıran obyektivlərə aid ola bilər. Məsələn, surrounded by a fence – hasarla əhatəli, wrapped with paper – kağıza bükülü, covered with blood – qanla örtülü və s.

Well, there was beautiful curtains on the windows; white with pictures painted on them of castles with wines all down the walls and cattle coming down to drink (Bax belə, pəncərələrdə gözəl pərdələr vardı; üzərində şərab şəkilləri olan qalalar və su içmək üçün aşağı enən mal-qara) [70, s.120].

The boy purchased a small block of ice cream wrapped in paper and placed it between two wafers (Oğlan kağıza bükülü dondurma bloku aldı və onu iki vafli arasına yerləşdirdi) [158, s.274].

“Tamlılıq” mənası instrumental konstruksiyalarda leksik olan sifətlərlə (full – tam, dolu, whole – bütöv) güclənə bilir. Daha çox konteynerlərin adları ilə müşayiət olunaraq obyekt ilə də işarə edilir (with full hands – dolu əllərlə), (with full lungs – bütün ciyərlərlə), *He lived his life to the full (O, ömrünü doyunca yaşadı) [87, s.102].* Nadir hallarda görülən bir durum “tamlılıq” affirmativ mənasının “full container – tam dolu konteyner” kimi başa düşülən və təkdə olan obyekt hal formaları ilə ifadə edilməsidir. To live life to the full – həyatı doyunca yaşamaq, to work at full speed – son sürətlə işləmək, to love whole heartedly – ürəkdən sevmək, konstruksiya “tamlılığın”ın pozitiv mənası ilə bağlıdır və onların baş verdiyi cümlələr çətin inkarlaşır. “Dolu konteyner” qavrayışı digər qavrayışların da arxasında durur və müxtəlif obyektlər, maddələr, iylər və mayelərlə dolu əşyalar da “tutum” kimi qəbul

edilir. Bu obyektlər obyekt halda kodlaşaraq affirmativ kimi bütöv cümlənin semantikasını modelləşdirir. “Tamlılıq” mənasında verilən aşağıdakı cümlələr obyekt hal konstruksiyası ilə gizli şəkildə ifadə edilir və əlavə leksik işarələrlə aşkar şəkildə vurğulanmağa ehtiyac olmur (full – tam dolu, whole – bütöv mənası ilə əlaqəli leksik işarələrə ehtiyacı yoxdur). Ancaq bəzən “tamlılıq” ilə bağlı leksik ifadələri tamamlayır, məsələn, fully – tamamilə zərfi qrammatik konstruksiyasının mənasını təsdiqləyir və gücləndirmək üçün istifadə edilir.

The bush was completely black with blueberries (Kol qaragilə ilə tamamilə qaralmışdı).

The kitchen smelled of cinnamon (Mətbəx darçın qoxurdu).

The room of stank of cigarette smoke (Siqaret tüstüsü ilə qoxulu otaq) [147, s.151].

Tom turned pale with anger (Tomun qəzəbdən rəngi soldu).

The forest was noisy with voices (Meşə səslərlə dolu idi).

The studio was filled with the rich odour of roses (Studio qızılgül ətri ilə dolu idi) [148, s.152]

“Dolu konteyner” kod sxeminin başqa bir kodlaması abundance/bolluq mənasında ifadə edilən konstruksiyadır və xüsusiyyətcə affirmativ mənası ifadə edir.

A land of plenty – bol torpaq, land flowing with milk and honey (süd və bal axan torpaq, bərəkətli torpaq mənasında), rich in forest rivers, minerals – meşə çayları və minerallarla zəngin.

Welcome to the land of plenty! (Bolluq ölkəsinə xoş gəldiniz!) [158, s.80-84].

There were sheds made out of poles and roofed over with branches, where they had lemonade and ginger bread to sell and piles of watermelon and such-like things (Dirəklərdən düzəldilmiş və üstü budaqlarla örtülmüş tövlələr və satmaq üçün limonad və zəncəfil çörəyi, qarpız və buna bənzər şeylər var idi) [151, s.191].

Alternativ olaraq tamlılıq “having power or control over something/bir şey üzərində güc və ya nəzarət sahibi olmaq” kimi də idrak edilə bilər.

Have a command of the English language (İngilis dilini mükəmməl bilmək).

To rule a country (Ölkəni idarə etmək).

To manage an enterprise (Müəssisəni idarə etmək) [94].

Affirmativ mənaları ifadə etmək üçün danışanlar eyni obyektin adlandırılmasının müxtəlif yollarını tapırlar. “Tamlılıq” mənasında affirmativliyi ifadə edə bilmək üçün insan beynində təkcə “tam, doluluq” idraki cığır deyil, oxşar qavrayış olan “covered surface – əhatəlilik” obrazı da oyanır. Bütün bu nümunələrdə obyekt konstruksiyası daxilən pozitiv mənə əldə edir və hər hansı maddə ilə örtülü bitişik bir yeri təyin edir: covered with dust – tozla örtülü, covered with snow – qarla örtülü, coated with paint – boya ilə örtülmüş, covered with shade – kölgə ilə örtülmüş, spread with butter – kərə yağı yayılmış və s.

The old furniture was covered with dust (Köhnə mebel toz ilə örtülü idi).

Carefully spread the butter under the loosened skin of the chicken (Kərə yağını toyuğun yumşaldılmış dərisinin altına diqqətlə yayın) [170].

Əks, daxilən inkar mənə isə yiyəlik hal konstruksiyası ilə ötürülür. Without dust – dostsuz, free from pollution – çirkədən təmizlənmiş, deprived of liberty – azadlıqdan məhrum və s.

Most Parents deprive themselves of many good things in order that their children can have the best of everything (Əksər valideynlər uşaqları hər şeyin ən yaxşısına sahib olsun deyə özlərini çoxlu gözəl şeylərdən məhrum edirlər) [154, s.78].

İngilis dilində “with – ilə” variantının semantikasında bütünlük effekti mümkün hal dəyişikliklərindən biri kimi başa düşülür. Goldberg “with – ilə” variantlı cümləni aşağıdakı kimi şərh edir. *Pat completely covered the statue with paint (Pat heykəli tamamilə boya ilə örtüdü)* [157, s.22]. Bu variant xüsusiyyətcə pozitiv mənə ilə əlaqəlidir. Fikir versək, cümlədə inkar *Pat heykəli boya ilə boyamadı* paralel cümlədəki *Pat heykəli tamamilə boya ilə boyadı* kimi kateqorik deyil. İlk cümlədə Pat heykəli fərqli bir maddə ilə boyamış da ola bilər. İkincidə isə hərəkət mütləq şəkildə baş verib. Konstruktiv vasitənin feilin semantikasi ilə bağlı olması nəzəriyyəsi onun dinamik səhnələri oyada bilməsi faktına əsaslanır:

Bundan əlavə “covered surface – qapalı səth” ifadəsinin məkani əlaqəsi metaforik olaraq nəyinsə üzərində sahibliyi və nəzarəti ifadə edən feillərə köçürülür.

The hotel has high standart rooms and a wide range of services at an outstanding level (Oteldə üstün standartlı otaqlar və yüksək səviyyədə geniş çeşiddə xidmətlər vardır) [152, s.54]

The fund possesses a large number of properties, but it does not make a proper use of it because of poor management (Fond çoxlu sayda əmlaka malikdir, lakin idarəetmənin düzgün aparılmaması səbəbindən ondan düzgün istifadə edilmir) [142, s.46].

Azerbaijan has large quantities of high quality clean water at his disposal (Azərbaycanın ixtiyarında çoxlu miqdarda əla keyfiyyətli təmiz su var) [107, s.328].

Diqqət etsək görürük ki, bu konstruksiya tipik olaraq big quantity – çox miqdarda, high standart – yüksək standart, wide spectrum – geniş spektr kimi dərk edilən “tamlılıq” mənası ilə təyin edilir. “High degree-ali dərəcə” ifadə edən digər leksik gücləndiricilər də tez-tez işlənir. With/by ilə işlənən (with/by long waiting, with/by many hour standing, with/by frequent repeating with/by frequent comments, with/by great hopes) nümunələr göstərir ki, obyekt hal (vasitəli hal) implisit feili semantikaya birləşərək gücləndirici kimi çıxış edir. Bu qüvvətləndirmə təkcə high degree – yüksək dərəcə zərfi ilə güclənən konstruktiv vasitə ilə işlənməsi deyil, pozitiv mənanı gücləndirən cəm formanın işlənməsi ilə əldə edilir. Məsələn, aşağıdakı cümlədə inkar, konstruksiyaların gücləndirilməsi halı ilə “bloklanıb”:

With high hopes, he’s waiting for the test results (O, böyük ümidlərlə imtahan nəticələrini gözləyir) [99, s.228].

Ketie’s holiday ended in many hours standing in traffic (Ketin tətili saatlarla tıxacda dayanaraq sona çatdı) [179, s.90].

Konstruksiya ilə işlənən gücləndiricilərin sayı çoxaldıla da bilir. Əlavə gücləndiricilərin formal çoxaldılması “tamlılıq” mənasında affirmativ mənanın tədricən gücləndirilməsi ilə nəticələnir.

They camped for weeks (Onlar həftələrlə düşərgə qurdular); They camped all many weeks (Onlar bir neçə həftə düşərgə qurdular); They camped all weeks long (Onlar bütün həftələr boyunca düşərgə qurdular) [101, s.410].

Leksikləşmiş obyekt hal konstruksiyasının digər nümunəsi covered surface –

örtülü səth kod sxeminin gücləndirdiyi leksikləşmiş konstruksiyadır. Məsələn, everywhere – hər yerdə, all over – hər yerdə, on the whole surface of a territory – ərazinin bütün səthində, all over the world – bütün dünyada, all over the country – ölkənin bütün ərazisində və s. Xüsusiyyətcə affirmativ olan və affirmativlik işarələri kimi çıxış edən ismi ifadələr böyük bir tendensiya ilə zərfləşməyə meyllidir və hətta lüğətlərdə də ayrıca bir qeyd kimi sıralanır (long/wide path – uzun/enli yol). Dil istifadəçiləri məqsədli şəkildə fikirdə nə tutulduğunun profilini seçirlər. Bu məqsədə çatmaq üçün onlar praqmatik, leksik və qrammatik vasitələrdən istifadə edirlər. Bunlardan biri nəyisə vurğulayan və daha əhəmiyyətli verbal mənalar düzəldərək danışanın qeyd götürməsinə istəyən obyekt konstruksiyasıdır ki, bu konspekt əsasən “path – cığır” obyektini ilə əlaqələndirir [54, s.130]. Obyektivliyin məkani işlənməsi məkan və yer əlaqələrinin ifadəsində xüsusiləşən digər hallardan fərqlənir. Obyekt hal digər hallarda çox vaxt feili modallıq və affirmativliyin ifadəsi ilə də bağlıdır. Hərəkət feillərini müşayiət edən obyektivliyin semantik mənası belə ümumiləşə bilər “Hərəkətin baş verdiyi təyin edilməmiş yol”. Path (cığır) məfhumunun profilləşdirdiyi hərəkət uzun geniş və sərhədsizdir. Qeyd edim ki, ad bildirən isimlər, mountain – dağ, road/way – yol, city/town – şəhər yerlik halda işləyəndə dəqiqliklə yer təyin edir. Məsələn: on the mountain – dağda, on the road-yolda, on the street-küçədə, in the city-şəhərdə. Lakin obyekt halda işləyəndə eyni sözlər eyni dəqiq mənanı bildirmir:

The general sent the division through the mountains (General diviziyanı dağlardan keçirdi) [158, s.190].

Music resounded through the streets of the town (Musiqi şəhərin küçələrində təkrar-təkrar səslənirdi) [158, s.190].

Sisters are walking in the sunshine along wide streets (Bacılar günəş şüaları altında geniş küçələrdə gəzirlər) [158, s.159].

Belə görünür ki, məkan və istiqamət qeyri dəqiqliyi, ümumi qeyri-müəyyənlik və “tamlılıq” mənası obyekt hal konstruksiyalarının semantik strukturunun əsas xüsusiyyətlərindəndir. Yuxarıdakı cümlələrdəki affirmativlik qeyri-müəyyənlik dərəcəsini konstruksiyaların cəm formasını artırmaqla güclənə bilər. Through the

forests – meşələrin arasından, along the roads/ways – yol boyunca, through the mountains – dağların arasından və s. Cəm formalarının və önə keçirmənin birgə olaraq istəyə bağlı baş verməsi feilin pozitiv mənasını gücləndirir və affirmativliyi dərəcəvi kateqoriya edir. Bu əməliyyatlar nəticəsində yuxarıdakı cümlələr inkarlaşa belə, kifayət qədər qeyri-təbii səslənər. Yalnız kontekst xüsusi olarsa, obyektiv konstruksiya inkarlaşmış bir cümlədə tamamilə doğru səslənər. Məsələn, işarə əvəzliyi işlənərkən bu cür işarə elementi daxil edilmiş kontekst təyin edilir və obyekt hal inkarlığın əhatə dairəsinə düşür. *No car went along this way (Bu yolla heç bir maşın getmirdi)* [71, s.70]. Obyektivlik konstruksiyasına yol açan idrak cığırını “uzun/geniş yol” kimi təsvir edilə bilər, çünki hərəkətin baş verdiyi yer əslində verilən bütün ərazidir. Məsələn, “dağlar arasında”, “meşələr arasında” bir cığır, yol kimi qəbul edilir. *We went through the forest (Biz meşədən keçdik)* cümləsində danışan ünsiyyət quraraq demək istəyir ki, subyektə aid olan insanlar piyada yeriyirlər və onların getdiyi yerdə meşə var, ancaq onlar meşəyə daxil olmadan sadəcə oradan keçirlər. Obyekt hal konstruksiyasının funksiyası hərəkətin “xüsusiyyətindən” və modallıqdan çox, baş verdiyi dəqiq yeri göstərir. Long/wide path – uzun/geniş yol obyekt hal konstruksiyası tipik olaraq yavaşlıq, durğunluq, zaman tələb edən prosesləri ifadə edir. “Tamlılıq” mənası bu cür ifadələrin affirmativ xüsusiyyətləri üçün keçərlidir.

You are walking along the streets of a distant city (Sən uzaq bir şəhərin küçələrində gəzirsən).

Maria is walking taking big steps along the lonely Kaledon path from the broken city (Maria dağılmış bir şəhərdən tənha Kaledon yolu ilə böyük addımlarla addımlayır) [158, s.12].

A bear is walking through the woods in springtime, regenerated having had a long sleep, just waken up from the winter hibernation (Yazda meşədə gəzən ayı, uzun müddətli qış yuxusundan sonra təzəcə oyanmış olur) [158, s.12].

Yesterday we were walking in the fragrant forest (Dünən biz ətirli meşədə gəzirdik) [158, s.12].

Qeyd edək ki, obyekt hal konstruksiyası təkcə dəqiq yer səciyyələndirmir,

hərəkətin istiqamətini də təyin edir. Dansier bu nöqtəni belə bir cümlə ilə təsvir edir: *The snake was crawling along the way (İlan yol boyu sürünürdü)* [165, s.402]. Bu cümlədə ilanın faktiki hərəkət cığırı haqqında heç bir məlumat verilmir. *Ali was swimming (in/along/across) the river (Əli çayda/boyunca üzürdü)* cümləsində instrumental konstruksiya hərəkətin istiqamətini nəzərdə tutmur. Danışan tərəfindən vurğulanaraq baş verən hərəkətin detalları yox, baş verməsi vurğulanır.

Nick hurried through the forest and field (Nik meşə və tarladan tələsik keçdi) [178, s.180-181].

Bu mərhələdəki müzakirə obyekt halın pozitiv mənə daşdığını göstərir. Hətta bu obyekt hal inkarlanmış cümlədə işlədilsə də, inkarlığın əhatə dairəsi xüsusiyyətcə affirmativ vasitənin iştirakı ilə məhdudlaşmağa meyl edir. Long/wide path – Uzun/geniş yol kod sxemə əsaslanan məkani obyekt hal konstruksiyaları məkanda bölgələri və landşaftı təsvir etmək üçün işlədilir [25, s.320]. Bu ifadələr adətən qoşa gəlir, hər ikisi obyekt halda olur və əsas yön aksisləri boyunca əks istiqamətləri ifadə edir. Up/down – yuxarı/aşağı, front/back – ön/arxa, left side/right side – sol/sağ tərəf. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür konstruksiya da çox vaxt aşağıdakı nümunələrdə olduğu kimi affirmativliyin işarələnməsi kimi işlənir.

You take the mountain (Siz dağ yolu gedin (path – cığır), I'll take the valley (Mən xiyabanla gedəcəyəm (path) [158, s.12].

I (am going along) the mountain and the girl is going along the valley (Mən dağ yolu gedirəm, qız isə vadi boyu gedir) [158, s.89].

Zaman əlaqələri məkan əlaqələri ilə eyni konseptual strukturlara əsaslanır. Obyekt hal konstruksiyaları zaman domeninə doğru genişlənir və feili semantika daxilində baş verən modallıq konstruksiyasının həcmi ilə eyni olur. Janda dildə və insan idrakında metafor gücünü göstərir və hesab edir ki, “*qrammatika topoqrafik xəritə və ya coğrafi fenomen kimi eyni yolla qavranılır*” [96, s.142]. Konstruksiya keçici və müvəqqəti əlaqələrdə əks olunan zaman müddəti və ya hərəkətin davamını hazırlayır. Məsələn, for hours – saatlarla, for weeks – həftələrlə, for days – günlərlə, at nights – gecələr. Chirland beyinin məkan və zamanı ayırmasını mümkünsüz hesab edir və cuzi bir məkan ilə müddət inteqrasiyasının var olduğuna inanır (*for months,*

for years) [152, s.25-28]. Bu konstruksiyaların semantikasını konseptual qaynaşma prosesinin nəticəsi kimi dərk edilə bilər. Konstruksiyanın ehtimal etdiyi əlavə məna zaman periodunun haqlı olaraq uzun olmasıdır. Həmçinin zaman istinadı digər tərəfdən ya təyin edilməmiş, ya da nisbətən dəqiq olmayandır. Aşağıdakı iki cümləni müqayisə edək:

These days he didn't think about anything but her (Bu günlərdə ondan başqa heç nə düşünmürdü).

I've been waiting for you for days (Günlərdir səni gözləyirəm) [170, s.25].

İkinci cümlədə güclü affirmativlik mənası var və cümlə inkarlaşaraq (*I haven't been waiting for you for days – Günlərdir səni gözləmirəm*) şəklində olsa, o zaman düzgün səslənməz. Bundan əlavə obyekt hal feillə ifadə edilmiş mənanı gücləndirərək müddəti vurğulayır və təsvir edilən fəaliyyətlərin zamanlama məfhumunu gücləndirir. Əlavə olaraq obyekt hal məqsədə doğru çalışmağa sərf edilən zamanın müddətinə danışanın qızgınlığını da göstərə bilər. Qeyri-müəyyənlik xüsusiyyəti isə cəm isim formaları ilə də güclənə bilər. Qeyd edək ki, tamlılığın affirmativ xarakteristikaları subyektivliyin və xəyaliliyin (fektivliyin) onunla yanaşı xüsusiyyətləri ilə aşağıdakı nümunədə müşahidə edilə bilər; *I would hike in the mountains (Dağlarda gəzərdim)*. Əslində obyekt hal “tamlıq” ifadə edən xüsusi affirmativ kontekstlərlə məhdudlaşmır. Məsələn, növbəti cümlədə *Ketie does not return for weeks my shirt – Katya həftələrdir köynəyimi geri qaytarmır. She's been already keeping my shirt for weeks – O, artıq həftələrdir mənim köynəyimi özündə saxlayır* mənasında dərk edilir. Zaman vasitəsi hərəkətin uzun müddətliliyini gücləndirir və feil inkarlaşır. Bu da inkarlaşmış feilin semantik olaraq bir konsept kimi qəbul edilib, pozitiv vəziyyət olaraq təxəyyül edilməsi nəzəriyyəsi ilə izah edilir (*She doesn't give back geri qaytarmır ~ keeps, – saxlayır, has it with her – ondadır*) və s. [73, s.131-132]. Cümlə formal olaraq inkar formalı feil ilə ifadə edilib, ancaq affirmativ vəziyyətə aid olur. Nəticədə obyekt halın işlənməsi kontekstdən götürülən feilin semantikasını ilə yox, bütün hadisənin pozitiv qavranılması ilə dəstəklənir. Aşağıdakı cümlələrdə zaman vasitəsi qrammatik konstruksiya barədə affirmativliyin işarəsi kimi çıxış edir.

With time, he forgot his problems (Vaxt keçdikcə O, problemlərini unutdu).

With time, everything changed (Zamanla, hər şey dəyişdi).

With time, you will understand that it's better to leave some things as they are (Vaxt keçdikcə bəzi şeyləri olduğu kimi buraxmağın daha yaxşı olduğunu başa düşəcəksən) [131, s.321].

With time, everything comes to its place, it seems that in life nothing happens accidentally (Zamanla hər şey öz yerini tutur, deyəsən, həyatda heç bir şey təsadüfən baş vermir) [131, s.402].

Buradan aydın olur ki, obyekt halın bəzi istifadələri zaman əlaqələri və zamanla bağlı mənalar bildirərək leksikləşmişdir və zərflərin semantik strukturunda möhkəmlənmişdir. Təbii olaraq leksikləşmə prosesinə instrumentalın çoxlu qrammatik funksiyalarının itirilməsi daxil olsa da, buraya affirmativliyi gücləndirmənin mümkünlüyü də daxildir. Buna baxmayaraq onların hər ikisi hələ də “müəyyən edilməmiş nöqtə və ya zaman oxunun bölmələri” kimi zamana zidd istinad edir və zaman vahidlərini məkanda yerlər kimi qavrayır. Əgər hərəkət uzun zaman ərzində baş verirsə, onun zamandakı mövqeyi leksikləşmiş strukturla ifadə edilə bilər: *During – ərzində; at the time of – zamanında; during pregnancy – hamiləlik müddətində; during the war – müharibə müddətində; during winter – qış müddətində; once a week – həftədə bir dəfə; on Monday – bazar ertəsi* ifadələri də affirmativ işarələri kimi çıxış edir və bu xüsusiyyət tamlıq və qeyri-müəyyənlik xüsusiyyətlərinə əsaslanır [179, s.112]. Etimoloji olaraq *once*-bir dəfə, *one*-bir sayı ilə əlaqəlidir. Bu zaman leksik vahid hadisənin artıq baş verməsini və ya gələcəkdə qeyri-dəqiq vaxtda baş verəcəyini vurğulayır. Yəni “*once*-bir dəfə” olan situasiya ya həqiqətən baş verib, ya da baş verməyə yaxındır. Nəticədə aşağıdakı cümlələr affirmativ kimi işarələnib və inkarlaşa bilməzlər.

Here water once flaved (Burada su bir dəfə ətirli olur).

Once there was a king (Bir vaxtlar bir padşah var idi).

One day we'll go to London (Bir gün biz Londona gedəcəyik) [158, s.121].

Fikir versək görürük ki, yuxarıdakı cümlələr yalnız o zaman inkarlaşa bilər ki, zaman zərfi “*once* – bir dəfə” cümlədən çıxarılsın və ya “*not even once* – heç bir dəfə də olsun” inkar qarşılığı ilə əvəzlənsin və ya digər inkar zərfləri “*never* – heç vaxt”

kimi işlənsin. “Suddenly – qəfildən” daha bir affirmativ işarələyicisi ola bilər. Affirmativliyi işarələmənin funksiyasında sözlərini də buraya əlavə etmək olar: *interested in, famous for, keen on, pleased with, fond of, proud of, take care of, believe in, rely on* və s.

For the sake of health we try to do a lot of things (Sağlamlıq xətrinə biz çox şey etməyə çalışırıq).

I'm very keen on tennis (Mən tenisə çox həvəsliyəm) [178, s.152].

Hər hansı bir dildə mövcud olan çoxsaylı konstruksiyalar danışanlara informasiyanı ən qısa və maksimum kommunikativ yollarla çatdırmağa imkan verir. Bu konstruksiyalarla affirmativliyin mənaları həm ifadə edilər, həm də gücləndirilə bilər. Bitmiş zamanlarda olan hadisələrin də xüsusiyyətləri tamlıq və müstəqilliyi vurğulayır. Oxşar olaraq konstruksiya bir çox feilləri dəyişə bilər, onlar tamlığın ifadəsinə, daxilən pozitiv mənaya aparıb çıxarır [88, s.380]. “*To turn out to be a her*”, “*to turn out to be a coward*”, “*to lead to success*”, “*to succeed*”, “*to give offspring*”, “*to break up with somebody*”, “*to give up drinking*”, “*to come back sunbathed*” və s. Vasitə ilə təsvir edilən məchul növ “*a book written by a writer*” (yazıçı tərəfindən yazılmış kitab) tipli tarixi nümunələr də tamlılıq konsepti ilə əlaqəlidir və xüsusiyyətcə affirmativ hadisələr ifadə edir. “*Hamlet*” *was written by Shakespeare* (“*Hamlet*” Şekspir tərəfindən yazılmışdır) [94].

To declare a winner – qalibi elan etmək, to appoint a successor – varisi təyin etmək kimi nümunələrdə instrumental konstruksiya feilin modallığını dəyişdirir. Daha dəqiqi konstruksiya ilə hərəkəti “əhatə edir”, yəni xüsusiyyətcə onu affirmativ olaraq işarələyir. Affirmativliyi ifadə etməkçün işlədilən linqvistik vasitələr “tamamlılıq” mənasına istinad edir. Buna görə də “dolu konteyner” kod sxemi ilə güclənən instrumental konstruksiyalara aşağıdakı ifadələr də daxildir: *All filled with soot houses – hamısı dumanlı evlərlə dolu, with dense shubs – sıx şubalarla* və s. Instrumental konstruksiya sözünü və mücərrəd isimdən ibarət birləşmələrdə feilin semantikasını implisit dəyişir və onun məna strukturuna əlavə təsirlər göstərir.

I am full of admiration for what she has achieved (Onun qazandıqlarına heyranlıq duyuram) [182, s.97]

The bag is made of imitation leather (Çanta süni dəridən hazırlanıb).

The fame of the Beatles soon spread outside Britain (“Bitlz” in şöhrəti Britaniyanın kənarlarına da tezliklə yayıldı) [182, s.113].

To move with grace – lütfə hərəkət etmək, to accept an invitation with pleasure – dəvəti məmnuniyyətlə qəbul etmək, to study with passion – həvəslə oxumaq, to appear with a smile on one’s face – üzündə təbəssümlə görünmək, to talk about somebody expressing respect – hörmətlə kimsə haqqında danışmaq, to receive something with faith – bir şeyi imanla qəbul etmək və s. kimi digər nümunələri də göstərmək olar.

She accepted my invitation with pleasure (O mənim dəvətimi məmnuniyyətlə qəbul etdi).

My sister appeared with a smile on her face (Mənim bacım üzündə təbəssümlə göründü) [179, s.89].

I studied English with passion (Mən ingilis dilini həvəslə öyrəndim) [179, s.121].

Qeyd etmək lazımdır ki, konstruksiyalar feillər və zərflik kimi işlənən sözlərlə sıx bağlıdır və konstruksiyalarda xəbərlərin inkarlaşmağı daha çətindir. Məsələn, *with speed – sürətlə, with great coverage – böyük əhatə ilə, very courageously – çox cəsarətlə* və s.

Maria got through her work with speed (Maria işini sürətlə tamamladı).

Illness has its rules with physical forces, it destroys also psichical forces. (Xəstəliyin öz qaydaları var, həm fiziki, həm də ruhi enerjini məhv edir) 179, s.115].

With flowers, I received also a letter in which he asks me for forgiveness for everything (Mən çiçəklərlə dolu bir məktub aldım və o, məndən hər şeyə görə üzr istəyir).

I received a letter with flowers in which he asks me forgiveness for everyting. (Mən çiçəklərlə dolu məktub aldım və o, məndən hər şey üçün üzr istəyirdi) [179, s.115].

Cümlələrdən görüldüyü kimi “tamlılıq” mənası konstruksiyanın ayrılmaz hissəsidir. Burada *whole/all-bütün/bütöv* silinsə, bu cümlələr mənasız və qrammatikasız olar, yəni affirmativ konstruksiyayı silmədən cümləni inkarlaşdırmaq

çətindir.

The water paved its way with a bus (Su öz yolunu avtobusla düzəldib).

The door opened with a bang (Qapı gurultu ilə açıldı).

The pine trees were bending with a terrible roar (Şam ağacları dəhşətli uğultu ilə əyilirdi) [72, s152].

Bütün bu cümlələrin affirmativ mənalar ifadə etdiyi görünür. Onlar asanlıqla feildən öncə bir inkar gətirməklə inkarlaşa bilmir. Belə bir nəticəyə gəlirik ki, konstruksiya xüsusiyyətcə affirmativ mənalar kontekstindən asılı olaraq “nəyisə əhatə etmək”, “sahib olmaq”, “daxiletmə” mənasına görə ortaya çıxır: “cake with nuts- qoz-fındıqlı tort”, “house with a garden-bağçalı ev” və s. Bu nümunələrdə konstruksiya iştiraklılıq və ya varlığın mövcudluğun ifadə edir.

Kate, I will make you a cake with nuts (Keti, sənə qoz-fındıqlı tort hazırlayaram).

Aşağıdakı cümlələr affirmativ konstruksiyaların mərhələlərini uğurla təsvir edir. Nümunələr göstərir ki, danışan affirmativ mənanı əlavə elementləri artırmaqla gücləndirə bilər.

Tuna looks after her sick father (Tuna xəstə atasına baxır).

Tuna looks after her sick father with love and care (Tuna xəstə atasına sevgi və qayğı ilə baxır) [73, s.122]

Göründüyü kimi, affirmativ konstruksiya nə qədər çox əmələ gəlsə və yer tutsa, formal və semantik olaraq cümlələrin inkarlaşması da o qədər çətin olar. Axırncı iki cümlədə inkarlaşma praktik olaraq mümkünsüzdür. Spesifik olaraq affirmativ konstruksiya digər alt konstruksiyalardan götürülən mənalarla güclənir və ifadə edilir. Affirmativ konstruksiyasının sxematikləşməsi bağlayıcıların vasitəçiliyinə və digər xüsusi əlaqələrə əsaslanır. İkiqata çıxarmaq, dəfələndirmə əsas feilin affirmativ mənasını gücləndirə bilər.

Tuna takes care and looks after her sick father with love (Tuna xəstə atasına məhəbbətlə baxır və qayğı göstərir) (doubling – ikiqata çıxarma).

She all the time looks after her sick father with love (O hər zaman xəstə atasına sevgi ilə baxır (quantifiers – kəmiyyətləndirici).

Bu nəticəyə gəlmək olar ki, affirmativin konstruksiyası öz strukturu və funksiyalarını digər konstruksiyalardan alır. Sübutlar göstərir ki, konstruksiyalar feilin semantikasını formalaşdırmaqda iştirak edir və fikrin ümumi pozitiv mənasının ortaya çıxmasında payı olur. Belə çıxır ki, onlar subyektiv və fiktiv elementlər kimi çıxış edərək affirmativ işarələri ola bilirlər.

Ümumilikdə, konstruksiya hər hansı faktiki bir hərəkətin baş verməsini vurğulayır və çox qarışıq bir şəkildə necə baş verdiyini də təsvir edir. Bu xüsusiyyətlər konstruksiyaları, xüsusilə modallığa həssas edir. Əlbəttə ki, konstruksiya affirmativliyin mümkün konstruktiv dərk edilməsinin tək bir növü deyil. Klitik və bənzər konstruksiyalarla ifadə olunan affirmativlər də daxil, müxtəlif leksik mənbələrdən ortaya çıxan affirmativ konstruksiyalara da nəzər yetirmək olar.

Xüsusilə bunlar orijinalda leksik və tamam şəffaf konstruksiyalardır, amma zamanla daha çox sxematik və mücərrəd olurlar. Fikir versək görürük ki, konstruksiya arzu, istək ifadə edərək “istəmək dərəcəsinə nəzarət edə bilməmək” və “insan bədəninin funksiyası ilə təsirlənə bilən” kimi verilib. Bu əsasən fizioloji ehtiyac ifadə edən kontekstlərdə mümkün olur.

I feel like yawning/əsnəmək istəyirəm (I can't help yawning/əsnəmədən dayana bilmirəm).

I feel like sleeping/yatmaq istəyirəm.

I feel like eating chocolate/şokalad yemək istəyirəm.

Today I don't feel like cooking dinner/Bu gün nahar etmək istəmirəm.

Let's go to the cinema, I feel like watching this film (Gəlin kinoya gedək, bu filmi izləmək istəyirəm) [107, s.323].

To be feili də özünün tam leksik və ilkin istifadəsi ilə “existence – mövcudluq” ifadəsinə bağlı olduğuna görə bu xüsusiyyət affirmativ işarəsi kimi çıxış edir. Bir şeyin var olduğunu vurğulamaqla dil istifadəçiləri ona pozitiv dəyər əlavə edərək, inkişaf situasiyası ilə qarşılaşdırırlar. Əks situasiya isə metaforik olaraq “inkarlıq mövcud olmamaqdır” kimi ifadə edilir. “*To be*” feilinin indiki zaman formaları köməkçi olaraq affirmativ işarələri kimi geniş işlədilir.

1.a) Are you really going there? – Həqiqətən, ora gedirsən?

b) *Are you in a hurry? – Tələsirsən? – Bəli.*

Bəzi feillərin affirmativ işarələnməsi onun ən mühüm funksiyasıdır.

It's clear to me/I understand why his doing? (Mənə aydındır ki/başə düşürəm ki, niyə belə edir?).

I feel glad (Şad hiss edirəm).

The girls like the present (Qızlar hədiyyəni xoşlayırlar).

His wish is /he wants to go abroad (Onun arzusu xaricə getməkdir).

I know it very well (Mən bunu çox yaxşı bilirəm) [99, s.201].

Klitik konstruksiyalar (vurğusuz sözlər) vasitəsilə ifadə olunan affirmativliyin dildə rolu böyükdür. Klitiklər köməkçilər olaraq kəlimə ilə birlikdə tələffüz edilən vurğusuz və ya müstəqil olaraq tələffüzü olmayan ani başqa bir kəlimə ilə kombinasiya şəklində istifadə edilən kəlimədir.

1.a) *He could help you (O sizə kömək edə bildi).*

b) *He couldn't help you (O sizə kömək edə bilmədi).*

2.a) *I'll write you a letter (Sizə məktub yazacağam).*

b) *I won't write you a letter (Sizə məktub yazmayacağam) [178, s.98].*

Obyekt hal heç bir feil formaları olmayan ifadələrə klitik dinamiklik və digər verbal keyfiyyətlər əlavə edə bilər. *Nice trip! / have a nice trip / yaxşı yol; thank you / təşəkkür edirəm; good morning / sabahınız xeyir; it serves you right / bu sizə düzgün xidmət edəcək.*

“Similarity”, yəni “bənzərlik” funksiyası affirmativ ifadəsi üçün fundamental görünür. Həm affirmativliyin leksik işarələri, həm də əksər sintaktik konstruksiyalar, həmçinin onların formal sktrukturları “bənzərlik” semantikasını ilə ifadə edilməyə meyllidir. Nəticədə affirmativ kateqoriyanı təsdiqləyən konseptual metaforalardan biri “affirmativlik bənzərlikdir”/“inkarlıq bənzəməməkdir” kimi formalaşır. Bənzərlik linqvistik və psixoloji araşdırmanın diqqətində qalır. Bu araşdırmalar göstərir ki, bizim bənzərlik mənasında hiss etdiyimiz ümumiləşdirmə kateqoriyaları formalaşdırmaq və konseptləri fərdiləşdirmək gücümüzə bağlıdır. İnsanlar tez-tez oxşar olan şeyləri “close”, yəni “yaxın” kimi, oxşar olmayan şeyləri “far apart”, yəni “uzaq” kimi təsvir edirlər. Lakoff və Johnson isə “bənzərlik məkani yaxınlıqdır,

bənzəməmək məkani uzaqlıqdır” deyə qeyd edir [140, s.120]. “Bənzərlik” mənası ilə bağlı olan leksik vahidlər nümunəsinə baxaq:

This singer's songs are enjoyed by the olds and the youngs (Bu müğənninin mahnıları həm yaşlılar, həm də gənclər tərəfindən bəyənilir) [182, s.97].

Alike / bənzəmək feili burada “eyni, bənzər” mənə ifadə edir və onun rolu fikrin ikiqat affirmativ ifadəsi kimi qəbul edilməsini tələb edir. “*This singer's songs are enjoyed by the youngs too*” (*Müğənninin mahnıları gənclər tərəfindən də xoşlanır*). Burada təkcə “alike – bənzər” zərf deyil, həmçinin bağlayıcı da bənzərlik ifadə edir və onların hər ikisi möhkəm şəkildə fikri affirmativ konseptləşməsinə əsaslandırır. Bənzər olaraq digər zərflər də “in the like – bənzərlikdə, yaxud “in the same manner – eyni davranışda” mənasında affirmativ kontekstləri gücləndirir. Buraya daxildir: *too, also, likewise, thus*.

I'm going to bed and you would be well advised to do likewise (Mən yatmağa gedirəm və sizə eynisini etməyi məsləhət görürəm).

The food was excellent, likewise the wine (Yemək də eyni şərab kimi əla idi) [178, s.134].

It's my favorite restaurant and hers also (Bu mənim sevimli restoranımdı, həmçinin onun) [178, s.116].

Affirmativliyin leksik işarələri “similarity – bənzərlik” konseptual idrakı ilə bağlıdır. Lakin “similarity – bənzərlik” ilə yaxından bağlı olan leksik vahid və affirmativ funksiyasında olan “so – belə” əvəzliyidir. Bu söz bənzərliyi yaxınlıq səviyyəsində ifadə edə bilir, belə ki, jestlərə aid olaraq bir şeyin necə baş verdiyini, əl hərəkətləri ilə də nəyinsə ölçü və hərəkətini göstərir. Beləliklə, “so” sözü yüksək ikonik kimi dərk edilərək, əksər kontekstlərdə işarə əvəzlilikləri olan *this/that, o/bu* ilə daxilən dəyişə bilən kimi işlədilir.

Oh, he's about so tall with brown hair and eyes (Ah, O, qəhvəyi saçları və gözləri ilə elə hündürdür ki); That fish was about so big (O balıq elə böyük idi); She turns the paper over and fold it, like so (O, kağızı çevirib və belə qatlayır) [].

So/belə leksik vahidinin ingilis dilində çoxlu qrammatik funksiyaları və qarışıq mənaları inkişaf etmişdir. Zərf, sifət və bağlayıcı kimi işlədilərək tez-tez affirmativ

kontekstləri gücləndirir. Məsələn:

Her children are ever so quiet (Onun uşaqları həmişə belə sakit olurlar).

The little girls looked so pretty in their summer dresses (Balaca qızlar yay paltarlarında elə qəşəng görünürdülər ki) [179, s.99].

Bunların çoxu affirmativ ifadəsi ilə sıx bağlıdır və “so” affirmativ işarələnməsində xüsusiləşən sintaktik konstruksiyaların bir hissəsi də ola bilər. Əvvəla, “so” razılıq ifadə edərək affirmativ olaraq işlənir və ya nəyinsə, kiminsə haqqında yenidən deyilmiş doğru bir məlumat əlavə edir.

I like football-so do I (Mən futbolu xoşlayıram – elə mən də).

Joe was a little upset and so was (Jo biraz narahat idi – elə mən də).

He’s been ill, and so has his wife (O xəstələnmişdi, elə onun həyat yoldaşı da).

As the demand rises, so do prices (Tələb artdıqca qiymətlər də artır) [93].

“So” -nun affirmativ kontekstlərdəki işlənməsi elə sabitdir ki, Klima təklif edir ki, “not” inkar ədatının neqativ ifadə etməsi kimi “so” da affirmativ ifadə edir” [78, s.56].

The writers could so believe the boy (Yazıçılar oğlana elə inanırdılar).

The writers could not believe the boy (Yazıçılar oğlana inana bilmirdilər).

Peter did so leave early (Peter elə erkən getdi ki).

Peter did not leave early (Peter erkən getmədi) [73, s.92].

Əlavə olaraq so/not qarşılıqlı fərqləndirilməsi qısa affirmativ/neqativ cavablarda da tapılır.

I hope so/not – Ümid edirəm/etmirəm.

“So” əvəzliyi güclü affirmativ modallığın bir hissəsi olaraq təkidlə əvvəlki məlumatın, onun əksinin doğru olmasını vurğulayır.

You can’t swim – I can so (Sən üzə bilmirsən – mən bunu edə bilərəm).

Beləliklə, “so” qrammatikləşmə prosesinə məruz qalmışdır və affirmativliyin işarələnməsində ixtisaslaşmışdır. İlkin olaraq affirmativliyin işarələnməsi “so”-nun leksik xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Sonra dil elementi daha formal və qrammatik kontekstlərə istinad edir. Affirmativliyi ifadə etmək üçün dil istifadəçiləri “similarity – bənzərlik” konseptual idrak çıxırına istinad edir və yenilikləri eyniləşdirmə,

oxşatma, bənzətmə mənası ilə güclənən affirmativ konstruksiyalar formasında təqdim edirlər.

Bu affirmativ konstruksiyalar qrammatikləşərək sintaktik strukturları formalaşdırır. Əksər dillərdə affirmativi işarələmədə ixtisaslaşan sintaktik konstruksiyalar inkişaf edib. Bütün dillərdə affirmativ hissəciklər olmaya bilər, amma heç bir dildə affirmativliyi ifadə edən təkrarlar, feillərin ikiqata çıxarılması olmaya bilməz. Geniş mənada affirmativlik yüksək səviyyəli konstruksiyadır. Ümumilikdə, o hər hansı leksik vahid və ya xüsusi bir qrammatik işarə ilə ifadə edilmir. Lakin müxtəlif konstruksiyalarla başa düşüldüyü üçün işarəsiz də deyil. Özünün ən zəif və ən ümumi işlənməsində affirmativlik mücərrəd və sxematik funksiya kimi xarakterizə edilə bilər. Əsasən, bütün feil formaları inkarın yoxluğunda affirmativlik işarə edir. Nəticədə onların semantik strukturları və formal ifadələrinə affirmativin ifadə potensialı daxildir. Affirmativlik digər konstruksiyalarla ilk baxışda bir bütündür, analiz edilə bilər və digər konstruksiyaların mənalarından da faydalanır. Affirmativlik konstruksiyasının formalaşması qrammatikləşməyə oxşayır, belə ki, sintaktik funksiyalar semantik olaraq leksik vahidlərdən əmələ gəlir. Əslində, affirmativliyin bütöv semantikasi olan leksik və sintaktik işarələr/affirmativ gücləndiriciləri müxtəlif yarım sistemlərin mənalarından asılıdır. Affirmasiya məlumatın mücərrəd hissəsidir və ünsiyyət aktında iştirakçıların pragmatik uyğunluğu prosesidir. Bu informasiya heç vaxt hər hansı söz və ya ifadə ilə məhdudlaşmır və daha çox aktiv proses kimidir, yəni danışan dünya biliklərinin və spesifik situasiya kontekstində davam edən leksik və qrammatik aspektləri də əlavə edir. Affirmativliyin işarələnməsinə mexaniki prosedür kimi yanaşıla bilməz. Xüsusi leksemlərin yoxluğu və ya baş verənlərin işarələnməsi onun kodlaşması ilə məhdudlaşmır. O nə ikili, nə də tək idarə olunan xalis sintaktik əməliyyatdır.

Qeyd edək ki, yarımkonstruksiyalar çoxmənalı və multifunksional olaraq affirmativ konstruksiyaların ortaya çıxmasında iştirak edir. Instrumental konstruksiyalar affirmativlərin işarələnməsinin yaxşı namizədidir, çünki onlar xüsusiyyətcə pozitividir. Instrumentalların ifadə etdiyi pozitiv mənalar affirmativ

konstruksiyaların toplanmasında iştirak edənlərdir. Affirmativin güclü formaları, yəni inkarın mümkünlüyünü qəti şəkildə kənar saxlayanlar əlavə yarımkonstruksiyalar tələb edirlər. Bu yarımkonstruksiyalar affirmativ mənanı önə keçirmələr, ikiqata çıxarma, bağlayıcılar və kəmiyyətləndiricilər vasitəsilə gücləndirir. Onların hamısı affirmativ funksiyaların konstruksiyasında işlədilə bilər.

2.3.1. Bağlayıcılar vasitəsilə affirmativ işarələnmə

Bağlayıcı mürəkkəb cümlələri bir-birinə bağlayaraq onlar arasında əlaqə qurur. “And” (“və”) bağlayıcısı sözləri, ifadələri, budaq cümlələri, cümlənin hissələrini bağlayır. Semantik olaraq bağlayıcının funksiyası bir araya gətirmək və əks etdirməkdir. Məsələn, riyaziyyatda bağlayıcıya müvafiq olaraq əlavə kimi baxılır və bu + (üstəgəl) işarəsi və leksik hissəcik “and” ilə ifadə edilir. $2+2=4$ “two and two are four”. Nəticədə “and” artan rəqəmlə bağlı olur, əşyaları daha böyük, daha geniş edir. Beləliklə, bağlayıcı müsbət iştirakçı hesab edilir və semantik xüsusiyyətinə görə affirmativliyi ifadə edərək onun iştirakçısı funksiyasında çıxış edir. Dildə mövcud olan bağlayıcılar affirmativliyin ifadəsinin məntiqi iştirakçılarından biri olur. Linqvistik olaraq bağlayıcı elementləri ən yüksək dəyər olan ümumi miqdar göstəricisi “everything” – “hər şey” ilə ifadə olunan ən son dəyərə çatdıran əməliyyatdır. Məsələn, bu qısa mətdəki cümlə çox çətin inkarlaşa bilər.

Children need a peaceful place, and they need love, and they need care, in short everything a child needs (Uşaqların sakit bir yerə ehtiyacı var və onların sevgiyə və qayğıya, bir sözlə, uşağın ehtiyacı ola biləcək hər şeyə ehtiyacları var) [152, s.82].

Bağlayıcı həm də hərəkətləri sıralamaq və hadisələr zəncirini xronoloji ardıcılıqla bağlamaq funksiyası yerinə yetirir. *And the Azerbaijani army proved its strength, and liberated our lands from occupation, and showed all its strength to the world!* [15] (*Və Azərbaycan ordusu öz gücünü sübut etdi və torpaqlarımızı düşməndən azad etdi və gücünü bütün dünyaya göstərdi!*)

Bağlayıcının bu cür işlənməsi danışanın güclü emosional hissələrini göstərir və hər bir feildən əvvəl işlənmiş olan bağlayıcı güclü affirmativlik ifadə edir [13, s.522]. Formal olaraq ümumi kəmiyyət göstəricisi ilə ifadə edilməsə belə, ona çox yaxın

gələrək hekayənin klimaks nöqtəsini də ifadə edir. Bu durumu ardıcılığı tamamlamaq ilə bağlı olaraq tipik nağıl sonluğu kimi müqayisə etmək olar: *And they lived happily ever after (Və bundan sonra da onlar xoşbəxt yaşadılar).*

Qeyd edək ki, cümlə bağlayıcılar silinsə də, doğru olur. Ancaq o zaman cümlə inkarlaşa da bilər. Bəzən feilləri izləyən “və” bağlayıcısı ardıcılıq üçün işlədilmir, həm də sadə bir sadalama da düzəldir. Belə bir quruluşda bağlayıcının işlədilməsi affirmativliyi gücləndirir, feillərin pozitiv dəyərini işarələyir. Bundan əlavə situasiyanın məğzindən asılı olaraq danışan baş verən hadisələrə və təsir edən faktlara güclə inanır, təəccüblənir kimi durumlarla bağlı olur. Buna görə də affirmativliyin güclü forması yəni ki, bağlayıcı gücləndirməsi müşahidə edilir.

He was asleep in a short time and he dreamed of Africa when he was a boy and the long golden beaches and the white beaches, so white they hurt your eyes, and the high capes and the great brown mountains (O, qısa müddətdə yuxuya getdi və gənclik çağını və Afrikanı yuxuda gördü və uzun qızılı çimərliklər və ağ çimərliklər, o qədər ağ ki, gözlərinizi qamaşdırar və dənizdən hündür çıxıntılar və böyük qəhvəyi dağlar) [106, s.9].

The sound of the fire louder and louder, and then James was at my head. He sponse to me quietly; “Come, my beauty, we have to go now wake up and come with me. We’ll soon get out of this smoke” (Atəşin səsi getdikcə daha da yüksəlirdi, sonra isə Ceyms tərəmdə idi. O, sakitcə mənə yaxınlaşdı; “Gəl, gözəlim, indi getməliyik və oyan və mənimlə gəl. Tezliklə bu tüstüdən çıxacağıq) [177, s.35].

“I met him – onunla görüşdüm”, “I met him also – həmçinin onunla görüşdüm” *“I met him even – hətta onunla görüşdüm”*. Buradakı bağlayıcılar da mənanı gücləndirir, ancaq “and”– “və” bağlayıcısının işlənməsi ingilis dilində danışan insanlar (native speakers) arasında daha çox hiss edilir. Affirmativliyin bağlayıcılar vasitəsilə işarələnməsi ilk öncə semantik olaraq güclənir [29, s.27]. Bu, dil elementlərinin sistemli və fərqli paylaşdırılması və onların strukturu ilə bağlıdır.

He seemed to get prouder and prouder over each item of his own deficiency (O sanki öz çatışmazlıqlarının hər birindən qürurlanır və qürurlanırdı) [104, s.25].

“And” bağlayıcısı bənzərlik də ifadə edir, belə ki, iki və daha artıq əlaqəli

varlıqların qavrayış olaraq eyni səviyyədə yerləşdiyini göstərir [25, s.12]. Ancaq bu funksiya affirmativ və neqativ cümlələri gücləndirmək üçündür. Elipsis (ixtisar, cümlə üzvlərindən birinin atılması) bağlayıcının ardınca gəlsə, bu da affirmativ anlamaya aparıb çıxaracaq.

Sona went to the village yesterday and Ali also went to the village (Sona dünən kəndə getdi və Əli də kəndə getdi).

So/belə ki zərfi ilə birlikdə bağlayıcı işlənərsə, affirmativlik güclü şəkildə dəstəklənib deməkdir və inkarlığın olma mümkünlüyü əksər kontekstlərdə uzaq olur.

A: He likes chess and so do I (O, şahmatı xoşlayır və mən də)

B: Yes you do and so do I

A: So we have to figure out who's after us and how we can avoid another attack (Sən və mən də növbəti hücumdan necə qorunacağımızı və bizdən sonra kimin iştirak edəcəyini düşünməliyik) [93].

So bağlayıcısı şəxs əvəzlilərindən əvvəl işlənərsə, bu həm şərt budaq cümlələrdə danışanın dediyi fikri gücləndirməsi, həm də kimisə hər hansı bir məsləhətə əməl etməsinə inandırmaq zamanı işlənmiş olacaq.

I advise you to accept this job. I would do so if I were you (Sənə məsləhət görürəm ki, bu işi qəbul edəsən. Sənin yerində olsaydım mən də belə edərdim) [179, s.116].

Və bağlayıcısının digər bir önəmli funksiyası olan təkrarlanma funksiyası affirmativliyin işarələnməsi prosesində effektivdir. Məsələn, over and over, through and through, higher and higher. Digər nümunələrdən də bu nəticəyə gəlmək olar ki, affirmativlik daha çox təkrarlama, iki qata çıxarma vasitələri ilə düzəlir. Eyni formada təkrarlamaqla danışan faktı, yaxud, hansısa real bir vəziyyəti vurğulamaq istəyir. Təkrarlama “bənzərlik/similarity” prinsipi ilə işləyərək, həmçinin “tam-lılıq”/“completeness” mənası ilə də əlaqəlidir, çünki təkrarlamaqla biz nəyinsə dəyərini artırırıq. Hər iki məna similarity/completeness affirmativliyin ifadəsində müəyyən yer tutur, ancaq görünən semantik strukturun xüsusi seçimi istənilən vaxt semiotik perspektivdən asılı olur. Beləliklə, aşağıdakı cümlələrdə affirmativliyin ifadəsində hiperbolik və assertiv funksiyalarından yararlanır.

They talked for hours and hours (Onlar saatlarca söhbət etdilər).

He tried and tried (O yorulub əldən düşüncəyə qədər çalışdı).

Alisa has been waiting and waiting, but nobody's coming (Alisanın gözləməkdən gözlərinin kökü saraldı, amma heç kim gəlmədi) [93].

So I decided that only two people in the village can open the door me and you (Mən belə qərara gəldim ki, kənddə yalnız iki nəfər mən və sən qapını açə bilərik).

The river went on raising and raising for ten or twelve days, till at last it was over the bank (Çay on-on iki gün qalxdıqca qalxdı, nəhayət, sahilə çatdı) [181, s.78].

Does anyone want to go to the cinema ? – all of us – kinoya getmək istəyən varmı? – hamımız.

Do you stay at home on Fridays? – all days – cümə günləri evdə qalırsınız? – həmişə.

Have you read this book? – the whole of it – bu kitabı oxumusan? – tamamını.

Aşağıda göstərilən nitqdə bağlayıcılar, əvəzlilər, modal sözlər, gələcək zamanın vurğulanması ilə güclü affirmativlik yaradılmışdır.

We want stability zero risk. For any kind of attempt from Armenia to take revanchist actions. Therefore we will closely watching all the maneuver, all the regroupings and all the attempts to once again create the military potential that can be danger for us. If we see this happens, we will destroy and they know it, and the international community know it. If we see positive dynamics, we will definitely take advantage of that and make contributions to strengthen peace (Biz sabitliyin sıfır riskdə olmasını istəyirik. Ermənistanın hər cür revanşist hərəkətlər etmək cəhdinə görə biz bütün manevrləri, bütün yenidən qruplaşmaları və bizim üçün təhlükə yarada biləcək hərbi potensialı yenidən yaratmaq cəhdlərini diqqətlə izləyəcəyik. Bunun baş verdiyini görsək, məhv edəcəyik və onlar bunu bilirlər, beynəlxalq ictimaiyyət də bunu bilir. Əgər müsbət dinamika görsək, biz bundan mütləq istifadə edib sülhün möhkəmlənməsinə töhfələr verəcəyik) [15].

Analiz olunan nümunələr göstərir ki, bağlayıcılar vasitəsilə affirmativliyin gücləndirilməsi mümkündür, çünki əlaqələr (və bağlayıcısı ilə olan) semantik olaraq insan beynində mövcud olan “addition” (əlavə) kod sxeminə aiddir və bir hadisələri

böyütmək, gücləndirmək mənası ifadə edir. Birləşdirici bağlayıcılar cümlələri, budaq cümlələri, sözləri birləşdirən köməkçi qrammatik sözlərdir. Onlar semantik olaraq hökmlü olmayıb, leksik vahidlər kimi cümlə elementlərindən fərqli olsalar da, nominal konseptlərə bənzəyən qarışıq və çoxmənalı semantik strukturları aşkarlayırlar. Önə keçirməklər, ikiqatlaşdırma, kəmiyyətləndirmə kimi alt konstruksiya da affirmativ mənanı gücləndirir. Xüsusi affirmativ konstruksiya öz daxili xüsusiyyətlərini digər konstruksiyalardan alaraq bir və daha çox konstruksiyaların hiyerarxik konfigurasiyasının artmasına aparıb çıxarırlar. Nəticədə affirmativlik güc və dərəcəsinə görə fərqlənir, hərəkətin və vəziyyətin affirmativ statusu təkid edilərək çox zəif formalardan situasiyalara doğru sıralanır.

NƏTİCƏ

Tədqiqatdan aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

1. Formal və linqvistik xüsusiyyətləri onu deməyə əsas verir ki, affirmativlik ilkin olaraq linqvistik kateqoriyadır. Müxtəlif elmlərin, xüsusilə dilçilik və fəlsəfə elminin nümayəndələrinin affirmativliyə yanaşmasını da nəzərə alsaq, pozitiv nümunələrin inkarlara görə idraki olaraq öndə olmasının səbəbi təsdiqlərin daha bəsit olması və inkarların təsdiqlərə əlavə (inkarlayıcılar) edilərək əldə edilməsidir. Düşüncə tərəfdən baxanda təsdiqlər inkarlara görə insan beynində daha tez dərk edilir. Dəqiq elmlərin qanunlarını nəzərdə tutan affirmsiya, “təməlinde var olan” və bilavasitə “dəqiq olan”, “sağlam olan”, “şübhəsiz olan” mənələrindədir.

2. Dildə affirmativliyin ilkin xüsusiyyəti gərək koqnitiv koordinasiya şərtlərində başa düşülsün. Çünki affirmativlik koordinatları dəyişkən olan linqvistik kateqoriyadır. Digər linqvistik kateqoriyalarla sıx əlaqədədir. Affirmativlik subyektiv, epistemik və danışan mərkəzlidir. Bu kateqoriya çoxqatlı, problematik, dərəcəvi kateqoriyadır və dilin geniş sahələrinə təsir edir. Digər paradigmalardan daha çox koqnitiv dilçilik bu yüksək dərəcədə mücərrəd fenomeni daha yaxşı xarakterizə edə bilər. Biz nəzərə almalıyıq ki, insanın ətraf aləm haqqında təcrübəsi gündəlik nitqində toplanır və fikirlərini ifadə və idrak prosesi zamanı ortaya çıxır. Affirmativliyin danışmaq stilindəki işlənişi hər hansı bir faktı vurğulayır, daha əvvəlki faktlarla razılaşmaq, qərarı bəyənmək, əvvəlki çatdırılan mesajdan əminlik, həqiqətlə bağlı informasiyanın bəyənilməsi və s. ilə bağlı olur. Buradan belə aydın olur ki, affirmativlik geniş şəkildə funksional dil stillərində ifadə edilir və ünsiyyətdə mühüm rol oynayır.

3. Semantik olaraq limitsiz kateqoriya olan affirmativlik kateqoriyası həddən artıq subyektivdir, mühakimə və istəyə bağlı hissələrə bölünməyə meyllidir. Affirmativliyin qrammatikada ən mühüm göstəricisi əksilik konteksti olsa da, bu qrammatik qaydanın eyni prinsipini koqnitiv dilçilikdəki affirmativ anlayışına aid etmək doğru deyil. Onun semantik quruluşu ilə birlikdə məntiqi bir metalingvistik kateqoriya kimi digər elmlərlə, məsələn psixologiya, məntiqlə olan əlaqəsi

qrammatikanın bu qaydasının koqnitiv dilçilik nöqteyi-baxımından affirmasiya üçün keçərli olmadığını göstərir. Koqnitiv idrak prosesində affirmativliyin həm də məntiqi və metalingvistik bir kateqoriya olduğunu nəzərə almalıyıq.

4. Affirmativlik kateqoriyası leksik, qrammatik və sintaktik dil mərhələlərində ifadə edilir. Əsas nitq hissələri affirmativlik kateqoriyasının identifikasiyası nüvəsinə məxsusdur. Alt qrup identifikasiyaya isə ədatlar, modal sözlər, nidalar, leksemlər, idiomlar, frazeoloji strukturlarla təmsil olunan söz-cümlələr daxildir. Müxtəlif inkar ifadələrlə affirmativlərin ifadəsinin tək məqsədi cümlədəki affirmativ mənalardan gücünü önə çıxarmaqdır. İnkarlıq və affirmativlik arasında çox fərqliliklər olsa da, onların birgə xüsusiyyəti də vardır.

5. Affirmativlik lingvistik strukturun müxtəlif səviyyələrində ifadə edilir, konseptual və formal olaraq da işarələnir. Dildə mövcud olan bütün lingvistik vasitələr ünsiyyət zamanı mənanı çatdırmaq məqsədi daşıyır. Ünsiyyət sadəcə yazılı şəkildə həyata keçmədiyi üçün insanlar bədən hərəkətləri ilə nitq prosesi zamanı və şifahi ünsiyyət mümkün olmayanda da danışıqlarına fərqli mənalara yükləyərək söylədiklərinin təsirini artırır. Jestlər və nitq bir bölünməzdir. Semantik baxımdan da ayrılmaz bir ikilidir, sistem halındadır. Jestlər, mimikalar, müxtəlif bədən hərəkətləri də daxil olmaqla paralingvistik ifadə vasitələri affirmativlərin çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Ancaq kultural fərqliliklər bəzən affirmativlik ifadə edən jestlərin anlaşılmaqlığına səbəb ola bildiyi üçün mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə bu fərqliliklər nəzərə alınmalıdır.

6. Affirmativ mənalara əmələ gətirən konstruksiyalar “əhatəlilik”, “əlavə etmə”, “tamlılıq” mənalara ehtiva edirlər. “Tamlılıq” mənası affirmativliyin ifadəsinin ən prototip yollarından biri və vacib elementidir. Məsələn, “tamlılıq” mənası ilə bağlı sözlər təsdiqlənmə, doğrulama ifadə edən affirmativ hissəciklərə ekvivalent kimi işlədilə bilər. Affirmativlik qarışıq və mücərrəd lingvistik fenomen kimi görünərsə də, dil istifadəçiləri cümlənin hər hansı bir hissəsini, ya da fikri ümumi olaraq qüvvətləndirmək üçün ona istinad edirlər. Bunu həyata keçirmək üçün onlar affirmativliyin konseptuallaşmasından istifadə edirlər. Buraya da tamlıq, mövcudluq, əlavə kimi idrak konseptləri daxildir.

7. Affirmativlik müəyyən dinamik mental əməliyyatların linqvistik göstəricisidir. Psixologiyada self-affirmativlik nəzəriyyəsi vardır. Bu nəzəriyyə dilçilikdəki affirmativlərlə sıx bağlıdır. Self-affirmativlər, yəni öz təsdiqlər insanların özbütünlüklərinin və öztamlıq xüsusiyyətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

8. Affirmativlik aşkar və praqmatik olaraq ifadə edilə bilər. Başqa sözlə implisit və eksplisit affirmativlərin formalaşmasında bütün leksik, sintaktik və qrammatik vahidlər iştirak edə bilər. Koqnitiv dilçilik əsas önəmi mental ifadələrin çeşidlənməsi və formalaşmasına verir. Mücərrəd konseptlər sistemli şəkildə bizim maddi əşyalara davranış təcrübələrimizdən əmələ gələn konseptual idrak “cığıruları” vasitəsilə formalaşır. Konstruksiyanın formalaşdırdığı formal fərqliliklər semantik-koqnitiv mənada vurğulanır. Ona görə də semantik faktorlar affirmativlik kimi önəmli sintaktik kateqoriyanın başa düşülməsi üçün vacibdir.

9. Əsas koqnitiv prinsip onu əsas götürür ki, dil mənə haqqındadır, dildə olan hər şey mənəni çatdırmaq məqsədi daşıyır və bütün linqvistik vasitələr mənəni ünsiyyət zamanı çatdırmaq üçün icad edilib. Əgər mənə linqvistik strukturunun ayırıcı özəlliydirsə, o zaman bu strukturlar haqqında dəyişkən və dinamik olaraq düşünməliyik. Koqnitiv dilçilik mənəni kontentini həm də şərhəyönlü əhatə edir, yəni kontentin formalaşdığı yol xüsusi qavrayışlaşdırmadan asılıdır. Beləliklə, linqvistik strukturlarla çatdırılan mənəni həm leksik, həm də sintaktik xüsusiyyətcə qavranılan hesab edilir. Affirmativlik kimi dərəcələnen fenomenin doğru başa düşülməsi üçün xüsusi əhəmiyyət insanın kateqoriyalaşdırma biliklərində və kateqoriyaların prototip quruluşlarında yerləşir. Əslində, məfhumlarla əlaqəli kateqoriyalar bizim formalaşdırdığımız dilin və düşüncənin onurğa sütunudur. Bizim mənəni düzəltmə gücümüzün çoxu konseptual kateqoriyalar sistemindən və onların bizim düşüncəmizdə təşkil edilmə yolundan asılıdır. Koqnitiv modellər bir-birilə əlaqəli olduğuna və başqalarından təsirlənə bildiyinə görə leksik konseptlər potensial olaraq şəbəkə konseptual biliklərlə əlaqəlidir. Dərəcələnen fenomen olaraq affirmativlik kateqoriyalaşdırma biliklərində və kateqoriyanın prototip quruluşlarında yerləşir.

10. Modallığın digər növləri kimi affirmativ modallıq leksik, sintaktik və

pragmatik olaraq ifadə edilə bilər. Affirmativliyin modallığın növü kimi dominant kateqoriya olmasının səbəbi bu kateqoriyada modallığın danışanın fikir və münasibətlərinin qrammatikləşməsi və daha çox subyektiv münasibəti bildirməsidir. Subyektivləşmə nəticəsində modallar əsas feilin semantikasına ilə sıx bağlı olmuşdur. Ona görə də modalları təyin etmək üçün, onlar gərək “dil səviyyələrində” analiz edilsin. Sintaktik pragmatik və kontekstual faktorlar tamamlanmış modal proseslər çərçivəsində daima bir inkişafdadır. Affirmativ modallıq leksik gücləndiriciləri, çoxsaylı manipulyasiyaları, affirmativ konstruksiyaları önə keçirməklər, affirmativ formaları iki qata çıxarmaq, dəfələndirmə effekti verən bağlayıcılar təqdim etməklə gücləndirilə bilər.

11. Affirmativlik gradual kateqoriya olduğu üçün güclü və zəif affirmativ modallıq müxtəlif konstruksiyalarla düzələ bilər. Affirmativ modallığın başa düşülmə nöqtəsi qrammatik strukturlar arxasındakı mücərrəd incə mənaları tədqiq etməklə əldə edilir. Bundan əlavə təbii dildə xüsusi sinif məntiqi gücləndiricilər inkişaf etmişdir. Bura ümumi kəmiyyətləndiricilər, mövcudluq kəmiyyətləndiriciləri daxildir. Bu perspektivdən affirmativ modallıq köməkçi feillərlə də əlaqəlidir. Köməkçi konstruksiyaların ortaya çıxması affirmativ modallıq ifadə etmə vacibliyindən ortaya çıxmışdır. Zəif affirmativ modallıq affirmativ periferistik konstruksiyalar vasitəsilə qrammatikləşmiş, daha sonra morfoloji formaya çevrilmişdir.

12. Affirmativliyi qavramanın yollarından biri onun qavrayış metaforal vasitələridir. Bütün dillərdə mövcud olan çoxsaylı konstruksiyalar danışanlara imkan verir ki, onlar informasiyanı ən ekonomik və maksimum kommunikativ yollarla çatdırsınlar. Bu konstruksiyalarla affirmativliyin mənaları gücləndirilərək ifadə edilə bilər. Affirmativ konstruksiyaları funksiyalaşdıran dil elementlərinin ən mühüm xüsusiyyəti onların fiktivliyidir. Çox sayda nitq hissələri konstruksiyalar əmələ gətirərək affirmativ mənaların formalaşmasında iştirak edirlər. Dildə elə konstruksiyalar var ki, ümumilikdə təbiətə affirmativ mənaların idrakında konseptləşiblər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn / Ə.Abdullayev – Bakı: Xəzər Universiteti, – 1998. – 190 s.
2. Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs / Ə.Abdullayev – Bakı: Xəzər Universiteti, – 2014. – 270 s.
3. Abdullayev, Ə.Ə. Mətni anlama modelləri / Ə.Abdullayev – Bakı: – Səda, – 1999. – 345 s.
4. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.Abdullayev. – Bakı: Mütərcim, – 2016. – 356 s.
5. Abdullayev K.M., Məmmədov A., Musayev M. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər (Dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2012, 608 s.
6. Abdullayev, S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi / S.Ə. Abdullayev. – Bakı: “Victory”, – 2013. – 595 s.
7. Abdullayev, S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası / Bakı: Maarif, – 1998, – 278 s.
8. Abdullayev, S.Ə. Alman dilində affirmativlik konsepti / S.Ə.Abdullayev – Bakı: Maarif, – 2009, – 331 s.
9. Abdullayev, S.Ə. Müasir alman dilində təsdiq və inkarın pragmatik-üslubi variativliyi / S.Abdullayev – Bakı: Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin nəşriyyatı, – 1990. – 79 s.
10. Adilov, M.İ. İzahlı dilçilik terminləri / M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva. – Bakı: Maarif, – 1989. – 358 s.
11. Allahverdiyeva, F.M. Bədii mətnin formalaşmasında sintaktik əlaqə vasitələri / F.M.Allahverdiyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 173 s.
12. Allahverdiyeva, F.M. Sadə cümlənin struktur-semantik variativliyi / F.M.Allahverdiyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 187 s.
13. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: / – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1. – 2016. – 744
14. Azərbaycan Televiziyası // URL: <https://aztv.az>

15. Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi İnternet Səhifəsi/ [https:// president. az/ az/ articles/view/](https://president.az/az/articles/view/)
16. Bəyzadə, Q.M. Mətn dilçiliyi, (məqalələr və tezislər) / Q.M.Bəyzadə. – Bakı: Qorqud, – 1997. – 799 s.
17. Cahangirov, F. Dil və mədəniyyət / F.Cahangirov – Bakı: – Elm və təhsil, – 2014.
18. Dilçilik ensiklopediyası (prof. F.Veysəllinin redaktəsi ilə). II cild / – Bakı: Mütərcim, 2009. – 528 s.
19. Əbdülrəhimov, E.H. Linqvistik praqmatika / E.H.Əbdülrəhimov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 216 s.
20. Cavadov, Ə.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası / Ə.M.Cavadov. – Bakı: Elm, – 1977. – 111 s.
21. Hüseynova, M.Ə. Mətnin sintaktik, semantik və koqnitiv interpretasiyası / Fil.elm.nam. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı / – Bakı: – 2004. – 33 s.
22. Hüseynov, A.R. İngilis dilinin qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu / A.R.Hüseynov. – Bakı: Mütərcim, – 2015. – 375 s.
23. Xəlilov, Ə.Ə. Əvəzlilərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu / Ə.Ə.Xəlilov. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), – №1, – 1969. – 65 s.
24. Xudaverdiyev, K.F. Təkrar bədii mətndə koheziya vasitəsi kimi (ingilis dili materialı əsasında) / Fil.elm.nam. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı / – Bakı: 2009. – 18 s.
25. İsmayılov, B.B. Fransız dilinin aktual sintaksisi və onun tədrisi problemləri / B.B.İsmayılov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 437 s.
26. İsmayıllı, T.M. Affirmativlik anlayışının çatdırılmasında paralingvistik ifadə vasitələrinin rolu / T.M. İsmayıllı. – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universiteti “Elmi Əsərlər”/ Qeyrət, № 1 (110), – 2021. s.82-86.
27. İsmayıllı, T.M. Affirmativlik modallığın ifadə forması kimi / T.M.İsmayıllı. – Naxçıvan: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi

İncəsənət Dil və ədəbiyyat İnstitutu (Axtarışlar), Tusi, № 1 (16), – 2022. – 84-89 s.

28. İsmayılı, T.M. Təsdiqlər Öz təsdiqlər / T.M. İsmayılı. – Naxçıvan: – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi İncəsənət Dil və Ədəbiyyat İnstitutu (Axtarışlar), “Tusi”, –2021. № 1, cild 15, – s.105-110.

29. İsmayılı, T.M. Koqnitiv dilçilikdə bağlayıcılar affirmativ işarəsi kimi / VI Respublika Elmi Qaynaqlar Konfransının materialları / – Bakı: Azərbaycan, – 24 iyul, 2022. – s.26-29.

30. İsmayılı, T.M. İnkərləqlə ifadə olunan affirmativlik / T.M. İsmayılı. – Naxçıvan: “Naxçıvan” Universiteti “Elmi Əsərlər”, Qeyrət, № 1 (24) 2022. – S.172-177 .

31. Kazımov, Q.Ş. Mətn dilçiliyi problemlər (Ə.Abdullayevin “Aktual və mətn” kitabına ön söz) / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, – 1998. – 190 s.

32. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili sintaksisi / Q.Kazımov – Bakı: Ünsiyyət, 2000, 496 s.

33. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Ünsiyyət, – 2017. – 942 s.

34. Koseriu, E. Ümumi dilçiliyə giriş (tərcümə) / E.Koseriu. – Bakı: – 2006. – 348 s.

35. Layons, C. Linqvistik semantika: giriş (tərcümə) / C.Layons. – Bakı: – 2014. – 389 s.

36. Mahmudov M.Ə. Mətnin formal təhlil sistemi / M.Mahmudov – Bakı: – Elm, – 2002. – 242 s

37. Məmmədov, A.Y. Dilçiliyin müasir problemləri / A.Y.Məmmədov. – Bakı: – ADU-nun Elmi xəbərləri, – 2008. – 91 s.

38. Məmmədov, A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi / A.Y.Məmmədov. – Bakı: ADU-nun Elmi xəbərləri– 2009. – 143 s.

39. Məmmədov, A.Y. Diskurs tədqiqi / A.Y.Məmmədov, M.Y.Məmmədov. – Bakı: – 2013. – 78 s.

40. Məmmədov, A.Y. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri /

- A.Y.Məmmədov, M.Y.Məmmədov. – Bakı: ADU-nun Elmi xəbərləri, – 2010. – 89 s.
41. Seyidov, S.İ. Yaradıcılığı fenomenologiyası / S.İ.Seyidov. – Bakı: – Qanun, – 2015. – 288 s
42. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri / – Bakı: Studia, – 2015.
43. Veysəlli, F.Y. Semiotika / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Studio,– 2010. – 334 s.
44. Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. III cild / F.Y.Veysəlli. – Bakı: – Mütərcim, – 2009. – 266 s.
45. Veysəlli, F.Y. Diskurs təhlilinə giriş / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim – 2012. – 140 s.
46. Vəliyev, K.N. Cümlənin semantik üzvlənməsi: Azərbaycan dilçiliyi məsələləri / N.Vəliyeva. – Bakı: – ADU-nun nəşri, – 1981. – 388 s.
47. Vəliyeva, N.Ç.Mədəniyyətlərarası dialoq və ya qlobal kommunikasiya şəraitində təhsilin dili və dilin təhsili / N.Ç. Vəliyeva. – Bakı: GlobeEdit, – 2018. – 276 s.
48. Vəliyeva, N.Ç. Dil tipologiyasının aktual problemləri / N.Ç.Vəliyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 509 s.

Türk dilində

49. Aristoteles. Birinci Çözümlemələr / çev. Ali Houshiary, – Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, – 1988.
50. Çürük, Selcen.M. Olumsuzluğu Kuvvetlendirme Stratejileri Üzerine / Selcen.M. Çürük. – Ankara: – Dil Araştırmaları, – 2016. – 147-169 s.
51. Çürük, Selcen.M. Olumsuzluğun Üstdilsel Kullanımına Dair / Selcen.M. Çürük – Ankara: – Türkbilig, – 2013. – 91-106 s.
52. Çürük, Selcen.M. Olumsuzluk ve Kiplik Arasındaki İlişki, “Bakış ve Yaklaşımlar” / Selcen.M. Çürük – Ankara: – Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, – 2012. – 57
53. Özüörçün, F. Beden dilinin interkultural önemi / F.Özüörçün – İzmir: – Eul Journal of Social Sciences, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4(2), – 2013. – 70-81 s.

54. Rentzsch, J. Türk dillerinde kipsellik ve kipselliğin anlambilimsel haritası / J. Rentzsch. Almanya: – Mainz Üniversitesi Türkoloji Bölümü, Bilig, – 2013. – 129-168 s.
55. Şükriye, R. Türkçede kip zarfları zarflar ve kesinlikle yönergeler ve deontik kiplik bağlamında / R.Şükriye. – Anadolu Üniversitesi: – Sosyal Bilimler Dergisi, – 2008. – 19-38 s.
56. TDK Sözlük URL: // <http://sozluk.gov.tr/> – Ağustos 2, 2021.
57. Yemenici, A. Söylem Çözümlemesinde Üç Temel Yaklaşım ve Kültürlerarası İletişimde Söylem Çözümlemesinin Önemi / A.Yemenici. – Ankara Üniversitesi: Dilbilim Araştırmaları. – 2005. – 52-166 s.
58. Yıldırım, A. ve Şimşek, H. Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri / A.Yıldırım – Ankara: 8. Tıpkıbasım / Seçkin Yayıncılık, – 2011.

Rus dilinde

59. Алефиренко Н. Ф., Загриценко С. А., Федуленкова Т. Н. Фразеологическая номинация: когнитивный аспект / Н. Ф. Алефиренко – Архангельск: Поморский университет. Барт, Р. Лингвистика текста // В сб. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII, – 1978. – с.442-450.
60. В.Матезиус. Пражской лингвистической кружок. – Москва: – 1967. – с.236-
61. Вайнрайх, Х. Текстовая функция французского языка // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск VIII, – Москва: Прогресс, – 2008. – с.370-388.
62. Вардуть, И.Ф. Основы описательной лингвистики / И.Ф.Вардуть. – Москва: Наука, – 2008. – 350 с.
63. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – Москва: Наука, – 1981. – 139 с.
64. Давыдова, Н.А. Лингвосинергетического анализ англоязычного дискурса // Вестник МТЛУ. Вып.553, – Москва: – с.62-72.
65. Данец, Фр.Гаузенбласс. Проблематика уровней с точки зрения структуры высказывания и системы языковых средств. Единицы разных

уровней грамматического строя и их взаимодействия. – Москва: – Наука, 2001. – с.225.

66. Дресслер, В. Синтаксис текста // Новое в зарубежной лингвистике VIII Изд-во, – Москва: – 2008. – с.111-138.

67. Ерофеева, Е.В., Кудеаева А.Н. К вопросы о соотношении понятий “текст” и “дискурс” // Проблемы социо-психолингвистики. Сб.статей. Вып.3., Пермь, 2003.

68. Зиядова, Л.В. Способы актуализации в английском и азербайджанском языках / Л.В.Зиядова. – Баку: – 2007. – с.134-135.

69. Кибрих, А.А. Дискурс и возникновение функционализма / А.А.Кибрих. и др. В кн: Фундаментальные направление современной американской лингвистике. – Москва: МГУ, – 2009. – с.307-309.

70. Кольшанский, Г.В. Контекстная семантика / Г.В.Кольшанский. – Москва: Наука, – 2000. – 150 с.

71. Кольшанский, Г.В. О понятии контекстной семантики / Г.В.Кольшанский. Теория языка. Англистика, Кельтология. – Москва: Наука, 2006. – с.69-75.

72. Кольшанский, Г.В. О смысловой структуре текста. В кн: Лингвистика текста: Мат.науч.конфер. / Моск.госуд.пед.ин-т иностр.языков им М.Тореза. – Москва: – 2004. Ч.1, с.139-142.

73. Кубрякова, Е.С. Коммуникативный аспект речевой деятельности / Е.С.Кубрякова. – Москва: – 2006. – 198 с.

74. Марова, Н.Д. Актуальное членения и анализ текста. Лингвистика текста / Н.Д.Марова. Материалы научной конференции. – Москва: – 2004. – Ч.1.

75. Маслова, В.А. Когнитивная лингвистика: учеб.пособие. Минск: – 2015.

Матезиус, В. О так называемом актуальном членении предложении

76. Мешанинов, И.И. Члены предложения и части речи / И.И.Мешанинов. – Ленинград: Наука, – 2008. – 387 с.

77. Найда, Е.А. Анализ значения и составление словарей / Е.А.Найда. В

сб. Новое в лингвистике. Вып. XI, – Москва: – 2009. – 45-71 с.

78. Палек, Б. Кросс-референция: к вопросу о гиперсинтаксисе / Б.Палек. В сб. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII, – 1978. – с.243-259.

79. Поспелов, Н.С. Мысли о русской грамматике / Н.С.Поспелов. – Москва: – 2000. – 403 с.

80. Саминовский, В.А. Жанры речи в функционально-стилистической описании / В.А.Саминовский. – Перм: – 2002. – 230с.

81. Скребцова Т.Г. Когнитивная лингвистика: – 2006. Курс лекций. СПб.

82. Солганик, Г.Я. Стилистика текста / Г.Я.Солганик. Учебное пособие. 2-е из. – Москва: Наука, – 2000. – 256 с.

83. Хэллидей, А.К. Место “функциональной перспективы предложения” в системе лингвистического описания / А.К.Хэллидей. Перевод с англ.языка в новое в зарубежной лингвистике. – Москва: – 2008. – с.138-149.

84. Чернышева, И.И. Textoобразующие потенции фразеологических единиц / И.И.Чернышева. Материалы научной конференции (Лингвистика текста). – Москва: – 1974. – 411 с.

85. Черняховская, В.Е. Дискурс и дискурсивный анализ: традиции, цели направления / В.Е.Черняховская. Стереотипность и творчество в тексте. – Пермь: – 2002.

86. Черняховская, Л.А. Смысловая структура текста и ее единицы / Л.А.Черняховская. Вопросы языкознания. – 2003 №6, – с.67-75.

87. Шевякова, В.Е. Актуальное членение предложения / В.Е.Шевякова. – Москва: Наука, – 1976. – 135 с.

88. Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В.Щерба.

89. Ленинград: Наука, – 2002. – 428 с.

İngilis dilində

90. Admoni, V.G. About the sentence modality / Scientific notes / V.G.Admoni. – Leningrad: Pedagogical Institute, Volume 21, № 1, – 1965. – 47-70 p.

91. Aljazeera // <https://www.aljazeera.com> / investigations: – November 11, 2019.
92. Andrea, M.C. Negation in the brain. Modulating action representation / M.C.Andrea, D. Perani, F.Stefano. Milano: – NeuroImage, 43 (2): – 2018. – 358-367 p.
93. <https://basicenglishspeaking.com/daily-english-conversation-topics/>
94. Cambridge /URL: <https://dictionary.cambridge.org/>
95. Cambridge. Metaphors, Dead and Alive, Sleeping and Waking / A Dynamic View, – Chicago: University of Chicago Press, – 2008. – 114-121 p.
96. Casasanto, D.S Spatial language and abstract concepts / D.S.Casasanto, B.A.Roberto. – New York: WIREs Cognitive Science 5(2), – 2009. – 139-149 p.
97. Cienki, A.J. Cognitive Linguistics: Spoken language and gesture as expressions of conceptualization / A.J. Cienki, – Vrije Universiteit Amsterdam: Volume 1. De Gruyter Mouton, – 2013. – 182-201 p.
98. Cienki, A.J. Gesture and (cognitive) linguistic theory / In R. Caballero Rodriguez & M. J. Pinar Sanz (eds). – London: Ways and modes of human communication, – 2012. – 45-56 p.
99. Croft, G.W. Cognitive linguistics / W.Croft, – Cambridge: Cambridge University Press, – 2009. – 356 p.
100. Croft, G.W. Radical Construction Grammar / Syntactic Theory in Typological Perspective / W.G.Croft. – Oxford: Oxford University Press, 2001.
101. Cross, J. Metacognitive instruction for helping less-skilled listeners / J.Cross. Oxford University Press / ELT Journal, 65(4), – 2014. – 408-416 p.
102. Daily Mail / URL: <https://www.dailymail.co.uk/home/index.html>
103. Divjak, D. Looking back, looking forward / N.Levshina, J. Klavan. 9th International Conference of the German Cognitive Linguistics Association 27.4, – 2016. – 447-463 p.
104. Dreiser, T. “An American Tragedy” / ed.by.R.P.Lamb, G.R.Thompson / Blackwell, – 2005. – 633 p.
105. Evans, V.V. Lexical concepts, cognitive models and meaning-construction

/ V.V. Evans. *Cognitive Linguistics* / Edinburgh University Press 17(4), – 2016. – 491-534 p.

106. E.M. Hemingway, “The Old Man and the Sea: The Hemingway Library Edition” / Simon and Schuster, – 2020. – 160 p.

107. Fillmore, C.J. A Frames Approach to Semantic Analysis / J.C.Fillmore, B.Collin. In Bernd Heine and Heiko Narrog, eds. / *The Oxford University Handbook of Linguistic Analysis* / Stanford: – 2010. – 313-340 p.

108. Giannakidou, A. Positive polarity items and negative polarity items: variation, licensing, and compositionality in Semantics / – *An international handbook of natural language meaning*. eds. K. von-Heusinger, C. Maienborn, and P. Portner Berlin: Mouton de Gruyter, – 2016. – 1660-1712 p.

109. Giora, R. Anything negatives can do affirmatives can do just as well, except for some metaphors / R. Giora. – Tel Aviv: *Journal of Pragmatics*, – 2009. – 981-1014p.

110. Grice, H. Logic and conversation. *Speech Acts. Syntax and Semantics* / H.Grice, A.Paul. – New York: vol. 3. Academic Press, – 2011. – 41-58 p.

111. Gullberg, R.M. Gestures and second language acquisition. *Handbook of cognitive linguistics and second language acquisition* / M.R.Gullberg. – New York: – Routledge, – 2010. 276-305 p

112. Harris, P.R. Self-affirmation and the biased processing of threatening health-risk information / P.R.Harris, L. Napper. – *Personality and Social Psychology Bulletin*, Falmer 31, – 2016. – 1250-1263 p.

113. Haspelmath, M.A. Indefinite pronouns / M.A.Haspelmath – Oxford: – Oxford University Press, – 2001. – 384 p.

114. Hasson, U. Does understanding negation entail affirmation, An examination of negated metaphors / U.Hasson, S. Glucksberg. – *The University of Chicago, Journal of Pragmatics*, 38(7), – 2009. – 18 p.

115. Hay. L.L. “You can heal your life” / – New Delhi: Hay House India, 2008. – 272p.

116. Hill, N. “Think and Grow Rich”/ H.Napoleon – Penguin Publishing Group,

– 2005. – 320 p.

117. Hogan, J.M. Four skills of cultural diversity competence. A process for understanding and Practice / M.J.Hogan. Belmont: CA. Wadsworth, – 1969. – 112 p.

118. Holmberg, M.A. The syntax of yes and no / A.M.Holmberg – Oxford: – Oxford University Press, –2016. – 246 p.

119. Horn, L.R Negation and Polarity / Syntactic and semantic perspectives / K. Ya-suhiko. Oxford: Oxford University Press, – 2000. – 250 p.

120. Horn, L.R. A natural history of negation / R.L.Horn. / The David Hume Series. Philosophy and Cognitive Science Reissues, – Chicago: University of Chicago Press, – 1989. – 679 p.

121. Horn, L.R. Multiple negation in English and other languages/ In L.R. Horn (ed.) The Expression of Negation, Berlin/ New York: Mouton de Gruyter, – 2001. – 111-148 p.

122. Horn, L.R.The Expression of Negation / R.L.Horn. Berlin / New York: University of Graz, – 2001. – 82 p.

123. IELTS 13 Cambridge English / – Malaysia: Cambridge University Press, – 2017. – 134 p.

124. IELTS 13 Cambridge English / C Malaysia: Cambridge University Press, – 2018. – 140 p.

125. IELTS 9 Cambridge English. Cambridge University Press, – 2013. – 176 p.

126. Imre, A. Metaphors in cognitive linguistics / A.Imre. – Roma: Journal of English Studies, – 2010. – 71-81 p.

127. Ismayilli, T.M. Colloquial Expression of the Affirmative Category / Penza : European Research International Scientific Conference, Science and Education,– February 7, 2022. – 155-158 p.

128. Ismayilli, T.M. General Cognitive Overview To The Category Of Affirmation / T.M. Ismayilli. – German International Journal of Modern Science, Artmedia 24, № 31, – 2022. – 53-55 p.

129. J.Austin.L. <http://www.literaturepage.com/read/prideandprejudice-29.html>

130. Jackendoff, R.S. Meaning and the Lexicon / R.S.Jackendoff. – Oxford: Ox-

ford University Press, – 2010. – 485 p.

131. Jackendoff, R.S. *Semantics and Cognition* / R.S.Jackendoff. – Cambridge: M.I.T. Press, – 1983. – 680 p.

132. Jespersen, H.O. *Negation in English and Other Languages* / O.H.Jespersen. Copenhagen: A.F. Host, – 1917. – 160 p.

133. Marquez, G. “a 100 years solitude”/ M.G.Gabriel. Penguin, –1998. – 422 p.

134. Jordan, M.P. *The power of negation in English* / P.M.Jordan. *Text, context and relevance* / *Journal of Pragmatics*, – 1998. – 705-752 p.

135. Kikegaard, T. *An Analysis of Non-Verbal Communication within the Organizational Culture of Japan* / T.Kikegaard. – Zurich: C.G. Jung Institute, – 2022. – 320 p.

136. Klein, W.M. *Cancer risk elicitation and communication Lessons from the psychology of risk perception* / P. Stefanek, M.W.Klein. – Pittsburgh: University of Pitsburg, *A Cancer Journal for Clinicians*, 57, – 2021 – 147-167 p.

137. Kopp, S. *Towards integrated microplanning of languages and iconic gesture for multimodal output* / T. Paul, Justine Cassell. – Paris: Université de Paris, – 2004. – 210 p.

138. Kotchemidova, C. *Emotion culture and cognitive constructions of reality* / Kotchemidova. – *Communication Quarterly*, 58(2), – 2011. – 207-234 p.

139. Kövecses, Z. *A new look at metaphorical creativity in cognitive linguistics* / Z. Kövecses. – Eötvös Loránd University, – 2012.

140. Lakoff, G.P. *Women, Fire and Dangerous things* / *What Categories Reveal about the Mind* / G.lakoff. – Chicago: University of Chicago Press, – 1987. – 681 p.

141. Lakoff, G.P. *Cognitive models and prototype theory* / *The cognitive linguistics reader* / Edited by Vyvyan Evans, Benjamin K. Bergen and Jörg Zinken / – *The State of the Art and New Directions*, – 1987. – p.130-167.

142. Lakoff, G.P. *Metaphors We Live By* / P.G.Lakoff, M. Johnson. – Chicago and London: The University of Chicago Press, – 1980. – 193 p.

143. Lando, G. *Assertion and affirmation in the early Wittgenstein* / In W. Lut-

ter-feilds et al. Wittgenstein-Studien, vol. 2, Berlin / New York: Mouton de Gruyter, – 2012. – p.21-48.

144. Langacker, R.W. Foundations of Cognitive Grammar / R.W. Langacker. – Stanford: Vol. II Descriptive Application / Stanford University Press, – 1991. – 128 p.

145. Langacker, R.W. Discourse in cognitive grammar / – San Diego: University of California, Cognitive Linguistics 12 (2), – 2001. – p.143-188.

146. Langacker, R.W. Observations and speculations on subjectivity / In Haiman, J. (ed.), Iconicity in Syntax / – Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins, 109-150 p.

147. Langacker, R.W. Topics in Cognitive Linguistics / Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins, – 1998. – 127–161 p.

148. Langacker, R.W. Concept. Image, Symbol, The Cognitive Basis of Grammar Sec-ond edition / R.W.Langacker. – Berlin: Mouton de Gruyter, – 1991. – 288 p.

149. Largest Idioms Dictionary / URL:/ <https://www.theidioms.com/>

150. Lascarides, A. A formal semantic analysis of gesture / S.Matthew, A.Lascarides Journal of Semantics 26(4), Oxford University Press, – 2019. – 393-449 p.

151. Levinson, C.S. Presumptive Meanings/ C.S.Levinson. – Cambridge: MIT Press, – 2000. – p. 504.

152. Levinson, C.S. Space in Language and Cognition / C.S.Levinson – Cambridge: Cambridge University Press, – 2009. – 119 p.

153. Little Red Riding Hood/ed.by A.Dundes/ The University of Wisconsin press, – 1989. – 251 p.

154. Llopis, G.R. Why cognitive grammar works in the L2 classroom / J. Juchem, Grundman, C., (Eds.), – Applied Cognitive Linguistics in Second Language Learning and Teaching. – Columbia, John Benjamins Publishing Company –2010 – 72-94 p.

155. Ludtke, S.J. Context effects when reading negative and affirmative sentences / J.S.Ludtke, B. Kaup. – Berlin: In R. Sun (Ed.), – 2006. – 98 p.

156. M. Twain. “Huckleberry Finn” / M. Twain – New York: Harper and Broth-

ers, – 1937.

157. Mandler, J.M The spatial foundations of the conceptual system / J.M.Mandler. San Diego: Language and Cognition 2 (1), – 2015. – 24 p

158. Marcin, G. The Semantics of Affirmation Serbian, Other Slavic Languages and English in Cognitive Analysis / G.Marcin. – Rzeszów: – 2013. – 122 p.

159. Matsumoto, Y.R The Conversational Condition on Horn Scales / Netherlands: – Linguistics and Philosophy / Kluwer Academic Publishers, – 1995. – 21-60 p.

160. Mayo, R. I am not guilty” vs “I am innocent”: successful negation may de-pend on the schema used for its encoding / R. Mayo, Y. Schul, E. Burnstein. – Washington: American Psychological Association, – 2009. – 433-449 p.

161. Mcneil, D. Gesture and thought / – Chicago: University of Chicago Press, – 2022. – 158 p.

162. Michelioudakis, D. A puzzle for syntax, semantics, pragmatics, and their in-terfaces/ D.Michelioudakis, K.Eleni. In Raffaella, F. Christina, S.T Robert. (eds.) / Syntax and its limits / Oxford: Oxford University Press, – 2013. – 345-369 p.

163. Miestamo, M. Negation, An Overview of Typological Research / M.Miestamo. – Oxford: Oxford University Press, – 2020. – 91-116 p.

164. Miestamo, M. Negatives without negators / In J. Wohgemuth, M. Cysouw (eds.) / – Berlin/New York: – Empirical Approaches to Language Typology / – University of Helsinki. Mouton de Gruyter. – 2020. – 228 p.

165. MucMullen, L. M. Putting it in context: Metaphor and psychotherapy / In R. W. Gibbs (Ed.), The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought / – Cambridge: Cambridge University Press, – 397-411 p.

166. Munro, G.M. The dark side of self-affirmation: Confirmation bias and illusory correlation in response to threatening information / G.M.Munro, A.J.Stansbury. – Towson University: Personality and Social Psychology Bulletin, 35, – 2014. – 1143-1153 p.

167. Narrog, H. Modality, mood, and change of modal meanings: A new perspective / H.Narrog. – New York: Cognitive Linguistics Journal, – 2015. – 677-731

p.

168. NHK World-Japan / <https://www3.nhk.or.jp/nhkworld/>

169. Orenes, B.N. How negation is understood /Evidence from the visual world para-digm / B.N.Orenes. – Tenerife: Universidad de La Laguna / Journal of Memory and Language, – 2014. – 36- 45 p.

170. Oxford English Dictionary // <https://www.lexico.com/>

171. Oxford English Dictionary/[https:// global.oup.com/ academic/product/ oxford-handbooks-online](https://global.oup.com/academic/product/oxford-handbooks-online)

172. Palmer, F.R. Modality and the English Modals / F.R.Palmer. – London/New York: Longman, – 1990. – 232 p.

173. Prieto, P. Prosody and gesture constrain the interpretation of double negation / P. Prieto, J. Borràs-Comes. S. Tubau, M. Espinal. – Spain: – Lingua 131, – 2014. – 136-150 p.

174. Rachel, G.A. Anything negatives can do affirmatives can do just as well, except for some metaphors / G.A.Rachel. – Tel Aviv: Tel Aviv University, – 2015. – 981-1014 p.

175. Reuters / URL: <https://www.reuters.com/>

176. Sherman, D.A. Reconciling self-protection with self-improvement: Self-affirmation theory / D.A.Sherman, Hartson, K / ed. Mark D. Alicke, Constantine S. – Guilford Press, – 2011. – 524 p.

177. Swell, A. Black Beauty / Collector's Library, – 2008. – 238 p.

178. The New Headway Intermediate Student's book // Liz and John Soars. IV ed, Oxford University Press, 159 p.

179. The New Headway Advanced Student's book Liz and John Soars / IV edition / Oxford University Press, 159 p.

180. <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/wordofmouth/2011/sep/08/>

181. Twain, M. “The Prince and pauper” / – New York: Harper and Brothers Publishing, – 1935.

182. The TOEF Preparation course for the toefl tests with answers / P.Deborah / New York: Pearson Education, – 2001, – 653 p.

183. W.Shakespeare. “The Merchant of Venice” https://shakespeare.folger.edu/downloads/pdf/the-merchant-of-venice_PDF_FolgerShakespeare.pdf

184. W.Sheakspeare. The poems and sonnets / Sheakspeare.W. Knopf Doubleday Publishing Group, – 1957.

185. Wittgenstein, L. Philosophische Untersuchungen (Philosophical Investigations) / L. Wittgenstein. – London: Basil Blackwell, – 1953 – p.250.

186. Yule, G. Pragmatics / G. Yule. London: Oxford University Press, 2008. –p.